

მაცნე

ენისა და
ლიტერატურის
სერია

2.1971

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საზოგადოებრივ მეცნიერებათა
განყოფილება

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
Отделение общественных
наук

თბილისი · 1971 · თბილისი

МАЩНЕ

ВЕСТНИК

Серия
языка и
литературы

2. 1971

მაცნე

ენისა და
ლიტერატურის
სერია

2. 1971

სარედაქციო კოლეჯია: ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
ალ. გვახარია (მდივანი), ქ. ლომთათიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი,
შ. ძიძიგური (რედაქტორის მოადგილე), გ. წერეთელი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Барамидзе А. Г. (редактор),
Гвахария А. А. (секретарь), Дзидзигури Ш. В. (заместитель редактора),
Ломтатиძე К. В., Метревели Е. П., Цайшвили С. С., Церстели Г. В.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. გლონტი
Ответственный секретарь Г. А. Глонти

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, № 19
ტელეფონი 37-24-07 телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 14.6.71; შეეკ. № 736; ანაწყოების ზომა 7×11¹/₂;
ქალაქის ზომა 7×108¹/₁₈; ნაბეჭდი თაბახი 15,58; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 12,56; უე 01768; ტირაჟი 1 500.
ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ყ ვ რ ი ლ უ ბ ი

3. შვანია, ი. ჭავჭავაძის უცნობი წერილები საერთაშორისო საკითხებზე	7
6. კარბელაშვილი, ვეფის ღმრთისწილობის იდეის შესახებ ვეფხისტყაოსანში	21
6. ორბელი, ა. პ. სუბაროკოვის ტრაგედიის „სანაე და ტრუფორის“ XVIII ს. ქართული თარგმანი	33
ლ. გვარამაძე, პეტრე უმიკაშვილი — რედაქტორ-გამომცემელი	45
6. შამანაძე, მცირე წარღნის ლექსები ქართულ ფოლკლორში	61
3. ყათევი, ა. დუხლოას ცხოვრებისა და შემოქმედების ზოგიერთი მომენტი	71
3. დოჩანაშვილი, ტექსტობრივი დამოკიდებულების რამდენიმე შემთხვევა ძველი აღთქმის ზოგ ქართულ ხელნაწერში	77
01. სალარიძე, ალგეთის ხეობის ქართლური (დარგობლივი ლექსიკიდან)	83
3. გუგუშვილი, კაუზატივის წარმოება ქართულსა და ზოგ შთის იბერიულ-კავკასიურ ენაში	101
3. ნინუა — მცა ნაწილაკის ერთი ფუნქციის შესახებ ძველ ქართულში	111
3. თოფურია, წყალ-ფუძის შესატყვისისათვის ზანურში	115
9. ერთელიშვილი, სტრუქტურულ-ეტიმოლოგიური ძიებანი, 2. გორ გუარ (— გვარ) გუარ (— გვერ)	119
6. შვანია, თანხმოვანთა შეუთავსებლობა გვეზის სამთანმოენიან ძირებში	127

ც ნ ო ბ ა ბ ი ა და შ ე ნ ი შ ნ ა ნ ა ბ ი

6. შვანიაშვილი, ვეფხისტყაოსნის გერმანულ ენაზე თარგმნის ისტორიიდან	133
3. შიშაძე, ლიტერატურული-ისტორიული ფრაგმენტები, II.	139
ლ. ქაჯანია, გლაგოლიცას ტიპის ზოგიერთი ნიშანი ძველ ქართულ ხელნაწერებში (XII—XVIII სს.)	153

კ რ ი ტ ი კ ა და ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

ალ. ბარამიძე, დ. კობიძე; ვეფხისტყაოსნის ფაბულის თაობაზე	157
6. ნათაძე, „ქალის კულტის“ შესახებ რუსთაელის ეპოქაში	165

ძ რ ო ნ ი კ ა და ი ნ ფ ო რ მ ა ტ ი ა

3. კელიძე, შეიკრიბნენ ფოლკლორისტები	175
-------------------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Б. ЖВАНИА, Неизвестные письма И. Чавчавадзе по международным вопросам	7
М. ҚАРЕЕЛАШВИЛИ, Об идее богоравности царя в «Витязе в тигровой шкуре»	21
Р. ОРБЕЛИ, Грузинский перевод XVIII в. трагедии А. П. Сумарокова «Синав и Трувор»	33
Л. ГВАРАМАДЗЕ, П. Умикашвили — редактор-издатель.	45
Н. ШАМАНАДЗЕ, Легенды о малом потопе в грузинском фольклоре	61
М. ФАТЕМИ, Некоторые моменты жизни и творчества А. А. Деххода	71
Е. ДОЧАНАШВИЛИ, Некоторые примеры текстуальной зависимости в грузинских рукописях Ветхого Завета	77
Т. САЛАРИДЗЕ, Картийский диалект Алгетского ущелья (из отраслевой лексик)	83
Э. ГЕУРКОВА, Образование каузатива в грузинском и в некоторых горских иберийско-кавказских языках	101
Г. ПИИУА, Об одной функции частицы -тса в древнегрузинском	111
Г. ТОПУРИА, О занском эквиваленте грузинской основы ზრუნ-სდალ-вода .	115
П. ЭРТЕЛИШВИЛИ, Литературно-этимологические разыскания	119
Н. ЖВАНИА, Несовместимость согласных в трехсложных корнях гееза	127

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

С. ҚУБАНЕИШВИЛИ, Из истории перевода «Вепхисткаосани» на немецкий язык	133
Г. МИҚАДЗЕ, Литературно-исторические фрагменты, II	139
Л. ҚАДЖАИА, Некоторые знаки типа глаголицы в древнегрузинских рукописях (XII—XIII вв.)	153

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

А. БАРАМИДЗЕ, Д. КОБИДЗЕ, К вопросу о фабуле «Вепхисткаосани»	157
Н. НАТАДЗЕ, О «культе женщины» в эпоху Руставели	165

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Г. ЧЕЛИДЗЕ, Собрались фольклористы	175
------------------------------------	-----

მახტანგ ჟვანია

ი. ჰაჰვაძის უცნობი წერილები საერთაშორისო საკითხებზე

დღესათვის სადავო არ არის, რომ ი. ჰაჰვაძის თხზულებათა უკანასკნელი სრული კრებული, რომელიც 1953—61 წლებში გამოიცა 10 ტომად, ფაქტიურად სრული არ არის, რადგან მასში არ შესულა გაზეთ „ივერიაში“ ხელმოწერლად დაბეჭდილი ილიას ოთხმოცზე მეტი წერილი¹. ესენი ძირითადად გაზეთის მოწინავე წერილებია, რომლებსაც სარედაქციო ეგზემპლარებზე ბოლოში ინიციალები: „ი“, „ი. ჰ.“, „ჰ-მე“ აქვს მიწერილი.

ი. მეუნარგია 1886 წლის 10 აპრილს პეტერბურგში მყოფ ნიკო ნიკოლაძეს წერდა: „შენ წარმოიდგინე, რაც „ივერია“ გამოდის ორ-სამ მოწინავე სტატიებს გარდა², რაც რამ პოლიტიკური და სხვა არა პოლიტიკური სტატიები იყო სულ ილიასი არის.

„ბიჭო რაზე იკლავ თავს, ამის მაგიერ არ გირჩევნია ერთი ლექსი დასწერო, ერთი მოთხრობა: მოწინავე სტატიას ვინ კითხულობს, ვისთვის გინდა“-მეთქი. ჰე შენ გეტყვი ვერ ჩამაჩუმა?!...“

ილიას ი. მეუნარგიასთვის უპასუხებია, რომ ხალხის აღსაზრდელად დიდი ზნიშვნელობა აქვს ახლის გაშუქებას, მკითხველთა საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა მოვლენის კურსში ყოფას. ამ მიზნით გაზეთში ფართოდ შუქდებოდა საერთაშორისო მდგომარეობის საკითხები. საერთაშორისო საკითხებზე გაზეთ „ივერიაში“ დაბეჭდილი ილიას წერილების ნაწილი შესულია თხზულებათა სრული კრებულის IX ტომში (გვ. 75-255), ხოლო ნაწილი მისი პირვლად გაზეთში დაბეჭდვის შემდეგ არ გამოქვეყნებულა და ფართო საზოგადოებისათვის ცნობილი არ არის. ასეთი წერილი ცამეტია და ისინი მოიცავენ 1886—1895 წლების საერთაშორისო მდგომარეობის საკითხებს.

ამჟერად ჩვენი მიზანია ამ წერილების მოკლე მიმოხილვით გავაშუქოთ ზათი შინაარსი და ამავე დროს გავარკვიოთ — რამდენად სწორად აფასებდა ილია საერთაშორისო ვითარებას იმ პერიოდში, რომელშიც თვით უხდებოდა ცხოვრება და მოღვაწეობა. რვა ათეული წლის შემდეგ ამ საკითხის გარკვევა სირთულეს აღარ უნდა წარმოადგენდეს, რადგან დედამიწის თითქმის ყველა კუთხეში კოლოსალური ეპოქალური ძვრებისა და სოციალურ-პოლიტიკური თუ ეკონომიური ცვლილებების შედეგად თავის დროზე ამოუხსნელ და საიდუმლოებით მოცულ ყველა საკითხს ფარდა აეხადა. განსაკუთრებით ამას ხელი შეუწყო მარქსისტულ-ლენინურმა მეცნიერებამ, რომელმაც კაცობრიობას ისტორიული მოვლენების სწორი და მეცნიერული ანალიზის საშუალება მისცა.

¹ აღნიშნული წერილები რომ ი. ჰაჰვაძის ეკუთვნის, ეს დასაბუთეს თ. შაჰვაძის მიხედვით ლ. კ. კეჭელიძემ. იხ. ქართული გაზეთების ანალიტიკური ბიბლიოგრაფია, ტ. IV, 1965.

² ზოგიერთი მოწინავე წერილი დაწერილი იყო: ა. ყიფშიძის, გ. ყიფშიძის, სტ. ჰრელიანის, ნ. ლომოურის, ა. ფირალივის, ა. ნანუშვილის, ე. ბაქრაძის მიერ, მაგრამ ამ წერილების ავტორების შესახებ არსებობს სპეციალური შენიშვნები გაკეთებული „ივერიის“ კომპლექტზე, რომელიც ეკუთვნის ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ვინდს და ინახება რესპუბლიკის საქარო ბიბლიოთეკაში.

ყოველდღიური გაზეთი „ივერია“ გამოსვლას იწყებს 1886 წლის პირველ იანვარს და პირველი ნომრიდანვე საერთაშორისო საკითხების გაშუქებას ღრუ უწრადღებას აქცევს. სარედაქციო კოლეგია, აცნობს რა მკითხველს გაზეთის მიმართულებას, უთითებს, რომ იგი ამავე დროს მიზნად ისახავს თავისი მკითხველი ჰყავდეს მსოფლიოს საზოგადოებრივი ცხოვრების კურსში, რაც თავისთავად გულისხმობდა: ევროპისა და აღმოსავლეთის ქვეყნების ურთიერთობის გაშუქებას, ამ ურთიერთობაში რუსეთის იმპერიის, რომლის „შემადგენლობაშიც საქართველო შედიოდა, ადგილისა და მდგომარეობის გარკვევას.

მე-19 საუკუნის ოთხმოციანი წლების მეორე ნახევარი და ოთხმოცდაათიანი წლების პირველი ნახევარი (1885—1895 წწ.) საერთაშორისო ურთიერთობის ისტორიაში ცნობილია ბალკანეთის საკითხის გამწვავების პერიოდად. ხოლო საფრანგეთის საერთაშორისო ურთიერთობაში — გერმანიასთან წინააღმდეგობათა გაძლიერებისა და რუსეთთან დარღვეული ურთიერთობის აღდგენის პერიოდად. ამავე დროს თავს იჩენს ინგლის-გერმანიის ანტაგონიზმი. 1872 წლის ბერლინის კონგრესის³ მიერ მიღებულმა ხელშეკრულებამ ფაქტიურად გააუქმა სან-სტეფანოს 1878 წლის 19 თებერვლის (3 მარტის) რუსეთ-თურქეთის ხელშეკრულება⁴ და ბალკანეთის ქვეყნების ხალხების მდგომარეობა მათზე თურქეთის ბატონობის მხრივ გააუარესა. ამან კი გაამწვავა დიდ სახელმწიფოთა წინააღმდეგობანი ბალკანეთის ქვეყნების საკითხზე და შემდგომში წარმოქმნა დიდი კონფლიქტებისა და ომების საფუძველი. პირადი ინტერესებიდან გამომდინარე, ბალკანეთის ქვეყნების მდგომარეობის საკითხი ცალ-ცალკე ანტირუსებდათ: რუსეთს, ავსტრია-უნგრეთსა და ინგლისს. თავისი ექსპანსიონისტური დამოკიდებულება გააჩნდათ ამ საკითხისადმი საფრანგეთსა და გერმანიას. დიპლომატიურ ურთიერთობათა ამ კომპლექსიდან შორს არც იტალია იღვრავოვრც ცნობილია, ბერლინის ხელშეკრულების თანახმად დატაცებულ იქნებულგარეთის მიწების დიდი ნაწილი, რომლის დასავლეთი მხარე ალბანეთის საზღვრამდე თურქეთის ბატონობის ქვეშ იმყოფებოდა. ბულგარეთი კვლავ 2 პროვინციად გაყოფილი დარჩა და მისი გაერთიანება მოხდა მხოლოდ 1885 წლის პლოვიდის სახალხო აჯანყების შედეგად.

ილიას წერილებში, რომლებზეც მსჯელობა გვექნება, გაშუქებულია ბულგარეთის ფაქტიური გაერთიანებისა და საერთოდ ბალკანეთის ქვეყნების თურქეთის ბატონობიდან ნაწილობრივ თავის დაღწევის მომდევნო პერიოდი. თავისთავად ცხადია, რომ ილიას არ შეიძლებოდა ჰქონოდა საერთაშორისო მოვლენების სრულყოფილი და დროული ინფორმაციები. მაგრამ, რასაც იგი აწვდის მკითხველს, დაინტერესებული პირისათვის საკმარისია, რომ გაერკვეს საერთაშორისო ასპარეზზე გამოსული ქვეყნების პოლიტიკურ მიმართულებასა და სა-

³ კონგრესი გაიხსნა 1878 წლის 13 ივნისს და მუშაობა დაამთავრა იმავე წლის 13 ივლისს.

⁴ სან-სტეფანოს ხელშეკრულებით დამთავრდა რუსეთ-თურქეთის 1877—78 წწ. ომი და თურქეთის ქვეშევრდომობის ქვეშ მყოფმა ჩერნოგორიის, სერბიისა და რუმინეთის ხალხებმა სრული თავისუფლება მიიღო. ამ საფეოდალოების საზღვრები მნიშვნელოვნად გაფართოვდა ბულგარეთი გამოცხადდა თურქეთთან ნომინალურ დამოკიდებულებაში მყოფ ავტონომიურ საფეოდალოდ, რომელსაც ეძლეოდა თავისი მმართველის — თეოდის არჩევის უფლება. ბულგარეთიდან თურქეთის წარსი გაყვანილი იქნა, რუსეთის წარსი კი არჩებოდა 2 წლის ვადით, წარსი დასაცავად, საკმარისი „საერობო წარსი“ შექმნამდე. ამ ხელშეკრულებით რუსეთს მიიღო: ყარსი, არდავანი, ბაიაზეთი; თურქეთს უნდა ვადაეხადა 310 მილიონი მანეთი იმ: ხარკი და სხვა. იხ. Большая Советская Энциклопедия, т. 38, стр. 72; История дипломатии, т. II, 1963, стр. 117—126.

ერთოდ შექმნილ მდგომარეობაში. მიუხედავად იმისა, რომ ცნობილია, რომ ყველა საერთაშორისო კონფლიქტის მიზეზი ძირითადად არის ძლიერ სახელმწიფოთა პირადი ინტერესების გამოვლენა, რომლებიც ეწინააღმდეგება და ზიანს აყენებს სხვა სახელმწიფოების სუვერენიტეტს, მის პოლიტიკურ, ეკონომიურ თუ სხვა სოციალურ ინტერესებს. ბალკანეთის საკითხი და საერთოდ „აღმოსავლეთის საქმის“ მთელი შინაარსი რაიმე შემთხვევით ფაქტორებს გამოირიცხავდა; საერთაშორისო ურთიერთობაში ისტორიული კანონზომიერება იყო. ამ წერილებში ცალკეული მოვლენისა და ცალკეული სახელმწიფო მესვეურის მოღვაწეობის სათანადო კომენტარის შემდეგ გაკეთებულია ღრმად გააზრებული და მეტად გარკვეული დასკვნები. ეს წერილები ორგანულ კავშირშია და დანიშნულებით იმ წერილების გაგრძელებას წარმოადგენენ, რომელსაც ილია ბექდავაძე ადრეული პერიოდის ყოველკვირეულ გაზეთ „ივერიაში“ (1877-78 წწ.) და შემდეგ ამავე სახელწოდების ჟურნალში (1879-1885 წწ.), ვიდრე „ივერია“ კვლავ გაზეთად გამოვიდოდა.

გაზეთის 1886 წლის 10 იანვრის ნომერში⁵ გამოქვეყნებულია ე. წ. „აღმოსავლეთის საქმე“, რომელიც, წერილის ავტორის თქმით, ევროპისათვის ყოველთვის იყო და რჩებოდა გადაუწყვეტელ პრობლემად, „რომლისთვისაც ბევრი სისხლი დაღვრილა, დაიღვრება და კიდევ ბევრ მსხვერპლს შეიწირავს“. ყოველივე ამის მიზეზი კი იმაში იმალებაო, რომ ყოველ დიდ და ძლიერ სახელმწიფოს პირადი ინტერესი ამოძრავებს, რომელიც სხვა სახელმწიფოს ეწინააღმდეგება და ზიანს აყენებს.

წინააღმდეგობის პირველ მიზეზს, ილიას აზრით, ოსმალეთის ევროპაზე, კერძოდ ბალკანეთის სახელმწიფოებზე (ბულგარეთი, რუმინეთი, სერბია და საბერძნეთი), ზეგავლენის საკითხი წარმოადგენდა. ოსმალეთის ევროპიდან გაძევება დიდი სახელმწიფოებისათვის ძნელი არ იყო, მაგრამ ევროპის სახელმწიფოებს დიდი ხანია ეშინოდათ ძლიერი რუსეთისა და აუცილებლად თვლიდა მას მოსაზღვრედ ძლიერი ოსმალეთი ჰყოლოდა, რომელიც რუსეთის სწრაფვას აღმოსავლეთისაკენ ხელს შეუშლიდა. ამიტომ ევროპის სახელმწიფოები ბალკანეთიდან ოსმალეთის გაძევებისაგან თავს იკავებდნენ და იმ პერიოდში ამ საკითხს გულგრილად ეპყრობოდნენ.

ავსტრია, — განაგრძობს ილია, — იტალიიდან გამოაძევა ნაპალეონ III-მ. ხოლო გერმანიიდან — პრუსიამ და ამიტომ მან პირი აღმოსავლეთისაკენ იბრუნა. ავსტრია ისწრაფვის ბალკანეთისაკენ და ამაში მას ხელს ბისმარკიც კი უწყობს. იგი მიზნად ისახავს ამით მაინც შეანელოს ავსტრიის პრუსიისადმი ვაზრობება, ბისმარკი ცდილობს ავსტრიას მისცეს ბალკანეთში დასახლებული სლავი ხალხების შემოერთების საშუალება, გააძლიეროს იგი და ხელი ააღებინოს გერმანიის ზოგიერთ პროვინციაზე, რომელიც ჯერ კიდევ მის ხელშია.

ილია ასკვნის, რომ ბისმარკის ამ განზრახვის ხორცმცხსმას რუსეთი აღუდგება წინ და ბევრი სისხლიც დაიღვრება. ამასთანავე დასძენს, რომ ინგლისსა და საფრანგეთს ავსტრიის გაძლიერება აწყობს. საფრანგეთი ავსტრიას ყოველთვის გამოიყენებს გერმანიის წინააღმდეგ, თუმცა მისთვის სრულიადაც არ არის მოსაწონი ავსტრიელი გერმანელებით პრუსიის გაძლიერებაო. ინგლისი ყოველთვის მომხრეა რუსეთის პირისპირ ავსტრია იდგეს და არა ოსმალეთი, რადგან

⁵ „ივერია“, 1886, № 7. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ცალში წერლის ქვეშ მუშაობის მიწერილია: „ა“.

მისი პოლიტიკა აღმოსავლეთში ვერასდროს ვერ გახდება რუსეთის პოლიტიკის შესაბამისი. ამ დროს ყველაზე მწვავე საკითხად ილია მიიჩნევის: თუ ვის დარჩება შავი ზღვის კარი — სტამბოლი და ხმელთაშუა ზღვა — გზა მეტროპოლიებიდან კოლონიებისაკენ. ინგლისი, საფრანგეთი და გერმანია შეეცდებიან ისინი არაღვის არ ეკუთვნოდეს ან ეკუთვნოდეს ისეთ სახელმწიფოს, რომელიც მათთან უძლური იქნება და მათ ინტერესებს გზას ვერ დაუწიშობს.

ბოლო საკითხი, რომელზეც ილია ყურადღებას ამახვილებს, ეს ოსმალეთის საკითხია. თვლის, რომ ოსმალეთს აზიისაკენ შემოაბრუნებენ, რაც ინგლისის ინტერესს შეესაბამება; ინგლისი გაიხდის თურქეთის თავისი ნების გამტარებლად და შეეცდება აზიაში თავისი შერყეული მდგომარეობის გამაგრებას.

განათის იმავე წლის 15 იანვრის ნომერში⁶ ყურადღება გამახვილებულია ბულგარეთის, სერბიისა და საბერძნეთის სწრაფვაზე — მიიღონ სრული დამოუკიდებლობა. მიუხედავად ევროპის სახელმწიფოების დაწოლისა, ეს სახელმწიფოები მეტად ამეღავენებენ თავის დაუმორჩილებლობას და უფრო და უფრო აფართოებენ შეიარაღებას და შეიარაღებული წინააღმდეგობის გაწევას. ილია მიუთითებს, რომ დიდი სახელმწიფოების წინაშე მათი მოუკიდებლობის მიზეზი იმალება იმაში, რომ მათ კარგად აქვთ შეგნებული თუ რა ურთიერთობაა დიდ სახელმწიფოებს შორის: ისინი მხოლოდ სიტყვით არიან ერთად, ერთიანი მოქმედების უნარი კი არ შესწევთ და ამიტომ მათი გაფრთხილებები მხოლოდ ფორმალურ ხასიათს ატარებს. უფრო მეტიც, საბერძნეთი აშკარა ომით იმუქრება და ეს იმიტომ, რომ მას ზურგს რომელიმე ძლიერი სახელმწიფო უმაგრებს და აქეზებს კიდევ საომარად.

წერილის ავტორი აღნიშნავს, რომ იმის თქმა, თუ რომელი სახელმწიფო დგას საბერძნეთის ზურგს უკან, შეუძლებელია, მაგრამ არის მონაცემები, რომლებზედაც დაფიქრება საჭიროა. საფრანგეთს სულთანისათვის წინადადება მიუცია — საბერძნეთის მიმართ დათმობაზე წასულიყო, რაზედაც სულთანს კატეგორიული უარი უთქვამს. ინგლისს გამოუცხადებია, რომ თუ საბერძნეთი იარაღს არ აიყრის, იგი იძულებული გახდება საბერძნეთის წყლებში ფლოტი შეიყვანოს, რათა იქ მშვიდობა იქნეს უზრუნველყოფილი. ამაზე საბერძნეთს გაუცია განკარგულება თავისი ფლოტის ხელმძღვანელობისათვის ზღვაში გასვლისა და მზადყოფნის შესახებ. საბერძნეთის ასეთ გამბედაობას წერილის ავტორი ხსნის იმით, რომ ინგლისის ფლოტის პირინეის ზღვებში შესვლას სხვა სახელმწიფოება არ დაუშვებენ.

„საფრანგეთმა პირდაპირ აუწყა მთელს ქვეყნიერებას... — ასყენის წერილის ავტორი, — რომ ჩვენ გარეთ გალაშქრების თავი აღარა გვაქვს... რა თქმა უნდა, ასეთი უტეგ მოტრიალებული პოლიტიკა საფრანგეთისა არ ექაზნიკება ბისმარკს. ბისმარკმა ძალიან კარგად იცის, რისთვის და ვისთვის მოქმედობს საფრანგეთი ამ სახით...“

ამავე წერილში ლაპარაკია ავსტრიისა და სერბიის დამოკიდებულებაზე. ილიას აზრით, ავსტრიისათვის აშკარაა, რომ სერბია მას ზურგს შეაქტევს, თუმცა კოროლ მილანი⁷, ავსტრიის დიდი მეგობარი, ცდილობს ეს ასე არ მოხდეს. მაგრამ ქვეყნის მდგომარეობა აიძულებს სხვა გააკეთოს. ამის შედეგად სერბიის

⁶ „ივერია“, 1886, № 10. ქ. შ. წ.-ი. გ. საზოგადოების ცალში ამ წერილს მელნით მიწერილი აქვს: „ა“.

⁷ ლაპარაკია მილან ობერნოვიჩზე (1854—1901 წწ.), სერბ ფეოდალზე, რომელმაც სერბიის მართვა მთლიან 1872 წ., 1882 წელს სერბია გამოაცხადა სამეფოდ და თავი მეფე მილან I-ად.

მთავარი მინისტრი გარაშინინი, ასევე ავსტრიის დიდი მომხრე, შესაძლებელია იძულებული გახდეს თავისი პოსტიდან გადადგეს და პოსტი ჩაიგდოს რისტიჩმა, რომელიც ეროვნული პოლიტიკისა და რუსეთის დიდი მომხრეა. მილანი იძულებულია თავისი პოლიტიკა ერის სურვილებს დაუჭევდებაროს, და იმისათვის, რომ არც ავსტრია მოიმდუროს, განუზრახავს ისეთი შერეული სამინისტროს შექმნა, რომელიც შევლენ ორივე მოწინააღმდეგე ჯგუფიდან.

ილია აღნიშნავს, რომ ასეთი რამ პოლიტიკაში შეუთავსებელია და მილანის ეს ცდა ნაყოფს ვერ გამოიღებს. ცხადია, ავსტრიისათვის ასეთი პოლიტიკა არაა ხელსაყრელი, რადგან აქ აშკარა ხდება, რომ სერბია მას არ ემორჩილება.

„ივერიის“ 1886 წ. 8 მარტის (№ 53) ნომერში ლაპარაკია ეპოქის ორი ელიტის მოღვაწის ინგლისელი გლადსტონისა და გერმანელი ბისმარკის საშინაო და საგარეო პოლიტიკაზე. გლადსტონი დახასიათებულია როგორც შეუღებელი სახელმწიფო მოღვაწე შინაური საქმეების მართვა-გამგებლობაში, ხოლო ბისმარკი — საგარეო საქმეებში და გამოთქმულია აზრი: ამ ორი კაცის ნიჭით ერთ კაცში რომ მოთავსებულიყო, იგი უძლეველი იქნებოდა როგორც საშინაო, ასევე საგარეო საქმეებში. ილია თვლის, რომ თითოეული მათგანი თავის ადგილზეა: ეს სახელმწიფოები ცალ-ცალკე სწორედ ამ საკითხების დაძლევის პირობებზე, რომლებსაც გადაჭრამივ განუმეორებელნი არიან გლადსტონი ინგლისში და ბისმარკი გერმანიაში. გაძლიერებული გერმანია, რომელიც ემუქრება ევროპას, ფაქტიურად დაბინავებული და დალაგებული არ არის. მას არა აქვს უზრუნველყოფილი მშვიდი მერმისი, რასაც ბისმარკი კარგად გრძნობს და ყველა ღონეს ხმარობს, რომ ამ მერმისის გერმანია სათანადოდ მომზადებული შეიქცეს. ინგლისს კი ძლიერ აწუხებს მისი ეკონომიური განვითარების არათანაბრობა, რომელმაც ბოლო დროს მძაფრად იჩინა თავი და მის წესრიგში მოსაყვანად გლადსტონი აცემებს იმას, რასაც სხვა ვერ გააკეთებდა.

წერილში ანალოზი აქვს გაკეთებული გლადსტონის მიერ მომზადებულ რეფორმებს, რომლებიც ეხება მუშათა მოძრაობის შენელებისა და ირლანდიისთან ურთიერთობის საკითხს, და მითითებულია, რომ ეს რეფორმები უდავოდ გამჭვავებული მდგომარეობის სამართლიანი გადაწყვეტაა. ილია ამავე დროს დასაშინს, რომ ინგლისელი ხალხი ამ რეფორმებისათვის არ არის მომზადებული და შესაძლებელია ამიტომ მოხდეს მათი შეკვეცა, რაც ამ ერისათვის მეტად სამწუხარო მოვლენა იქნება.

გაზეთის 15 ივლისის ნომერში⁸ მსჯელობაა საფრანგეთის მიერ 1870 წელს ელზას ლოტარინგიის დაკარგვის შესახებ, რაც ფრანგ ხალხს ვერ მოუწონებია, მაგრამ დარწმუნებულნი არიან, რომ დადგება სამაგიეროს ზღვის დრო და დაკარგული მიწები კვლავ დაუბრუნდება მის კანონიერ მესაკუთრეს — საფრანგეთს. თხუთმეტი წელი გრძელდება ეს მწუხარება, რადგან არ აღმოჩნდა კაცი, რომელიც დაქაჩასულ ეროვნულ ძალებს თავს მოუყრიდა და თან გაიყოლებდა. ილია ფიქრობს, რომ ამ დროისათვის უკვე გამოჩნდა ასეთი მოღვაწე გენერალ ზულანჟეს სახით, რომელიც მეტად ნიჭიერი და გათვითცნობიერებული კაცია, კარგად იცის ერის ტვირდი და თითოეული თანამემამულის გულთან გასაღებიც აქვს მონახული. წერილში აღწერილია ბულანჟეს ყველა დადებითი თვისება, როგორც მოიპოვა მან ხალხის სიყვარული და საით მიისწრაფვის იგი. ილიას

⁸ „ივერიის“, 1886, № 153. ქ. შ. წ.-ს. გ. საზოგადოების ცალში წერილის ქვეშ მიწერილია: „ნა“.

ბულანჯეს საქციელი საღდაც თეატრალურ თამაშადაც მიიჩნია, მაგრამ ამათულბს: იგი ამით მიზანს აღწევსო.

ილია ბოლოს დასძენს, რომ ბულანჯემ მთელი ევროპისა და ამავე დროს შორსმკვრეტელი ბისმარკის ყურადღებაც მიიპყრო და პარლამენტში ასეთ სიტყვები წარმოათქმევინა: „უთხილად იყავით, თვალს ნუ დახუჭავთო! საფრანგეთი ემზადება და თუ საფრანგეთმა დროშა გაშალა, ევროპას 1789 წელზე უარეს დღეს დაანახებებსო!“

იმ პერიოდის საერთაშორისო მდგომარეობა და ცალკეულ პოლიტიკურ მოღვაწეთა როლი ილიას ძირითადად სწორად აქვს გაგებული და რიგ საკითხებზე სწორ დასკვნებს აკეთებს, მაგრამ სერბიის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის, კერძოდ მილან ობრენოვიჩის მოღვაწეობის, შეფასებაში იგი უდავოდ ცდება. მილანი თავისი მოღვაწეობის მთელ პერიოდში აშკარა ავსტროფილურ პოლიტიკას ატარებდა და ყოველი მისი მოქმედება გამომდინარეობდა არა ეროვნული ინტერესებიდან, არამედ მისი რეაქციული და თვითმპყრობელური სწრაფვიდან. როგორც ცნობილია, მილანმა 1881 წელს დასდო სერბიისათვის ეკონომიური და პოლიტიკური თვალსაზრისით მეტად კაბალური საეკონომიკური და საიღუმლო კონვენცია ავსტრია-უნგრეთთან. მისმა პოლიტიკამ გამოიწვია 1883 წლის გლეხთა აჯანყება, 1885 წელს გააჩალა ომი ბულგარეთთან, რაც გამომდინარეობდა ავსტრიისა და გერმანიის დიპლომატიური ინტერესებიდან და რომელიც დამთავრდა სერბიის არმიის სამარცხვინო დამარცხებით და სხვა. აშკარა ანტიხალხურმა პოლიტიკამ მილანი მიიყვანა იმ მდგომარეობამდე, რომ 1889 წელს იძულებული შეიქნა გადამდგარიყო, ოფიციალურად დაეტოვებინა სამეფო ტახტი⁹.

24 და 15 სექტემბერს დაბეჭდილ წერილებში¹⁰ გამახვილებულია ყურადღება ინგლისის თემთა პალატაში კონსერვატორებისა და ლიბერალების დავის საკითხზე, — საკითხზე, რომელიც წამოიჭრა ბალკანეთთან, კერძოდ ბულგარეთთან, დაკავშირებით. მწვავე საერთაშორისო ვითარებაში, როდესაც ევროპის საშინაოების წინაშე იდგა, ინგლისის ეს ორი წამყვანი პარტია დიამეტრულად საწინააღმდეგო პოზიციებზე იდგნენ. ოფიციალური ცნობით, რუსეთი, ინგლისთან შეთანხმებით, სტამბოლის ხელში ჩაგდებას ცდილობდა. ამის ნაცვლად რუსეთი ინგლისს პირდებოდა, რომ არ ჩაერეოდა მის მიერ, ეგვიპტის დაპყრობის საკითხში. ილიას აზრით, ინგლისი აქ ნეიტრალურ პოზიციას იჭერდა. რაც საფრანგეთს აბოროტებდა და იქმნებოდა მისთან კონფლიქტის პირობები. მისისტრ კანდოლფე ჩერჩილს პალატის წევრების შეკითხვაზე, თუ როგორია მთავრობის პოლიტიკა, ამომწურავი პასუხი არ გაუცია, მხოლოდ აღუნიშნავს ინგლისის საერთაშორისო დამოკიდებულების გამწვავების შესახებ.

ლიბერალების წარმომადგენელს ლაუსონს მოუთხოვია: ჩერჩილმა, რომელსაც მხარს უჭერს მისი პარტიის 319 წევრი, ნათლად ჩამოაყალიბოს ქვეყნის საგარეო პოლიტიკა, რომელიც აუცილებელია იყოს სხვა ქვეყნების საქმეში ჩაურევლობის პოლიტიკა. ამით ჩერჩილი დიდ წვლილს შეიტანდა ევროპის მშვიდობიანობის საკითხში, თვითონაც დიდ სახელს მოიხვეჭდა და ამავე დროს ინგლისის ააშორებდა ომის საშინაოებასა და იმ დიდ ხარკებს, რაც ქვე-

⁹ БСЭ, т. 27, стр. 478—479.

¹⁰ „ივერია“, 1886, №№ 207 და 208, ქ. შ. წ.-ი. გ. საზოგადოების ცალში უნაქრით მხერილია: „ი“.

ნის თავდაცვისუნარიანობის განმტკიცებისათვისაა საჭირო. ამავე დროს დაამშვი-
ლებდა რადიკალებს, რომლებიც მას ეწინააღმდეგებოდა.

რადიკალი ლაბუშერი, გლადსტონის მიმდევარი და თანამოაზრე, თავის
კრეკ სიტყვაში აკრიტიკებდა კონსერვატორთა ლიდერის ჩერჩილის საგარეო
პოლიტიკას, რომელიც ფაქტიურად სხვის საქმეში ჩარევის, ომების გაჩაღებისა
და სხვისი მიწების დატაცების პოლიტიკაა, და აღნიშნავდა, რომ ინგლისის ეგ-
ვიპტეში ყოფნა არც ინგლისის და არც თვით ეგვიპტის ინტერესებიდან არ გა-
წმინდინარობდა. პირიქით, იგი საზარალო იყო: წელიწადში 300—400 ათასი
კირვანქა სტერლინგი ჯდებოდა. გაზეთის ცნობით, ლაბუშერს განუცხადებია,
რომ ინგლისის ინტერესები სრულიადაც არ მოითხოვენ სუეის არხზე ბატონ-
ობას და ოსმალეთისა და რუსეთის დამოკიდებულების გარკვევას. მისი აზ-
რი, რამდენად არასასურველიც არ უნდა იყოს რუსეთის მიერ სტამბოლის
დაპტერა, ამ საკითხში ჩარევით მხოლოდ ომის ატეხის საშიშროება იქმნებოდა.
ლაბუშერს რუსეთის მოქმედება კანონზომიერად მიუჩნეოდა, რადგან საზღვაო
გზა აღმოსავლეთისაკენ მისი სასიცოცხლო მოთხოვნილებაა. ლაბუშერი თვლი-
და, რომ ინგლისი ამ მდგომარეობას უნდა შეირგებოდა, მშვიდობიანი პოლიტი-
კა უნდა განევითარებინა რუსეთთან და ევროპის სხვა სახელმწიფოებთან და-
პოკიდებულებაში, რათა შეინარჩუნოს თავისი კოლონიები, რომლის მართვის
საქმეში მას ხელს არაეინ უშლის. წერილში მითითებულია, რომ ლაბუშერმა გა-
ახსენა დეპუტატებს თუ რა მოუტანა წარსულში ინგლისის სხვის საქმეში ჩარევის
პოლიტიკამ და მოუწოდა — იგი დაემყაროს სხვის საქმეში ჩაურევლობის
პრინციპს, ოფიციალურად გამოცხადდეს, რომ ინგლისი ეომება მხოლოდ იმ
ქვეყანას, რომელიც თვით გამოუცხადებს ომს და თავს დაესხმის.

ილია, უკეთესს რა ანალოზს ინგლისის ორი წამყვანი პარტიის დამოკიდე-
ბულებას საგარეო პოლიტიკისადმი, აღნიშნავს, რომ თავისდა საზიანოდ ინგლი-
სელი ერის უმრავლესობა ემხრობა კონსერვატორების პოლიტიკას, რადგან ამ
პარტიის წევრებს უფრო შორსმჭვრეტელ და გამჭრიახ პოლიტიკოსებად
თვლიან, ვიდრე რადიკალებს.

ილიას მიერ გაკეთებული დასკვნა მიუთითებს მწერლის მაღალ ჰუმანურ
ბუნებაზე, მის მიერ ერთა და სახელმწიფოთა მშვიდობიანი თანაარსებობის
ლიარებაზე. იგი განსაკუთრებით საყურადღებოა იმ მხრივ, რომ ინგლისის,
უკიდოდ კონსერვატიული პარტიის, ლიდერის, იმ მომენტში საგარეო საქმეთა
მინისტრის რანდოლფ ჩერჩილის პოლიტიკაში იგი ნათლად ხედავს მტკიცე,
ანტიხალხურ, კოლონიურ პოლიტიკას. როგორც ცნობილია, რანდოლფ ჩერჩი-
ლი (უფროსი)¹¹ 1874 წლიდან, მისი პარლამენტში არჩევის მომენტიდან, გამო-
დიოდა როგორც აქტიური კოლონიალური ექსპანსიის მომხრე და მთელ თავის
მოღვაწეობაში თანამიმდევრულად ატარებდა ამ პოლიტიკას. 1880—85 წლებში
ჩერჩილი სისტემატურად ილაშქრებდა გლადსტონის მთავრობის წინააღმდეგ
მის გამო, რომ თითქოსდა იგი არ ატარებდა კოლონიალური პოლიტიკის „მყარ
ქერსს“. ჩერჩილი გამოდიოდა ირლანდიის თვითმმართველობის კანონპროექ-
ტის წინააღმდეგ და მისი აქტიური მონაწილეობით დასრულდა ინგლისის მიერ
ბირმის მთლიანი დაპყრობა.

„ივერიის“ 1886 წლის 6 ოქტომბრის ნომერში (№ 215) ლაპარაკია ინგლი-
სის პოლიტიკაზე ირლანდიის მიმართ. ილია აღნიშნავს, რომ გლადსტონის მთავ-

¹¹ რანდოლფ ჩერჩილი კონსერვატიული პარტიის მომავალი ლიდერის, მეორე მსოფლიო
ომის დროს ინგლისის პრემიერ-მინისტრის უნსტონ ჩერჩილის მამაა.

რობის გადადგომის შემდეგ (1885 წ.) ხელისუფლებას სათავეში კონსერვატორები ჩაუდგნენ, რომლებმაც ირლანდიის მიმართ შეცვალეს პოლიტიკა. ასეთ დასკვნაა გაკეთებული ჩერჩილის მიერ დარტფორდში წარმოქმნილი სიტყვის გამო. ჩერჩილის სიტყვა ეხებოდა ირლანდიის ეკონომიკას, განსაკუთრებით კი მიწათმფლობელობის საკითხს. ილია თვლის, რომ ჩერჩილი თავისი პოლიტიკით ამ საკითხში დაუახლოვდა რადიკალების მეთაურს ჩემბერლენს. ილია ჩერჩილს თვლის „ნიკიერ მეთაურად“. წინათ ჩერჩილი ჩემბერლენთან ერთად წინ აღუდგა გლადსტონის პოლიტიკას, რომელიც ითხოვდა მსხვილი მამულების საცვლად წვრილი მიწათმფლობელობის ორგანიზაციას. ეს ისეთი რადიკალური ზომა იყო, რომ თავზარს სცემდა და ძირს უთხრიდა ინგლისის მიწათმფლობელების ძველ ანდერძებს. ილია ფიქრობს, რომ ინგლისის თავიკაცები შეუდარებელი სიფრთხილითა და ერთგულებით ადევნებენ თვალს ერის აზრის მოძრაობას და, როდესაც დარწმუნდებიან უმრავლესობის სწრაფვაში, ამ აზრის განხორციელებას სულითა და გულით მიეცემიან. ამის შედეგია ის, რომ ინგლისში კონსერვატორები ხშირად ლიბერალურ აზრს ახორციელებენ და ცხოვრების საფუძვლად ხდიან. ამით აიხსნება ჩერჩილის მიერ რადიკალთა აზრის გაზიარება და ცხოვრებაში გატარება და სხვა.

წერალში გამახვილებულია ყურადღება ირლანდიელების სწრაფვაზე — მოიპოვონ თვითგამორკვევისა და საკუთარი თვითმმართველობის უფლება. ამ მიზნით ნახევარ მილიონ ირლანდიელ ქალს ხელმოწერილი პეტიციით მიუმართეს გლადსტონისათვის. კორკის, ლამარკის, ვატერფორდისა და დუბლინის დეპუტატებს გლადსტონი გამოუცხადებიათ ამ ქალაქების საპარტიო მოქალაქედ და მადლობა მოუხსენებიათ მისი ირლანდიისადმი კეთილი განწყობილობისა და მხარდაჭერისათვის. გლადსტონს თავის მხრივ იმედი მიუცია, რომ მათი საქმე გამარჯვებით დამთავრდებოდა.

„ამ ახალ ხანებში, — ასკენის ილია, — ირლანდიის საქმე კვლავ თვალწინ წარმოუდგება ინგლისის მთავრობას მთელის თავის სიდიადითა და მრავალ გვარობით. აშკარა მეცხრამეტე საუკუნე ისე არ დალეეს სულს, რომ ერთი დიდი აზრი კიდევ არ ჩაართას თავისთა დიდებულთა ნაბოქმედართა, ერთი კიდევ ცხოველ-მყოფელი ქვა-კუთხედი არ დაუდვას კაცთა ცხოვრების საძირკველსა დროთა ბრუნვისაგან დღეს ინგლისია მოწვეული ამ საქმისათვის ირლანდიის სურვილის გამო“.

როგორც აღვნიშნეთ, ილია გლადსტონის პიროვნებას მძალე შეფასებას აძლევდა. უდავოა, რომ მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში ინგლისის სამშინაო და საგარეო ცხოვრებაში გლადსტონმა, როგორც პოლიტიკოსმა მოღვაწემ, დიდი როლი ითამაშა და სათანადო კვალიც დატოვა¹², მაგრამ გლადსტონის პიროვნებით ილიას აღფრთოვანება მისი პიროვნების არასწორად შეფასების შედეგია. მარქსის თქმით, „აშკარა პირფერი და კაზუისტი“¹³ გლადსტონი თავისი სახელმწიფო მოღვაწეობის ექვსი ათეული წლის განმავლობაში (1832—1894 წწ.) იყო ყოველგვარი განმათავისუფლებელი და განსაკუთრებით მუშათა მოძრაობის მიმართ რეაქციული ღონისძიებების გამტარებელი, მხარს უჭერდა მძარცველურ და ექსპანსიურ ომებს, რომლებსაც სხვადასხვა დროს აწარმოებდა ინგლისი ავღანისტანში, სამხრეთ აფრიკასა და სხვა ქვეყნებში. მისი მოჩვენებითი რეფორმები ირლანდიის მიმართ გამიზნული იყო ირლანდიის

¹² БСЭ, т. 47, стр. 225.

¹³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 27, с:р. 129.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობის გათიშვისა, ნაციონალისტური ელემენტების აქტიუზაციისა და სოფლის ბურჟუაზიის პოზიციების გამაგრებისა-კენ. გლადსტონის რეფორმები არა მარტო ასუსტებდა ირლანდიის ეროვნულ განმათავისუფლებელ მოძრაობას, არამედ თიშავდა ინგლისის პროლეტარიატს და ირლანდიის რევოლუციონერების კავშირს, სპობდა ბურჟუაზიული რეაქციის წინააღმდეგ აქტიური ბრძოლის ყოველგვარ შესაძლებლობას¹⁴. გლადსტონს, როგორც პოლიტიკურ მოღვაწეს, ლენინი უწოდებდა „ლიბერალური ბურჟუაზიის და ჩლუნგი მეშჩანების გმირს“¹⁵. რასაკვირველია, მისი გმირობა მარქსიზმის კლასიკოსების მიერ ირონიული შინაარსით გაიგებოდა. ილიას მიერ გლადსტონისადმი მიძღვნილი ეპითეტები: შინაგან საქმეების გამგებლობაში „შეუღარებელი და განუმეორებელი“, მისი რეფორმებით გამწვავებული მდგომარეობის „სამართლიანი გადაწყვეტა“ და სხვა უდავოდ იმ სოციალ-პოლიტიკური ვითარების შეუფასებლობის შედეგი იყო, რომელიც იმ დროს ინგლისში და საერთოდ იმპერიალიზმის სტადიაში შესული ძლიერი კაპიტალისტური სახელმწიფოების შიგნით არსებობდა. ამავე მიზეზით უნდა აიხსნას ილიას ის გულუბრყვილო დასკვნა, სადაც ლაპარაკია, რომ ინგლისელი ხალხი არ იყო მზად გლადსტონის რეფორმების ცხოვრებაში გატარებისათვის და თითქოსდა ამიტომ უნდა მომხდარიყო მათი შეკვეცა და სხვა. ძირითადი და მთავარი ამ რეფორმების შინაარსში მდგომარეობდა — მათს ანტიხალხურსა, მოჩვენებით „პუმანურობასა“ და „დემოკრატიზმში“, რომელთა განხორციელება პრაქტიკულად შეუძლებელი იყო. მაგალითისათვის დავასახელებთ გლადსტონის რეფორმებს ადგილობრივი ორგანოების არჩევნებში სოფლის წვრილ მეწარმეთა მონაწილეობის შესახებ, სადაც მშრომელთა უმრავლესობა მრავალი სახის ცენზის არსებობის გამო გამოთიშული იყო.

ილიას მსჯელობა გლადსტონისა და ინგლისის საკითხების გარშემო ამით არ ამოწურულა. ამ საკითხებს იგი არაერთხელ უბრუნდებდა. საყურადღებოა, რომ ილია შემდგომი მოვლენების შეფასების დროს ერთგვარად აღდგო უღებს ფაქტიურ მდგომარეობას და ეწინააღმდეგება კიდევ მის მიერ აღრევე გამოთქმულ აზრს. მისთვის აშკარა ხდება, რომ ბურჟუაზიული საზოგადოების ბევრი გამოჩენილი პოლიტიკური მოღვაწე, მათ შორის გლადსტონიც, თავისი მოღვაწეობით ანტიხალხურ საქმეს ემსახურებოდა და ხელმძღვანელობდა პოლიტიკით, რომლის საფუძველი საერთაშორისო დამახულობის, ომების გაჩაღებისა და სხვა ხალხების ეკონომიური და პოლიტიკური დათრგუნვის პრინციპი იყო.

გაზეთ „ივერიაში“ ილია სისტემატურად ათავსებდა წერილებს საერთაშორისო საკითხებზე, რომელთა დიდი ნაწილი შესულია თხზულებათა სრული კრებულის მე-9 ტომში. ამ მხრივ საყურადღებოა მისი ე. წ. „საპოლიტიკო მიმოხილვები“, ნარკვევები: „ევროპა 1886 წელს“ (13-დან 27 თებერვლამდე დაბეჭდილი წერილები), „აზია წინათ და ახლა“ (1889 წლის 16 დეკემბერს დაბეჭდილი წერილი), „დღევანდელი სპარსეთი“ (1889 წ. 9 დეკემბერი), „ბალკანეთის საქმეები“ (1886 წ. 17 მარტი), „ახლო აღმოსავლეთის და ინგლისის დღევანდელი პოლიტიკა“ (1895 წ. 14 ნოემბერი), „ოსმალეთის არეულობა და დღევანდელი ევროპა“ (1895 წ. 19 ნოემბერი), „ინგლის-ირლანდიის ურთიერთობის გარშემო“ (1886—1889 წწ.), „საფრანგეთის საქმეთა შესახებ“ (1886 წ. 19

¹⁴ БСЭ. т. II, стр. 471—472.

¹⁵ ე. ო. ლ ე ნ ი, თხზ., ტ. 20, გვ. 131.

და 21 იელისი და 1895 წლის 13 და 17 იანვარი), „ახლო და შორი აღმოსავლეთის პოლიტიკის საკითხები“ (1898 წ. 24 იანვრიდან 17 ნოემბრამდე დაბეჭდილი წერილები) და სხვ. ამ წერილების შესახებ ჩვენ მსჯელობა არ გვექნება, რადგან ილიას თხზულებათა კრებული ფართო საზოგადოებისათვის ცნობილია და მრავალი მეცნიერის შრომებში ფართოდაა კომენტირებული. ჩვენი მიზანია ფაქტიურად უცნობი წერილების განხილვა. აქვე უნდა დავსძინოთ, რომ ილიას ხელმოუწერელი წერილები ორგანულ კავშირშია იმ წერილებთან, რომელთა პუბლიკაცია მოხდა თხზულებათა კრებულში¹⁶.

შემდეგი ჯგუფი წერილებისა, რომლებზეც მსჯელობა უნდა ვიქონიოთ ეკუთვნის 1893—1895 წწ.

გაზეთის 1893 წლის 20 იანვრის ნომერში (№ 17) დაბეჭდილ მოწინავე წერილში გამახვილებულია ყურადღება ევროპის პოლიტიკურ მდგომარეობაზე, განსაკუთრებით ინგლისის საგარეო პოლიტიკაზე. გარე შეხედვით ინგლისი, — მიუთითებს ილია, — იმისაკენ ისწრაფვის, რომ არ დაჰკარგოს ბატონობა ხმელთაშუა ზღვაზე, სინამდვილეში კი მთელი მისი პოლიტიკა მიმართულია ევროპის სახელმწიფოების, განსაკუთრებით კი საფრანგეთისა და გერმანიის, დაუძღვრებისაკენ. ეს ქვეყნები საომარ მზადყოფნაში არიან და ომის ატეხის დიდ საშიშროებას ქმნიან; მიზეზი ბალკანეთის სახელმწიფოების, განსაკუთრებით ბულგარეთის, დაპყრობაა. ეს სახელმწიფოები ჩუმადაა, რადგან ინგლისი არ ავლენს თუ ვის მიემხრობა და ასეთი მიმხრობა კი მეორე სახელმწიფოსთვის დამღუპველია. მოწინააღმდეგე ინგლისთან ერთად დაუძღვრელ ძალად წარმოედება.

ინგლისის პირველ მინისტრად გლადსტონის გახდომა მოასწავებდა იმას, რომ ინგლისი მხარს დაუჭერდა საფრანგეთს, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა, ინგლისი კვლავ პოლიტიკურ თამაშს ეწევა და უცდის ამ სახელმწიფოების დაუძღვრებას. საქმე იმაშია, რომ თავშეუქავებელი საომარი მზადება, დიდი ჯარის უმოდროდ ყოფნა, თითოეული სახელმწიფოს ეკონომიურ დაქინებებს იწვევდა და საბოლოოდ დაღუპვას უქადდა.

ილია თვლიდა, რომ ამ პერიოდისათვის ევროპაში გაბატონებულია გერმანია, რომელიც სხვა სახელმწიფოებს სულს უხუთავს და მუდმივი შეიარაღებით თვითონაც სული ეხუთება. ომი არის ერთადერთი საშუალება, რომელიც გერმანიას ამ პირველობას ჩამოართმევს. ინგლისი უცდის ამ მომენტს, რათა ომით დაუძღვრებულ სახელმწიფოებს შემდეგ თვით მოახვიოს თავზე თავისი სურვილები.

„ამის შედეგად, — აგრძელებს აზრს ილია, — არ უნდა გეკვირდეს, რომ ინგლისი დღეს უფრო იცდის, ვიდრე მოქმედებს, უფრო ელის, — ენახოთ რომელი გზა უფრო მოუღებს ბოლოს დღევანდელ გაპირებულ ყოფას ევროპისასო. ჩვენ ვერ ვიტყვით, რომ ეს პოლიტიკა ინგლისისა უანგარო იყოს და გამოწვეული კაცთ-მოყვარეობის გრძობისაგან. სხვათა დაუძღვრება მისი გაცილებით იქნება და ამისთანა თავისაკენ თლა... ახალი ამბავი არ არის ინგლისისათვის. ინგლისი საქმიან კაცების ქვეყანაა და ცუდუბრალოდ არც დგომა უვართ და არც სიარბილი“.

1893 წ. 9 თებერვლის ნომერი (№ 27) აუწყებს მკითხველებს რუსეთის იმპერატორის მემკვიდრე ცესარევიჩის ბერლინში გერმანიის იმპერატორ ვილ-

¹⁶ აქ უნდა აღინიშნოს, რომ თხზულებათა სრულ კრებულში შესული მრავალი წერია ავტორის მიერ ასევე ხელმოუწერლად იყო დაბეჭდილი და ნაწილ წერალების უუურადღებოდ დატოვება მოხდა გამოცემის რედაქტორის მიზეზით.

ვის პოლიტიკას შექმნილი პირობების მიხედვით ცვლის. „ფეიქრობთ, — მითებულა წერილში, — რომ ახალგაზრდა იმპერატორი გერმანიისთვის თავს მოწონებას მსხვერპლად აძლევს კეთილშობილებას და პატიოსნურ წყურვლ მთელის ევროპის კეთილდღეობისა და ამისათვის არა პრადიბს პირველმა შერაგების ხელი გაუწოდოს საფრანგეთს და მით მოსპოს ეს შეთოფიარებულ უომრობა, რომელიც ომზე უარესად ნელ-ნელა სწოვს მთელს ევროპას“.

ილია ასკენის, რომ ამ ორი ქვეყნის გამწევებული დამოკიდებულების სრული ლიკვიდაციის იმედი მაინც არ არის და თქმა იმისა, როგორ დამთავრდება ყოველივე, შეუძლებელია. მისი აზრით ერთი უდავოა: გერმანია-საფრანგეთს ურთიერთობამ მნიშვნელოვნად შეარყია „სამთა კავშირის“ ქვეყნების ურთიერთგაგება და ამ კავშირის სიმტკიცე.

ილიას ზოგიერთი დასკვნა შემდგომში ისტორიულ დადასტურებას პოვლობს. ჩინეთ-იაპონიის ომის დამთავრებას¹⁸ შედეგად მოჰყვა არა მარტო გამარჯვებული იაპონიის ინტერესების განხორციელება: ჩინეთის ტერიტორიის მნიშვნელოვანი პუნქტების მის ხელში გადასვლა (ყუნძულები ტაივანი და ჰენსულედაო, ლიაოტუნის ნახევარკუნძული, პორტარტური და დალანანანი) და 200-მილიონიანი „სამხედრო ხარჯებად“ წოდებული კონტრიბუციის გადახდა. არამედ რუსეთის, საფრანგეთისა და გერმანიის ინტერესების განხორციელებაც, რამაც დიდად შებღალა ჩინეთის ინტერესები. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ სახელმწიფოებმა ჩინეთ-იაპონიის ომის დამთავრების შემდეგ თითო იაპონიის ინტერესებიც მნიშვნელოვნად შეზღავდეს. კერძოდ ამ სახელმწიფოების მიერ ჩინეთსა და იაპონიაზე ძალდატანების შედეგად 90-იანი წლების ბოლოს მოხდა ჩინეთის მნიშვნელოვანი ნაწილის თავის პროტექტორატს ქვეშ დატოვება: ინგლისმა დაიმკვიდრა ქვეყნის უმდიდრესი ნაწილი — მდინარე იანძის ეელი და მისი სამხრეთის ოლქები, გუანდუნისა და კანტონის ჩათვლით; რუსეთმა მიიღო ჩრდილო აღმოსავლეთის პროვინციები (მანჭურა): გერმანიამ — შანდუნე; საფრანგეთმა — ოლქები, რომლებიც ტონკინის ესაზღვრებოდნენ. იაპონიამ 1898 წელს დაიბრუნა კორეაზე პროტექტორატის უფლება, მაგრამ დაკარგა მისთვის პოლიტიკური, სამხედრო და ეკონომიური თვალსაზრისით სასიცოცხლო პორტარტური, რომელიც სხვა დიდი სახელმწიფოებს მხარდაჭერით რუსეთმა მიიტაცა¹⁹. როგორც ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა, ევროპის ქვეყნებმა, ერთმეორის მიყოლებით, მუყაითად დაიწყო ჩინეთის მიწებს ძარცვა²⁰ და ამით ამხილა თავის დამპყრობლურ პოლიტიკაში.

გაზეთის 1894 წლის 25 ნოემბრისა და 2 დეკემბრის ნომრებში (№ 250 და 255) გაშუქებულია ინგლის-რუსეთის ურთიერთობის საკითხები. წერილში მითითებულია, რომ, თუმცა ნაპოლეონის დამარცხების შემდეგ თითქმის 80 წელს გავიდა, ამ ორი სახელმწიფოს დამოკიდებულება კვლავ მეტად მტრული იყო. უკანასკნელ დროს კი მკვეთრად შეიცვალა ინგლისის მხრივ რუსეთისადმი განსაკუთრებული კეთილგანწყობის შედეგად. ინგლისის პრესა ფართოდ და დიდმსუხარებით გამოეხმაურა რუსეთის იმპერატორ ალექსანდრე III-ის გარდაცვალებას. აღიარა, რომ მან ევროპაში მშვიდობისათვის დიდი სამსახური გაწვია და რომ რუსეთის პოლიტიკა საერთაშორისო ურთიერთობაში მომავალში

¹⁸ ჩინეთ-იაპონიის სამშვიდობო ხელშეკრულება ხელმოწერილი იქნა 1895 წლის 17 აპრილს. მისი ხელის მოწერის ადგილის მიხედვით იგი ცნობილია სიმონოპეკის ხელშეკრულებად.

¹⁹ История дипломатии. т. II, стр. 354—366.

²⁰ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 4, გვ. 380.

ბოვებს დიდ სახელმწიფოთა მხარდაქერას. ინგლისის პირველმა მინისტრმა, ლებერალების ლიდერმა როზბერიმ და ყოფილმა პირველმა მინისტრმა, კონსერვატორების ლიდერმა სალუსბერიმ თავიანთ სიტყვებში დაადასტურეს ინგლისის სწრაფვა რუსეთთან მეგობრული ურთიერთობის დასამყარებლად და დამოკიდებულების ნორმალისაციისათვის.

ინგლისის პოლიტიკის ასეთი მკვეთრი უკანდახევა, ილიას აზრით, მართლაც იმპერატორ ალექსანდრე მესამისადმი სიმპათიებით კი არ არის გამოწვეული, არამედ იმ საერთაშორისო პირობებით, რომლებიც შექმნა ინგლისსა და რუსეთს. საქმე იმაშია, რომ რუსეთის დიდი ხანია აწუხებს ბალკანეთის საკითხი, რომელიც ვერ გადაუჭრია ამ ქვეყნებზე ბატონობისათვის ავსტრიის პრეტენზიების გამო. ამავე დროს რუსეთი იმავე ინგლისის ხელისშეწყობით ავსტრიისა და სხვა ქვეყნების დაწოლის შედეგად ჩაკეტილია შავი ზღვის აუზში და არ აქვს ხმელთაშუა ზღვაში გასვლის საშუალება, რაც მისთვის ერთ-ერთი სასიცოცხლო რგოლია. ინგლისს კი სუსტად აქვს საქმე ინდოეთში და პოზიციის განსამტკიცებლად საჭიროებს ავღანეთში ზეგავლენის გამაგრებას, რომ რუსეთს არ ჰქონდეს აქედან შემოტევის საშუალება. რუსეთი ბალკანეთის საკითხის გამწვავების გამო შეზღუდულია გაავრცელოს ზეგავლენა ავღანეთზე და იძულებული გახდა დათანხმებოდა ინგლისს ავღანეთში ნეიტრალური ტერიტორიის შექმნაზე, რომლის იქეთ იგი ფეხს არ გადადგამდა. ფაქტიურად რუსეთმა სრულიად აიღო ხელი ავღანეთზე, რაც ინგლისს მეტად აწყობდა და რამაც განაპირობა მისი რუსეთისაკენ შემობრუნება.

ილიას არ სჯერა ინგლისის პოლიტიკის გულწრფელობისა, რადგან ამ ქვეყნის პოლიტიკა „გულცივია და მხოლოდ ანგარებაზეა დამოკიდებული“. ამავე დროს ილია ექვს გამოთქვამს, რომ ინგლის-რუსეთის დაახლოებამ არ შეიძლება დიდხანს იარსებოს და წინააღმდეგობა არ წამოიჭრესო.

ორი წლის შემდეგ, 1894 წლის 4 დეკემბერს ილია „ივერიაში“ (№ 257) კვლავ ეხმაურება წერილით ინგლისის საგარეო პოლიტიკის საკითხს. წერილში მითითებულია, რომ ინგლისის დიპლომატიური გადახრა რუსეთისაკენ მიზნად ისახავს გერმანიისა და სხვა სახელმწიფოთა შემოტევის შენელებას. ეს სახელმწიფოები ინგლისს კონკურენციას უწევენ არა მარტო ზღვაზე, სადაც იგი გაბატონებულია თავისი უპირატესი გეოგრაფიული მდებარეობითა და მსოფლიოს მნიშვნელოვანი საზღვაო პლაცდარმების ადრევე დაკავებით, არამედ — კოლონიებსა და დომინიონებშიც.

ამ პერიოდისათვის განსაკუთრებით გაძლიერდა საფრანგეთი, რომელიც დობს ინგლისთან უკუპოზიციას და მადაგასკარის საკითხზე; დააკავა ტონკინი და ზეგავლენას ახდენს ჩინეთის სამხრეთ ნაწილზე ინდოეთის ოკეანეში, შეზღუდა ინგლისის სიამ-ბორამში. გერმანიამაც მონახა საერთო ენა საფრანგეთთან და დაუწყო ქიშპობა ინგლისს აფრიკაში. გარდა ამისა, ინგლისს არ აქვს დალაგებული საქმე ინდოეთში. აქ მისი კოლონიური პოლიტიკა შეირყა. ინგლისისათვის დიდი მნიშვნელობის მქონეა ჩინეთ-იაპონიის ომის შედეგები. ამ ქვეყნების მასთან დამოკიდებულებით განისაზღვრება თუ რა ზეგავლენა ექნება ინგლისს მომავალში ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებზე.

„აი ეს ბევრგან აჯიჯინილი საქმე იძულებულს ჰხდის დღეს ინგლისს, — ამბობს ილია, — მინამ დროა დაიმეგობროს ვინმე იმისთანა, რომელსაც ღონეც შესწევს... და ადვილადაც მოსარიგებელია. ამისთანა სახელმწიფოდ იცნო დღეს ინგლისმა რუსეთი და თავისს თვალს თითქმის ხევწინისას იმით იგვირებს,

რომ მე მოვალე ვარ პამირის საქმის მშვიდობიანად გათავების სამაგიერო რუსეთს გადაუხადო. საქმე კი იმაშია, რომ აქამომდე ამის იმედს ვერ იქონიებდა ინგლისი და ღღეს კი როცა ხელმწიფე იმპერატორი დაუმოყვარდა ინგლისს საშეფო გვარეულობას, ამ იმედს ცოტაოდენი ფერი დაედო და ღონე მიეცა⁶.

ილია ასკენის, რომ ინგლისი რუსეთს პირდება მისი გემებისათვის ზღვებზე განუსაზღვრელი მოძრაობის პირობების შექმნას, რათა ამით შენეღდეს საფრანგეთისა და გერმანიის შემოტევა და, როდესაც ყოველივე დამშვიდდება, კვლავ განაგრძოს თავისი ძველი პოლიტიკა ზღვასა და ხმელეთზე ბატონობას განსამტკიცებლად. ილიას ეს დასკვნები სწორად გამოხატავენ ინგლისის საგარეო პოლიტიკას როგორც მე-19 საუკუნის 70-იანი წლების პირველ ნახევარში, ასევე მომდევნო თითქმის ათი წლის განმავლობაში.

„ივერიის“ 1895 წ. 23 ნოემბრის (№ 253) წერილი კვლავ საერთაშორისო დამაბულობის საკითხს ეხება. „სამთა კავშირი“ (გერმანია, იტალია, ავსტრია), ერთი მხრივ, და ორთა კავშირი (რუსეთი, საფრანგეთი), მეორე მხრივ, ილიას აზრით, არიან ევროპის მომავალი საომარი ასპარეზობის წამომწყებნი. წერილში ლაპარაკია იმის შესახებ, რომ „სამთა კავშირი“ ამ მოპენტისათვის შეუჭრილი იყო ახალი იარაღით და მზად იყო საომარი მოქმედებისათვის. მას მხედრობის საომარად მომზადება სამ ღღეში შეეძლო. რუსეთი კი „სამთა კავშირის“ წინააღმდეგ საბრძოლველად და ღირსეულად დასახვედრად მხოლოდ 1903 წლისათვის იქნებოდა მზად. გერმანიამ 1896 ან 1897 წლებში თუ წამოიწყო ომი, რუსეთს საფრანგეთი ვერას დაეხმარება, რადგან მის წინ არის გერმანია-ავსტრიის ტერიტორია. ილია ასკენის, რომ ოსმალეთის ომი და ახლო აღმოსავლეთის არეუ-ღარევა ერთგვარად აგვიანებს გერმანიის მიერ ამ ნაბიჯის გადაღმას. მაგრამ გერმანიის მხრივ ევროპაში ომის ატეხის საფრთხე მაინც ღღია, რადგან, მწერლის აზრით, გერმანიას სწორედ მაშინ გააჩნდა ამისათვის ყველაზე ხელსაყრელი მომენტი.

როგორც ისტორიულმა მოვლუებმა ცხადყვეს, მე-19 საუკუნის ბოლოს დაწყებული საერთაშორისო დამაბულობა თავის გადაწყვეტას პოულობს ძლიერი ქვეყნების მიერ მსოფლიოს გაღანაწილებაში. წინა პღანზე ძირითად ევროპის წამყვანი სახელმწიფოები იყენენ: ინგლისი, გერმანია, საფრანგეთი და რუსეთი. გერმანიის მიღღტარიზმის მიერ ევროპის ცენტრში ომის გაჩაღმას, რომლისთვისაც იგი მზად იყო მე-19 საუკუნის უკანასკნელ წლებში, ერთგვარად ხელი შეუშალა იმ გარემოებამ, რომ ქვეყნის გაღანაწილებისათვის მისი აქტიური მონაწილეობის შეღდეგად მან ბევრი რამ მიიღო. გერმანიამ მე-20 საუკუნის დასაწყისისათვის მიიღწია შეიარაღების ტექნიკის არანახულ აღმავლობას, რაც შემღგომში მან პირველ მსოფლიო იმპერიალისტურ ომში გამოიყენა.

ასეთი შინაარსისაა მოკლედ ი. კავკავაძის უცნობი წერილები საერთაშორისო საკითხებზე.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნაერებათა
აკადემიის შ. რუათაყელის სახ. ქართული
ლიტერატურის ინსტიტუტმა)

მარიამ კარბელაშვილი

მეფის ღმერთისწორების იდეის შესახებ ვეფხისტყაოსანში

ვეფხისტყაოსანში გვხვდება რამდენიმე სტროფი, რომლებშიც მეფე ღვთის-სადარი ეპითეტებით ან ღმერთის თანასწორადაა მოხსენიებული. ამ ხასიათის თითქმის ყველა ეპითეტს პოემის ხელნაწერებში საყურადღებო ვარაუდებული ნიარგვარობა ახლავს და გამოცემებშიც სხვადასხვაგვარადაა წარმოდგენილი გველევართა პოზიციის შესაბამისად. პოემის ტექსტი ამ ასპექტით განსაკუთრებულ ინტერესს იმსახურებს, რადგან მეფის იზოთოსი (ღმერთთან გათანაბრება), როგორც მხატვრული აქსესუარი, გარკვეულ პოლიტიკური მსოფლმხედველობისა და მრწამსის გამოხატულებაა.

ბუნებრივია, ვეფხისტყაოსანს ვერ მოვწყვეტთ მისი შექმნის ეპოქას — ფეოდალურ საქართველოს, ვერ დაეაყენებთ ამ უმნიშვნელოვანესი ისტორიული პერიოდის იდეოლოგიის გარეშე. რომ გავცეთ პასუხი კითხვას — მისაღებია თუ არა იზოთოსის გამოვლენა რუსთველის პოემაში, გადავხედოთ საქართველოს ისტორიას, უპირველეს ყოვლისა კი მის წერილობით წყაროებს; საქართველოს ისტორიულ ქრონიკებს — „ქართლის ცხოვრებას“.

როგორც მსოფლიო ისტორია მოწმობს, მეფის ღმერთთან დაკავშირება რამე სახით, მეფის „გაღმრთობა“ მონარქიული სახელმწიფოს იდეოლოგიური ატრიბუტია. საქართველოში ოდითგანვე დამკვიდრებული რწმენით ბაგრატიონთა საგვარეულო ღვთიური ჩამომავლობისა იყო და სამეფო ძალაუფლება თვით ღმერთისგან ჰქონდა ბოძებული. ბაგრატიონთა დინასტიის უპირატესობის ეს იდეოლოგიური მითი, პროფ. მ. ლორთქიფანიძის გამოკვლევით¹, უნდა შექმნილიყო IX—X საუკუნეთა მთხრობა, როდესაც საქართველოში მიმდინარეობდა ბრძოლა ერთიანი ფეოდალური მონარქიის შექმნისათვის და სხვა სამთავრო საგვარეულოთა შორის დაწინაურდა აშორტ ბაგრატიონი (კურთპალატი). ბაგრატიონთა სახლის ამ უზენაესობის ფაქტიურ გამოვლენას ვხედავთ გიორგი მერხულეს თხზულებაში. გრიგოლ ხანძთელი ასე მიმართავს აშორტ ბაგრატიონს: „ღვთი წინასწარმეტყუელისა და უფლისა მიერ ცხებულისა შეილად წოდებულ ხელმწიფეო, მეფობა და სათნოებანიცა მისინი დაგიმკვდრენ ქრისტემან“².

შემდგომად არაერთხელ ვხვდებით ამ იდეას „ქართლის ცხოვრებაში“: გიორგი VI საგვარეულო სიამაყის შეგნებით მიმართავს „უგვარო“ თემურ-

1 მ. ლორთქიფანიძე, ლეგენდა ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ, კრებულში: კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 144—149. ლეგენდა ბაგრატიონთა ღვთიური ჩამომავლობის შესახებ უკვე IX საუკუნეში გაერყელებული უფილა საქართველოს ფარგლებს გარეთ — იხ. მ. ლორთქიფანიძე, რუსთაველის ეპოქა, თბ., 1966, გვ. 69.

2 გიორგი მერხულე, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, თბ., 1949, გვ. 40.

ლენგს: „არა უწყია, რამეთუ ძირთაგან დავით წინასწარმეტყუელისათა აღმოცენებულ ვართ, და მის გამო ღმრთისა მიერ ცხებით განეგების მეფობა ჩუენ ბაგრატიონთა და ტომნი ვართ დავით მეფისა და წინასწარმეტყუელისა?... ამის-თვისა განეგებითა მრავალმოწყალისა ღმრთისაათა მეფედ დამკვლრებულ ვართ სრულიად საქართველოსა ზედა“³.

გიორგი მერჩულეს თქმით, ბაგრატიონებს „სათნოებანიცა მისნი დაუმკვდრა ქრისტემან“. ამგვარად, იზოთეოსი არაა უცხო ქართული ბუნებისათვის. ეს ტენდენცია განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური ძლიერების ზენიტში, ერთიანი საქართველოს ყველაზე ღირსეულ და ძლიერ ეპარქიულ მეფეებთან დაკავშირებით. არსენ ბერი ასე ახასიათებს დავით აღმაშენებელს: „კაცთმოყვარე ვითარცა ჩემი იესო ღმერთთა შორის, ბუნებით ღმერთთა მადლით ღმერთქმნულთა შორის“⁴. მამასაღამე, დავითის ისტორიკოსი მს „ბუნებით ღმერთად“ სახავს მათ შორის, ვინც „მადლითაა ღმერთქმნული“⁵. გიორგი III-ის თანამედროვე ისტორიკოსის თქმით, გიორგი III არის „ღმრთისაგან მის სახედ ჩენილი პატრონი“. რენესანსის ეპოქის ქართული ისტორიოგრაფიის მსგავს პასაჟებში (რომელთა შესახებ შემდგომ გვექნება საუბარი), პროფ. კ. გრიგოლიას აზრით, იზოთეოსი საკმაოდ ფეხმოკიდებული ჩანს. შესაძლებელია, ამ შემთხვევაში ეპითალმურენი ემყარებოდნენ მეფის „გაღმრთობის წარმართულ ტრადიციას, „რითაც თავის მხრივ არეოპაგიტული მოძღვრებაჲ ხელმძღვანელობდა და ქრისტიანობასთან მის შერიგება-შეთანხმებას ცდილობდა“⁶. ფსევდო-დიონისე არეოპაგელის მოძღვრებაში მოცემულია თეოზისის — ღმერთთან აღამიანის მიმსგავსების, როგორც უმაღლესი მიზნის — იდეა: „... გაღმრთობაჲ არს ღმრთისა მიმართ, რაოდენ დასატყვენელ არს, მსგავსებაჲ და ერთობაჲ“⁷. როგორც დავით აღმაშენებლის, ხოლო შემდგომ თამარის ისტორია მოწმობს, „აქ აღნიშნული იზოთეოსი ისეთი რენესანსული მოვლენა იყო, რომელსაც ოფიკიალური ეკლესიაც იწყნარებდა... ასე ხდებოდა იმიტომ, რომ აღწერილი იზოთეოსი მხოლოდ მეფის გაღმერთებას გულისხმობდა“⁸. შემდგომ თამარის ორივე ისტორიაში („ისტორიანი და აზმანი შერავანდელდანი“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“) არაერთხელ შეგვხვდებით მეფის ღმერთთან განთანაბრების შემთხვევებს. რომელიც ჩვენ რუსთაველის პოემასთან მიმართებაში გვიანტირებს. როგორც ისტორიული დოკუმენტები მოწმობენ, მეფის შესხმამ აპოთეოზს თამარის ეპოქაში შიდალწია. „ანშათა“ ავტორი ასე მოიხსენიებს თამარ მეფეს: „... მეცა ესრეთ ვიწყო ამის თამარისა, სამგზის სანატრელისა და სამებისაგან ოთხად თანა აღზევებულისა, რომელ ეთერთან იქმნა ხელმწიფეთა შორის, რომლისა სახე და სახელი თვისა ადგილსა სიტყუამან საცნაურ ყოს“⁹. და კიდევ, „იუ მაშინ ნაბუქოდონოსორ სამთა ყრმათა თანა ოთხებად იხილა ერთი სამებისაგანი, აქა კულა სამებისა

³ ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი II, თბ., 1959, გვ. 461.

⁴ ჭორნიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მურღობისა, შეკრებილი, ქრ. ნოლოგოვრად დაწვრიბილი და ახსნილი თ. ყორდანაის მიერ. წ. II, თბ., 1897, გვ. 69.

⁵ კ. გრიგოლია, ქართული რენესანსი რუსთაველის ეპოქისა (XII ს.), კრებულში: შოთა რუსთაველი, თბ., 1968, გვ. 59—62.

⁶ პეტრი იბერიელი (ფსევდო-დიონისე არეოპაგელი), შრომები, ეფრემ შვირის თარგმანი. გამოსა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო სასმოს ენუქაშვილმა, თბ., 1961, გვ. 158.

⁷ კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 62.

⁸ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 3.

ანა იხილვების ოთხებად თამარ, მისწორებული და აღ-
 ჯატებული“⁹. როგორც ვხედავთ, თამარის პიროვნებით აღტაცებული გემა-
 ტიანესათვის იგი წმინდა სამების მეოთხე წევრია, და რაც განსაკუთრებით სა-
 ყურადღებოა, იგი მასთანაა „მისწორებული და აღმატებული“. თამარი და მეუღ-
 ლე მისი დავითი, „აზმათა“ ავტორის სიტყვით, „ღმრთისაგან ღმერთქმნილი“
 არიან: „და მსმენელთა ამისთა, მტყებელთა თავისათა, დამსხმელთა თავთა ნა-
 რისათა, აღიხილნეს თუალნი მათნი, და არავენ იხილეს მკსნელი და მაცხოვარი
 მათი, გარნა ღმერთი მხოლოდ და ღმრთისაგან ღმერთქმნილი და
 ვით და თამარი“¹⁰. თამარის დედის — ბურღუხან დედოფლის გარდაცვალებ-
 ბის ამბავს ისტორიკოსი ასე გადმოგვცემს: „... და მიიცივლა დედოფალი (ბურ-
 ლუხან), დედა თამარისი, სწორი ძისა ღმრთისა დედისა“¹¹.
 ე. ი. აქ თამარის დედა მარიამ ღვთისმშობლის თანაბრად მოხსენიებული,
 მეორეგან კი მარიამ ღვთისმშობელთან თამარია შედარებული. ამ პასაჟში, ივანე
 ჯავახიშვილის თქმით, თამარ მეფის ისტორიკოსი „ლაშა გიორგის დაბადებაზე
 ისე ლაპარაკობს, რომ მკითხველს ეგონება ქრისტეს შობის აწერას აპირებსო“¹².
 ეს შენიშვნა ეხება „ისტორიათა და აზმათა“ ამ ადგალს: „მიუღღა თამარი გან-
 წმენდილთა გონებითა და ტაძრისა ღმრთისა აღმსკუაულულისა სანთლითა სხე-
 ულისათა, მჭურვალთა გულითა და განათლებულითა სულითა ტაბატკმელი-
 სა ბეთლემ-მ-ყოფელმან მუნ შეაძე სწორი ძისა ღმრთის-
 სა, და უწოდა სახელი ანაენისა მის მამისა თვისისა გიორგი“¹³.

„მურჩოთა საღმრთოთა“ ადვოკატი XII საუკუნის ლეილი შვილისთვის
 „ლორციელებრი“ არსების ამგვარი ქებათა ქება უმალესი ზღვარი იყო. საინ-
 ტერესოა ვნახოთ, რა სახითაა წარმოდგენილი „ისტორიათა და აზმათა“ შემდეგ-
 დროინდელ ტექსტებში ჩვენ მიერ მოხმობილი მაგალითები თამარის ასეთი
 ეგზალტირებული ხოტბისა. წინდაწინ უნდა ვთქვათ, რომ გარკვეული მიზანდა-
 სახელობით ამ პასაჟთა გასწორება ან საერთოდ თხრობიდან ამოღება ახასიათებს
 ეახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთა კომისიის“ ტექსტს¹⁴. „აზმათა“ დასაწყისი აბ-
 ზაცი, სადაც თამარი სამების მეოთხე წევრად მიჩნეული, „სწავლულ კაცთა
 კომისიის“ ტექსტში საერთოდ არაა, მის ნაცვლად ქრონიკისთვის წამძღვარებუ-
 ლია თამარის მამის გიორგი III მოკლე დახასიათება (ლაშა-გიორგისდროინდელ-
 ემატიანის მიხედვით შედგენილ)¹⁵, მეორე ნიმუშიც ამგვარი შედარებისა ხსე-
 ნებულ ტექსტში არაა¹⁶. რაც შეეხება იმ პასაჟს, რომელშიც შემატანიან დავით
 და თამარი „ღმრთისაგან ღმერთქმნილად“ მოიხსენია, იგი სრულიად სახეცელი-
 ლია და, რაც ძალზე მნიშვნელოვანია, საგანგებოდ აქვს ავლილად გვერდით თამა-
 რისა და დავითის ღმრთისსადარი ეპითეტებით მოხსენიებას. „სწავლულ კაცთა“
 ტექსტში ვკითხულობთ: „... რამეთუ იტყებდეს თავსა და ისხმიდეს ნაყარსა,
 რამეთუ არა-სადათ იყო სასოებაჲ ქსნისა მათისა, გარნა მხოლო ოდენ ღმერთი
 და მისგანვე პატივცემული და განდიდებული დავით

⁹ იქვე, გვ. 25.

¹⁰ იქვე, გვ. 63.

¹¹ იქვე, გვ. 22.

¹² ი. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინა და ახლა, ძვე-
 ლი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XV სს.), თბ., 1945, გვ. 230.

¹³ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 56.

¹⁴ ქართლის ცხოვრების II ტომში ეს ტექსტი აღნიშნულია V ლიტერით.

¹⁵ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 3, შენიშვნა 2.

¹⁶ იქვე, გვ. 25, ვარიანტები 15—22 სტრიქონებზეა.

და თამარ და¹⁷. როგორც ვხედავთ, უგულბელყოფილია ამაღლებული და სპეციფიკური ტონის „ღმრთისაგან ღმერთქმნილი“ და შეცვლილია საკვებით ნეიტრალური და პროზაული განსაზღვრებით — „პატივემულნი და განდიდებულნი“. აქ სრულიად უდავოა რელიგიური და იდეოლოგიური მოსაზრებებით განპირობებული ახალი რედაქცია ძველი ტექსტისა, „აზმათა“ ავტორის სახატბო ეპიტოფტანეიტრალდნაიისცდა. მსგავსი მდგომარეობაა ბურღუხან დედოფალთან დაკავშირებით: მაჩაბლისეულ ნუსხაში იზოთეოსის შემცველი შედარების („სწორი ძისა ღმრთისა დედისა“) ტექსტი ამოღებულია, ვახტანგისეულ ნუსხაში კი შეცვლილია: ბურღუხან დედოფალი ღმრთისსადარი ეპითეტების ნაცვლად მოიხსენიება მხოლოდ როგორც „ყოველთფტ სიკეთელმტატებულო“¹⁸. ახლავნახოთ, რა სურათია სხვა ნუსხებში. თუ თამარისა და დავითის იზოთეოსის შემცველი ფრაზები მარიამისეულ და მაჩაბლისეულ ნუსხებში ხელახლებულია, სულ სხვა ვითარება გვაქვს ლაშა-გიორგისთან დაკავშირებით — „სწორი ძისა ღმრთისა“ (როგორც ტახტის შემცვიდრე მოიხსენია „აზმათა“ ავტორმა) მარიამისეულ ნუსხაში ყოფილა, მაგრამ კალმის წვერით ამოუშლიათ, მაჩაბლისეულ ნუსხაში კი საერთოდ არაა¹⁹, ხოლო ვახტანგისეულ ტექსტში ეს ნაკვეთი საერთოდ არ შეუტანიათ, მის ნაცვლად ლაქუნა შევსებულია ბასილი ეზოსმოდერის თხზულების მიხედვით: „და იყენეს რა დაეანებულ ტაბაქმელას, მუნ შვა ძე პირში ყოველთფტ მსგავსი პაპისა“²⁰. აკად. სიმონ ყაუხჩიშვილი განმარტავს, რატომ აირჩიეს ვახტანგის „სწავლულმა კაცებმა“ მეორე ისტორიის ტექსტი: „პირველი ისტორიკოსის თხრობა არ მოიწონეს, ჩემი აზრით, იმიტომ, რომ იქ ორ ადგილას გადაქარბებული ვაღმერთება იყო თამარისა, რასაც მკრეხელობის იერი გუდაქარბად: 1. თამარის ბელი შეიღიერების საკითხში შედარებულია მარამ დვითისმშობლის ბელთან („ვითარ იქმნა საჩას ზე, გინა თუ რაქელისსა, ანუ ელსაბედისსა და უფროსლა ანასსა, და ვიკადრო, მარიამისსა“); 2. ტაბახმელა. სადაც თამარმა დაბადა ლაშა-გიორგი, გამოცხადებულია ბეთლემად, სადაც მარიამმა შვა ქრისტე („ტაბაქმელას ბეთლემ-ყოფელთან მუნ შვა ძე“)“²¹.

ძირითადი ტექსტისა და ვარიანტების შედარებით მიღებული შთაბეჭდილება გავახსენებს აკად. სიმ. ყაუხჩიშვილის დებულებას, რომ „... ისტორიკოსი და აზმათა“ ავტორს ხიბლავს თამარის მაღალი ზნეობრივი თვისებები და იმდენად აღტაცებულია თამარის სახებით, რომ ავიწყდება მაშინ დელისა ექვლესიო დოგმატები“²².

მაგრამ თუ ფეოდალური საქართველოს ძლიერების ეპოქაში თამარის თავების სიკემის ყოვლისმომცველმა კულტმა შეიწყნარა მემკვიდრის ხობტა, მომდევნო საუკუნეებმა, როდესაც სამეფო ძალაუფლებამ „იწყო კლებად“, რასაც ლოკურად მოჰყვა მეფის ცნების დევალიცია, მიიჩნიეს, რომ ყოველფე ამას „მკრეხელობის იერი გადაქარბად“ და ამ წარმოდგენებს შესაბამისად თამარის ისტორიის ტექსტსაც შესაფერისი რევიზია და რედაქცია გაუკეთდა. უტყუარი ისტორიული წყაროთი დასაბუთებული მაგალითებიდან ჩანს, რომ იზოთეოსის

17 ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 67, შენიშვნა 3.

18 იქვე, ტ. II, გვ. 22, ვარიანტები.

19 იქვე, ტ. II, XIII ვარიანტები მე-16 სტრიქონისა.

20 იქვე, შენიშვნა 6 და V ვარიანტი მე-16 სტრიქონისა.

21 იქვე, ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრებას მოცელობა და შედგენილია.

უმალეს ზღვარს მიაღწია ევფხისტყაოსნის შექმნის ეპოქაში, ახლა ენახოთ, რა ეთარებაა ამ თვალსაზრისით რუსთველის თხზულებაში. პოემაში რომ მეფის ალაუფლება განდიდებულა, ეს უდავო კეშმარიტებაა. აკად. ივანე ჯავახიშვილის მოსაზრებით, ევფხისტყაოსანი ქალის ტახტზე აყენასთან დაკავშირებით დაწერილი, გარკვეული იდეოლოგიური მოსაზრებებით გამსჭვალული ნაწარმოებია, „რომელშიაც აისახა ის პოლიტიკური ტენდენციები, რომლებიც იმ დროს საქართველოში არსებობდა“²³. აკად. ალ. ბარამიძე გამოკვლევაში „შოთა რუსთველი და მისი პოემა“ წერს: „ევფხისტყაოსნით მეფე დასახულა ღვთისწორ არსებად... ღვთისწორ არსებადაა მიჩნეული საისტორიო წყაროების მიხედვით თამარ მეფეც. ხოლო ჩაზრუხაძე სახობტო ენაწყლიანობის კვალბაზე თამარს აღიარებს პირდაპირ ნათელ ღვთაებად „თანაგამწყოდ ძისა“ (ე. ი. იესო ქრისტესი), „სწორად მამასად“, ე. ი. მამა ღმერთის სწორად (თამარიანი, III, 1—2)“²⁴.

ის გაბატონებული აზრი, რომ მეფე „ღმრთისაგან მის სახედ ჩენილი პატრონია“, პოემის პროლოგის პირველივე სტროფში გამოხატა რუსთველმა:

რომელმან შექმნა სამყარო ძალითა მით ძლიერთა,
მისგან არს ყოელი ხელმწიფე სახითა მის მიერითა.

ეს აზრია გატარებული მთელ პოემაში. ამჭერად ღვთისსადარი შედარება-ეპითეტებით მეფის დახასიათება გვანტერესებს ევფხისტყაოსნის ხელნაწერებში, ითუმებტეს, რომ პოემის გამოცემებში ზოგიერთი მათგანი საერთოდ არაა ფიქსირებული.

1. მეფე როსტევანისათვის ანდერძის დატოვების შემდგომ ტარიელთან „გამოპარვით წამოსულ“ ავთანდილს ტარიელი დათქმულ ადგილზე არ დაუხვდა, არაბთა მეფის სპასპეტი ასმათს ეუბნება (A 1035 (856))²⁵:

ბროლ-სადღნი მარგალიტსა ლალსუერსა სევენ და ჰურკვენ,
მას მოეპოვორდი, ვერ ვეახელ, ვერ მისურვეს, ვერ ვასურკვენ,
გამოპარვით წამოსლეთა ღმრთისა სწორნი მოვიმღურკვენ,
ნაცელად მათთა წყალობათა გულნი მათნი შევაურკვენ.

„ღმრთისა სწორნი“ აქ როსტევანია. ამ სახითაა ტექსტი წარმოდგენილი სამეფო სახლის (ABCMX), მამუკა თავაქარაშვილის (E) და Y ხელნაწერებში, მაგრამ სხვა ნუსხებში საკმაოდ განსხვავებული ვარიანტები გასჩენია. არ შეიძლება ყურადღება არ მიიქციოს იმ გარემოებამ, რომ სხვა სიტყვათაგან განსხვავებით ნაირკითხვათა სიუხვით სწორედ იზოთეოსის გამომხატველი ეპითეტი გამოირჩევა. თვით გამოთქმა „ღმრთისა სწორნი“ დამოწმებულია თამარისდროინდელ ოფიციალურ დოკუმენტებში — იგი თამარ მეფის ტიტულის კომპონენტია (მაგ., „ღმრთისა სწორსა მეფეთა მეფეს თამარს“ და სხვა). აი რა ვარიანტული ნაირგვარობა გვხვდება ხელნაწერებში:

²³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები. თბ., 1955, გვ. 18.

²⁴ ალ. ბარამიძე, შოთა რუსთველი და მისი პოემა, თბ., 1966, გვ. 171.

²⁵ აქ და შემდგომ სტროფის მარჯვენაგანი ორი ნომრიდან პირველი ლიტერით აღნიშნავს ევფხისტყაოსნის ერთად გამოცემას, სოლ. ყუბანეიშვილის რედაქციით (თბ., 1956), ფრჩხილებში მოთავსებული ნომერი აღნიშნავს პოემის 1957 წლის გამოცემის ნუმერაციას, ხელნაწერები მოთხოვნილია ლიტერებით, რომლებიც მიღებულია რუსთველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტის მიერ გამოცემულ „ევფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტებში“ (ოთხ საკეთად), თბ., 1960, 1961, 1962, 1963.

ABCMX. E. Y	გამოპარეთ წამოსვლითა	ღმრთისა სწორნი მოვიძღვრევენ
DUV, GH	"	მზისა
JT	"	ცათა
I	"	მეფე ჩვენი
KO	"	ჩემი მზარდენი
F	"	დიდებულნი

აქ საინტერესო ვითარება შეიმჩნევა: ყველა ამ ხელნაწერის რედაქტორს, სადაც ტექსტი გადაკეთებულია, ხელთ „სამეფო სახლის“ ტიპის ტექსტი უნდა ჰქონოდა. ხოვლელის (I) ნუსხის რედაქტორმა „გაცა“ თავისი თავი: მან იცის, რომ „ღმრთისა სწორნი“ იგივეა, რაც „მეფე ჩვენი“; რაც შეეხება სხვა ვარიანტებს — „მზისა ან ცათა სწორნი“, „ჩემი მზარდენი“, „დიდებულნი“ — ეს ყველაფერი აშკარა ემენდაციაა, ერთმანეთისაგან ამგვარ ნაირკითხვება წარმოშობა ძნელი დასაჯერებელი და, რაც მთავარია, უფრო ძნელი ასახსნელია. როგორც ვხედავთ, ყველა კონიექტურა აზრიანი და გამართულია²⁶ (მაგალითად, ს. კაკაბაძემ თავის პირველ გამოცემაში გაიზიარა წაიკითხვა „ცათა სწორნი მოვიძღვრევენ“, წყაროა „რედაქტირებული“ J ხელნაწერი), მაგრამ აქ წარმოდგენილ ყველა წაიკითხვას შორის lectio difficilior მხოლოდ „ღმრთისა სწორნი“ შეიძლება იყოს და ეს წაიკითხვა გაიზიარა თითქმის ყველა გამოცემაში.

2. ფატმანი მოუთხრობს აეთანდილს (A 1357 (1172)):

მისილამეს, „ფატმან — მითბრეს — ბრძანებაა ღმრთისა სწორთა: დღეს რომელი უსენ შესძენა ქალი, მსგავსი მზეთა ორთა, აუ მოგვეგვარე, წაიყუანოთ, ელა არ გვინდა გზათა შორითა.“
 ენე მესმა, დამტყდეს ცანი, რისხვა ღმრთისა ეცა გორთა.

ამ შემთხვევაში „ღმრთისა სწორნი“ ზღვათა მეფის ეპითეტია. ამ გამოთქმასაც სხვადასხვა ვარიანტით წარმოგვიდგინენ ხელნაწერება: ABCMX, FZ, H, JT, L, N, P, Y ხელნაწერებშია:

	მისილამეს ფატმან მითბრეს ბრძანებაა	ღმრთისა სწორთა
DUVW, E. G	"	მზისა
IR. KO	"	ცათა

როგორც ვხედავთ, ამ სტროფში ის ნუსხები, რომლებშიც იგივე შესიტყვება („ღმრთისა სწორთა“) ამის წინ მოხმობილ ტაეპში ვარიანტული ნაირკითხვებით იყო წარმოდგენილი, აქ „ღმრთისა სწორს“ იზიარებენ. ესენია F, H, JT, აგრეთვე ნუსხები L, N, P (მათ 850-ე სტროფი ხელნაწერის დეფექტის გამო არ გააჩნიათ); ზანასეული რედაქცია „ღმრთისა სწორთა“ ნაცვლად დაბეჭდილებით იცავს ემენდაციას „მზისა სწორთა“. ამ შემთხვევაში მას ემზრობა ვანტანგისეული გამოცემა²⁷. ზანასეული რედაქციის ორივე სტროფში „ღმრთისა სწორთა“ შეცვლა ნაირკითხვით „მზისა სწორთა“ ერთი პირის ხელწერას ამჟღავნებს

²⁶ ქუთაისურ-ნაკაშიძისეულ ნუსხებში (KO) უნდა ყოფილიყო „ჩემნი მზარდენი მოვიძღვრევენ“ (გრამატიკული შეთანხმების თვალაზრისით), მაგრამ ამგვარ ვარიანტებს, რომლებიც ტაეპის შინაარსზე გავლენას არ ახდენენ, ჩვენ არ შეუვებთ და ვარიანტთა ჩვენების დროსაც არ მოვიხსენიებთ.

²⁷ და მისი უშუალო გავლენით ვეფხისტყაოსნის ბროსეს, ზუბინაშვილის, ქართველიშვილის, აგრეთვე კარიჭაშვილის, აბულაძის, ქვიციანიძის გამოცემები. ეს ერთი ფორმულა „ღმრთისა სწორნი“ ამ გამოცემებში ორი განსხვავებული ვარიანტიოა წარმოდგენილი 856-ე და 1172-ე სტროფებში.

ა მას აშკარად ტენდენციურობის კვალი ატყვია (სხვათაშორის, საყურადღებო არიანტული ნაირგვარობა ახლავს მეოთხე ტაქსაც, სადაც ნათქვამია „რისხვა ღმრთისა ეცა გორათა“, მაგრამ ამის შესახებ ახლა სიტყვას არ გაეგარძელებთ).

3.

გავგზაუნე კაცი ხატეთს და წიგნი ჩემ მაგიერი;
 მიესწერე: „მეფე ინლოთა არისმცა ღმრთულე ბრძლიერი,
 მისი ერთგული გაძღების ყოველი სული მშვიერი,
 ვინცა უჩრქეშნას, ჩქმნების თვისა არ მაღლიერი. A 521 (387).

ამ გვიანტერესებს ტაეპი ტარიელის წერილიდან ხატელთადმი: „მიესწერე: მეფე ინლოთა არისმცა ღმრთულე ბრძლიერი“. თამარ მეფის ძლევა მოსილი ბრძოლების ეპოქაში, როდესაც „განდიდნა სახელი თამარისი ყოველთა ზედა პირსა ქუეყანისასა და ლაშქრობდა დაეთ ბრძანებითა და გამორჩევითა თამარ სუე-ალექსანდრიანისათა და იმარჯუებდა შეწევნითა ზეგარდამოთა“²⁸, როგორც მოგვითხრობს „აზმათა“ ავტორი, ეპითეტი „ღმრთულე ბრძლიერი“, ალბათ, არავეს მოგჩვენებოდა არც ჰიპერბოლად, არც მკრეხელობად, მაგრამ შემდეგში კი, ჩანს, ბევრი გადამწერი დაუფიქრებია, ამიტომაც გვხვდება ვარიანტები: ABCMX, DW, FI, GH, KO, L, N, Y ხელნაწერებში კვითხულობთ:

	მიესწერე მეფე	ინლოთა არისმცა	ღმრთულე ბრძლიერი
UV	"	"	ღმრთისგან "
Z	მეფეთალე "	"	ღმრთისგან "
E	მიესწერე	არის	ღმრთისგან
JT	მეფეთალე "	არის	ღმრთისგან
R	მიესწერე "	კაციმცა	მართებ

როგორც ვხედავთ, „სამეფო სახლის“ რედაქცია კვლავ მეფის ღმრთისსადა-რი ეპითეტით მოხსენიების ერთგულია, მაგრამ განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ წარმოდგენილი ტექსტის მიხედვით. ზოგი რედაქცია, ასე ვთქვათ, „გაყოფილია“. ეს ეხება ზაზასეული (DUV), მზებნათუნისეული (JKOT) და ბებური-შვილისეული (FIRZ) რედაქციის ხელნაწერებს: D (მასთან ერთად ვახტანგის გამოცემა), KO და FI იზიარებენ „სამეფო სახლის“ ხელნაწერთა ნაირკითხვას („ღმრთულე ბრძლიერი“). მათთან ტიპოლოგიურად დაკავშირებული ხელნაწერები კი (UV, JT, RZ) ამ შედარებას აშკარად „ნეიტრალიზებული“ სახით გვაწვდიან („ღმრთისგან ბრძლიერი“)²⁹. მეფის იზოთეოსის ამსახველი ყველა პასუხი რომ მხოლოდ „სამეფო სახლის“ ხელნაწერებში იყოს (სინამდვილეში ამ რედაქციის ხუთი ხელნაწერიდან მხოლოდ ორია სამეფო ოჯახის კუთვნილება), ერთგვარი საფუძველი გვექნებოდა შესაბამისი სტრიქონები ტენდენციური გაზრების ნიმუშად ჩაგვეთვალა, მაგრამ, როგორც ვხედავთ, „სამეფო სახლის“ ხელნაწერთაგან ტიპოლოგიურად განსხვავებული რედაქციებიც იმავე ტექსტს გვაწვდიან. ამ თვალსაზრისით ვეფხისტყაოსანში მთავარი ჩანს თვით იღვა მეფისა და ღმერთის ერთ რანგში მოქცევისა და, რადგან პოემის გმირთა სამოქმედო ასპარეზი მაჰმადიანური ქვეყნებია, ეს გარემოება, ალბათ, მეტ თავისუფლ-

²⁸ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 55.

²⁹ ამ წაკითხვას იზიარებენ ბროსეს, ჩუბინაშვილის, ქართველშვილის, კარიჭაშვილის, აბუ-ლაძის, კვიციანიის გამოცემები.

ტექსტზე მუშაობის პრაქტიკის მოწმობით²², არაა ადეკვატური „ავტორისეული“ ან „უძველესი“ წაკითხვისა. ამ ფაქტის ახსნა გაკირდება, მით უმეტეს, რომ „ღმერთმან თქვენმანვე სახემან“ არის რამდენიმე რედაქციულად განსხვავებულ ხელნაწერში, „ღმერთმან, ნათელთა სახემან“ კი — ზაზასეულ რედაქციაში, რომელიც საერთოდ გაურბის მეფის შედარებას ღმერთთან და ამ ტენდენციაში სხვა რედაქციებზე უფრო თანამიმდევრულია, ხოლო „ზაზასეულთან“ ბმისგავსებული წაკითხვა — „ღმერთმან ნათლითა(?) სახემან“ — НКО ხელნაწერებში (ამასთან შევამჩნიეთ, რომ ამ ხელნაწერებსაც მსგავსი ტენდენცია გამოარჩევს, რადგან КО-სთან რედაქციულად დაკავშირებული JT ხელნაწერები დასახელებული სამი მაგალითიდან ორში ღმერთთან მეფის შედარებას არ გაურბიან).

საერთოდ, „აზმათა“ შესაბამისი მაგალითების ფონზე, რომელთა შესახებ ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი, გამოთქმა „ღმერთმან, თქვენმანვე სახემან“ იმ ეპოქის მსოფლმხედველობისათვის ისე წარმოუდგენლად არ გვეჩვენება, როგორც შემდგომ ეპოქებს მიუჩნევიათ. ყოველ შემთხვევაში, „საქეფო სახლის“ ტექსტისა და ვარიანტების მიხედვით გავვიჭირდება ავხსნათ და დავასაბუთოთ, როგორ გაჩნდა ე. წ. „რთული წაკითხვა“ („ღმერთმან, თქვენმანვე სახემან“) მარტივი წაკითხვისგან („ღმერთმან, ნათელთა სახემან“).

5.

პატრონი ჩემი გამზრდელი, ღმერთი და ღმრთულებრ ცხოველი,
შობლური, ტაბილი, მოწყალე, ცა, წყალობაა მთოელი!
მას ევორგულე, წამოეე, მართ დაივიწყე ყოველი,
მისი შემოღე ღმრთისაგან კარგსა რასლა მოველი! A 1036 (857).

პირველი ტაეპი ამ სახითაა წარმოდგენილი სამეფო სახლის რედაქციაში და Y ხელნაწერში. ენახოთ, რა წაკითხვებია სხვა ნუსხებში:

ABCМX. Y	პატრონი ჩემი გამზრდელი, ღმერთი და ღმრთულებრ ცხოველი
JT	ჩემუღდაი
DUV. GH. KO	ღმრთისაგან ღიღად
E, Fi	ძლიერი მეტად

ზაზასეული რედაქციის (DUV) ვარიანტი გაზარებულია ვეფხისტყაოსნის კახტანგისეულ²³, ქართველიშვილის, კარაიჭაშვილის პირველ, კაკაბაძის, აბულაძის, კიკინაძის, ინგოროყვას, 1957 და 1966 წლის საიუბილეო გამოცემებში, მანუა მდივნის და ბებურიშვილის ვარიანტი — კარიჭაშვილის მეორე გამოცემაში. აკაკი შანიძისა და ალექსანდრე ბარამიძის რედაქციით 1966 წელს გამოცემულ ვეფხისტყაოსანში ეს ტაეპი წარმოდგენილია „საქეფო სახლის“ რედაქციის აშგვარი კონიექტურით: „პატრონი ჩემი გამზრდელი, ღმერთითა და ღმრთულებრ ცხოველი“. როგორც უხედავთ, ყველა გამოცემა გვერდს უვლის მეფის ღმერთად მოხსენიებას.

²² იხ. Д. С. Лихачев, Текстология, М.-Л., 1962, გვ. 177. ამავე თვალსაზრისით საინტერესო მაგალითებს და მოსაზრებებს უხედავთ აკად. ე. ბერტელსის ნაშრომშიც: „Работа над текстом Низамии“, იხ. Е. Э. Бертельс, Избранные труды, Низамии и Фузული, М., 1962, стр. 458—474.

²³ ზღრ. ამ ტაეპის თეიმურაზ ბაგრატიონისეული განმარტება: თეიმურაზ ბაგრატიონი, განმარტება პოემა ვეფხისტყაოსნისა, გაიოზ ივლაშვილის რედაქციით, გამოკლევითა და საძიებლოთ, თბ., 1960, გვ. 134.

როგორ უნდა გავიგოთ „სამეფო სახლს“ რედაქციის: „პატრონი ჩემი გამზარდელი, ღმერთი და ღმრთულები ცხოველი?“ პირველ რიგში ჩვენ გვინტერესებს შესიტყვება „ღმრთულები ცხოველი“, რომელიც გამოცემებში წარმოდგენილია, როგორც „დიად ცხოველი“ ან „მეტად ცხოველი“. ჩვენ ავთენტურ წაითხვად „ღმრთულები ცხოველი“ მიგვაჩნია (წინამძღვარი „ღმერთის“ გაგება კი ამ კომპონენტზეა დამოკიდებული). ანალოგიისათვის მოვიხმობთ 1053 (872) სტროფის მეოთხე ტაქსს: „ვიმოწმებ ღმერთსა ცხოველსა მათებრი არეინ შობილა“³⁴. ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებში მხოლოდ ეს ორი მაგალითი გვაქვს გამოთქმის „ღმერთი ცხოველის“ ხმარებასთან დაკავშირებით. ოვით „ცხოველი“ ღმერთის ეპითეტი³⁵ და ამ ორი გამოთქმის საერთო ძირს ექვს არ იწვევს — „ღმერთი ცხოველი“ და (მეფე) „ღმრთულები ცხოველი“. მსგავსად წინა მაგალითისა, აქაც ვფიქრობთ, რომ „ღმრთულები ცხოველი“ ემენდაციის მიზნით ადივილად შეიძლება გადაკეთებულიყო „დიად || მეტად . ცხოველად“ (საერთოდ, ასახსნელია, რას უნდა ნიშნავდეს „დიად“ ან „მეტად“ ცხოველი? განა შეიძლება იყოს „მცირედ“ ან „ნაკლებად“ ცხოველი?), პირიქით გადაკეთება კი საეჭვოდ მიგვაჩნია.

ახლა რაც შეეხება „ღმერთს“ ამ ტაქსში. სამეფო სახლს რედაქციის მიხედვით ეს „ღმერთი“ როსტევეანია, მაგრამ მივაქციოთ ყურადღება, რომ როსტევეანი ამავე დროს „ღმრთულები ცხოველია“. გამოდის, რომ როსტევეანი ღმერთია და ამავე დროს თავისთავისებრი (ღმრთულები) „ცხოველი“; მაგრამ ეს უკვე აშკარა შეუსაბამობაა. როსტევეანი „ღმრთულები ცხოველი“, მაგრამ თუ არის არა ის „სალოცავი ღმერთი“, რომელსაც მეფე ეზაძის, არამედ „ღმერთი“ მეტაფორული გაგებით ანუ სალოცავი ღმერთით უზენაესი. მივაქციოთ ყურადღება მეოთხე ტაქსს: „მისი შემოცოდი ღმრთისაგან კარგსა რასალა მოველი“! აქ საესვებით ცხადია ავთანდილის მიერ როსტევეანისა და ღმერთის გამოცხადება და პირისპირება. მაშასადამე, პატრონი (ანუ მეფე) ავთანდილისთვის ისევე უზენაესია, როგორც ღმერთი. ესაა პატრონეპური გრძნობის ექსტაზის გამოვლენა, და ვეფხისტყაოსნის სიუჟეტურ-ეპიკური დამოკიდებულების ფონზე ეს გამოთქმა უცნაურად არ გვეჩვენება: ვანა ამავე რანგში არ მოიხსენიებოდა დავით სოსლანი პოემის ეპილოგის A 2122 (1666) სტროფში?

ქართველთა ღმრთისა და ეითის, ვის მუხ მახერებს სარებლად,
 ვინ ამბავი გავლქვებ შე შთად საკამათებლად,
 ვინ არის აღმოსავლეთით დასავლეთს ზართა შარებლად,
 ორგულთა მათთა დამწველად, ერთგულთა დამამაგრებლად.

³⁴ საყურადღებოა, რომ ზაზასეული რედაქცია (DUV), რომელიც სიტყვის „ღმერთ“ ხმარებას პოემაში სისტემატურ კონტროლს უწევს, აქაც არ ღალატობს თავს. ჩვენ მიერ ანალოგიისათვის მოხმობილ ტაქსს ზაზასეული რედაქცია ცვლას ასე: „ვიმოწმებ მე დასა ცხოველსა, მათებრი არეინ შობილა“. ეფიქრობთ, საკამათო არ უნდა იყოს, რომ ზაზასეული რედაქციის ვარიანტი რედაქტორის კალამს ეუთვნის.

³⁵ შ. ლ. ლ. რ. ე. ვეფხისტყაოსნის ფრაზეოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1968, გვ. 175. ავტორს პოემიდან, ბუნებრივია, მაგალითად მოჰყავს მხოლოდ 872-ე სტროფი (ლექსიკონის სულველია პოემის 1957 წლის გამოცემა), რომელსაც ახლავს მრავალრიცხოვანი ანალოგიები ქველი ქართული ლიტერატურის როგორც პროზაული, ისე პოეტური ძეგლებიდან: „ისრაელა მო-ვითარ-აქცია ღმერთისა ცხოველისა“ (მარტივობა და მოთმინება წმინდა ეესტატი მცხეთელისა), „ღლიაქეს ქუარტუშული იგი ჰეშმარტად ძედ ღმრთისა ცხოველისა“ (მოქცევაა ქართლსა) და სხვა.

ეს სტროფი მეფის კულტის აპოლოგიაა, და აქაც ვხედავთ, რომ მეფე ღმერთად მოიხსენიება. აბსოლუტური ანალოგიაა: წინა შემთხვევაში ღმერთი როსტევიანია, აქ — დავითი. ამ ტაქსს არც ერთი გამომკვემელი არ დაუეჭვებია (თუ გამოვიციხავთ პ. ინგოროყვას კონიექტურას), მაშინ როდესაც როსტევიანის ღმერთად მოხსენიება შეუფერებლად სცნეს სწორედ ქრისტიანული რელიგიის დოგმატების მიხედვით. საინტერესოა, რომ ამ ტაქსს გარდასულ დროთა „რედაქტორნი“ დაუფიქრებია და სამ ხელნაწერში (ბებურიშვილის, გურგენაძე-ული, რედაქტირებული) ვარიანტული ნაირკითხვით გვხვდება:

FR დავითს ქართველთ მეფესა, ეს მზე მსახურებს სარებლად

J დავითის ქართველთ მეფისა მზე მსახურება მარებლად.

ამ ვარიანტებში იმდენად აშკარაა რედაქტორის კალმის ჩარევა, რომ უნდა უყოყმანოდ ვერაშეშინოთ ტექსტს — „ქართველთა ღმრთისა დავითის“.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდგომ ვფიქრობთ, რომ A 1036 (857) სტროფის სხვადასხვა ნაირკითხვათაგან ყველაზე სანდოა „სამეფო სახლის“ რედაქციაში წარმოდგენილი: „პატრონი ჩემი გამზრდელი, ღმერთი და ღმრთულებრცხოველი“.

„ქართლის ცხოვრებიდან“ მოხმობილ მაგალითებთან ერთად განხილული ვეფხისტყაოსნის კითხვასხვაობანი ჩვენ ფაქტთა ერთ სისტემად გვეჩვენება. ყოველი რედაქციის, ხელნაწერის იქით დგას ჩვენთვის უცნობად დარჩენილი პიროვნება თავისი ჩამოყალიბებული აზროვნებით, მსოფლმხედველობით, მრწამსით. ვეფხისტყაოსნის შემდეგდროინდელი ვადამწერისათვის, უკვე დაშლილი და დაქუცმაცებული საქართველოს პირმშოსთვის, ღმერთი დარჩა მალა, ზღვარს ზემოთ, მეფემ, მეფობის იღვამ კი განუზომლად დაბლა დაიწია. აქედან — მეფის ღმერთთან შედარების შეუსაბამობა. ხელნაწერებში წარმოდგენილი ნაირკითხვანი ჩვენთვის საინტერესო პასაჟებისა ანარეკლია ახალი ისტორიული სინამდვილით ნაკარნახევი შეხედულებებისა; ესაა ერთგვარი გამოხატულება ხელნაწერის საერთო სტილისა, რომლის ანალოგიები სხვაგანაც იჩენს თავს. ყველ შემთხვევაში მეფის ღმრთისწობის არსებული ტრადიცია, რომელმაც აპოთეოზს თამარის შესხმაში მიაღწია, ერთგვარად განმარტავს ვეფხისტყაოსნის რიგ ხელნაწერებში წარმოდგენილ მეფის ღმრთისსადარ ეპითეტებს (ამავე დროს ესაა მასალა ხელნაწერთა ისტორიული კლასიფიკაციისათვის). ცნობილი ფაქტია, რომ პოემის პროლოგს უძღვის სტროფი, რომელშიც ანონიმი მოხვეული ბრალს სდებს პოეტს — „არ ახსენებს სამეფოსა ერთარსულადო“. ამგვარად პოემის „ავად მჩხრეველნი“ იქვის ქვეშ აყენებდნენ რუსთველის რელიგიური აღმსარებლობის გულწრფელობას. ამ ვითარებაში კი მომდევნო ეპოქების ისტორიულ ფონზე ადვილად შეიძლება მოსჩვენებოდეთ მეფის ასეთი უსაზღვრო ქება მკრეხელობად. ვეფხისტყაოსანში ღმერთთან მეფის შედარების პასაჟთა ვარიანტებიც სწორედ ამ გარკვეული ტენდენციის ანარეკლად მიგვაჩნია.

МАРИАМ ҚАРБЕЛАШВИЛИ

ОБ ИДЕЕ БОГОРАВНОСТИ ЦАРЯ В «ВИТЯЗЕ В ТИГРОВОЙ ШКУРЕ»

Изучение памятников древнегрузинской литературы показывает, что, начиная с IX—X вв., в Грузии замечается явная тенденция возвышения царей, приравнивание их к богу (изотеоз), которая достигает своего апофеоза в период царствования царицы Тамары. Подтверждается и то, что в период позднего феодализма (XVI—XVIII вв.) вместе с ослаблением централизованной царской власти эта тенденция начинает исчезать, а в текстах, переписанных позднее (например, в исторических хрониках «Қартлис цховреба»), уже отрицается идея всевышности царя.

С этой точки зрения интересный материал содержится и в рукописях поэмы Ш. Руставели «Витязь в тигровой шкуре». Как известно, лучшие рукописи «Витязя в тигровой шкуре» были созданы только в XVI—XVII столетиях. Сравнительное изучение этих текстов лишний раз подтверждает правильность высказанного выше соображения. Хотя в рукописях поэмы Ш. Руставели и отмечаются кое-где следы изотеизма, что вполне естественно для мировоззрения Руставели, все же в ряде случаев текст поэмы исправлен с позиций, противоположных изотеизму. Сравнительное изучение рукописей и текстологический анализ дают нам возможность восстановить первоначальный текст.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
შ. რუსთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ისტორიის
ინსტიტუტმა)

Р. Р. ОРБЕЛИ

ГРУЗИНСКИЙ ПЕРЕВОД XVIII В. ТРАГЕДИИ А. П. СУМАРОКОВА «СИНАВ И ТРУВОР»

Начало драматургии на грузинском языке принято датировать 90-ми годами XVIII века — временем литературной деятельности Георгия Авалишвили и появления комедий А. П. Сумарокова в его переводах. Эти комедии вошли в репертуар первого в Грузии светского театра.

Переводы трагедии Сумарокова («Синав и Трувор» и фрагмент из «Лже-Дмитрия») исследователи относят к первой трети XIX в. Однако датировка перевода трагедии «Синав и Трувор» требует пересмотра и уточнения.

На грузинском языке трагедия сохранилась в уникальной рукописи, которая до сих пор служит единственным источником сведений о переводе. В силу этого каждая ее особенность имеет существенное значение и должна быть учтена в исследовании текста. Внимательное изучение рукописи и сопоставление всех ее данных позволяют установить время перевода с достаточной степенью точности и разъяснить недоразумение, прочно укоренившееся в специальной литературе.

Дело в том, что первый исследователь рукописи Тр. Рухадзе, в свое время уже близкий к правильному определению датировки перевода¹, позднее пришел к совершенно ошибочным заключениям и без всякой аргументации повторил их в своих исследованиях². Эти сведения были использованы Корнелием Кекелидзе³.

Рукопись С 36, из собрания Института востоковедения Академии наук СССР (старый шифр С 42), представляет тетрадку 18,5×11,6 без переплета. Это беловой экземпляр, переписанный скорописью, четким но не каллиграфическим почерком, на бумаге с филиграньями 1749 г. «GR».

Рукопись принадлежала академику М. Броссе и в 1884 г., в составе его коллекции, перешла в Азиатский музей Петербургской Академии наук. На сложенном пополам листке бумаги, в который М. Броссе вложил эту маленькую рукопись, он написал на французском языке: «Sinav et Trouvor» и ниже — «tragédie en géorgien». Еще ниже, под горизонтальной чертой, М. Броссе написал по-грузински: ჰეობე ჰეობე — «Петре Кебадзе», без каких-либо пояснений (лист — 145).

¹ Тр. Рухадзе, Древнейшее грузинское драматическое сочинение, Газ. «Литературиლი საქართველო», Тбилиси, 1938, № 23 (78) (на груз. яз.).

² Тр. Рухадзе, Грузинский эпос в литературе «Переходного периода», Тб., 1939, стр. 168 (на груз. яз.); Древний грузинский театр и драматургия, Тб., 1949, стр. 235 (на груз. яз.); Из истории грузино-русских литературных связей (XVII—XVIII вв.), Тб., 1960, стр. 296, 349 (на груз. яз.).

³ Қ. Кекелидзе, История древней грузинской литературы, т. II, Тб., 1952, стр. 383 (на груз. яз.).

Очевидно, прочитав заново грузинскую пометку М. Броссе, в 1939 г. Тр. Рухадзе пришел к заключению, что грузинский перевод трагедии был сделан не Петрэ Некадзе, как он думал ранее⁴, а Петрэ Кебадзе⁵. Отсюда последовал вывод и о времени перевода, который, в том случае если переводчиком был Петрэ Кебадзе, действительно мог быть сделан только в XIX веке. Но Тр. Рухадзе стремился определить время и более точно, в одном случае указывая 10-е гг. XIX в.⁶, а в другом 30-е⁷. С автором, известным своими трудами в области истории грузинской литературы, в данном случае нельзя согласиться.

Петрэ Кебадзе (ум. в 50-х гг. XIX в.) корректор Московской синодальной типографии, знаток грузинской литературы и владелец большой коллекции рукописей, сыграл заметную роль в развитии грузиноведения в России. Академик М. Броссе, с первых же месяцев своего пребывания в Петербурге и далее на протяжении многих лет поддерживал с П. Кебадзе постоянный контакт и личную дружбу. К концу 1837 г., по ходатайству М. Броссе, Азиатский музей Петербургской Академии наук приобрел от П. Кебадзе значительную часть его коллекции рукописей и этим положил начало регулярному собиранию памятников грузинской письменности в Академии наук. В дальнейшем, вплоть до 1852 г. Азиатский музей получил от П. Кебадзе еще целый ряд грузинских рукописей, частично проданных, а частично поднесенных в дар.

Участие Петрэ Кебадзе в деятельности Азиатского музея и в деятельности основоположника научного грузиноведения в России академика М. Броссе заслуживает специального очерка. В данном случае важно отметить, что многие рукописи из своей библиотеки П. Кебадзе дружески подносил М. Броссе. Листая рукописи, ранее принадлежавшие П. Кебадзе, можно встретить и его дарственные надписи и просто пометки его имени. В свою очередь М. Броссе имел обыкновение отметить на переплете или обложке рукописи, из какого источника она поступила в собрание музея или в его личную коллекцию.

Рукопись, содержащая грузинский перевод трагедии Сумарокова, была подарком П. Кебадзе своему ученому другу и лаконичная пометка, сделанная М. Броссе на обложке, называет имя ее прежнего владельца, но отнюдь не имя переводчика текста.

Рукопись была переписана в середине XVIII в. Об этом говорят прежде всего ее палеографические данные: почерк, характерный для этого периода (см. рис. л. 61), бумага, датированная водяными знаками 1749 г. и, наконец, запись почерком (рукописи, помещенная на л. 62а после слов: *დასასრული ტრაგედია* („Конiec трагедии“); „1751 მაისს 29 ჰეტებურგს(1)“ (1751 мая 29 Петербург“).

Не установлено, имеем ли мы дело с автографом или с его копией, но ясно, что дата, помещенная в конце рукописи, вполне согласуется с ее палеографическими данными. Запись относится или к завершению работы над переводом или к окончанию его переписки набело. Рукопись показывает, что перевод был сделан не позднее 29 мая 1751 г. в Петербурге.

Известно, что первое издание трагедии Сумарокова «Синав и Трувор» вышло отдельной книгой в 1751 г. в Петербурге. Возникает вопрос, в каком же месяце книга стала достоянием читателей, если к 29

⁴ «Древнейшее грузинское драматическое сочинение».

⁵ «Грузинский эпос»..., стр. 168.

⁶ «Из истории грузино-русских литературных связей», стр. 296.

⁷ Там же, стр. 349.

мая уже был закончен ее перевод? Или перевод мог быть сделан до выхода издания из печати? На эти вопросы рукопись не отвечает и для их выяснения необходимо обратиться к обстоятельствам, предшествовавшим времени ее переписки.

Первое представление трагедии «Синав и Трувор» состоялось 21 июля 1750 г. на сцене придворного театра в Петергофе⁸ и было разыграно кадетами и офицерами Сухопутного Шляхетного корпуса⁹. Но еще до этого первого официального спектакля, в числе трех других ранних трагедий Сумарокова («Хорев», «Гамлет» и «Артистона»), в 1749 г. «Синав и Трувор» был представлен в стенах корпуса. Чтение отрывков из произведений Сумарокова и спектакли с постановкой пьес его и французских авторов вдохновлялись членами Общества любителей Российской словесности, созданного в корпусе при участии его бывшего питомца Сумарокова. Успех спектаклей вызвал интерес при дворе и в 1750 г. на сцене придворного театра были представлены — в январе «Хорев», а в июле «Синав и Трувор». Роль Синава была исполнена сержантом Н. А. Бекетовым¹⁰. На том же спектакле, по жюльени «Синава и Трувора», была представлена трехактная комедия Сумарокова «Чудовищи»¹¹.

Успех трагедии «Синав и Трувор» побудил Сумарокова в том же году заняться ее изданием. 19 декабря 1750 г. он обратился в Канцелярию Академии наук с просьбой («покорным доношением») о напечатании «Синава и Трувора». В тот же день, 19 декабря, Канцелярией был составлен «ордер»¹², а 31 декабря в типографию направлено распоряжение о печатании трагедии в количестве 1000 экземпляров, как о том ходатайствовал автор. Издание готовилось корректором Алексеем Барсовым и наборщиком Иваном Ильиным. 30 января 1751 г. в Канцелярию был подан рапорт Барсова о полной готовности издания¹³.

Одновременно с «Синавом и Трувором» (начиная с 17 января 1751 г.) в типографии Академии наук шло печатание трагедии «Артистона» (тираж был готов 30 мая)¹⁴, а с 9 февраля, по именному указу императрицы, «Синава и Трувора» в переводе на французский язык. Работу выполняли те же А. Барсов и И. Ильин, с участием во французском издании мастера Розенберга. 22 февраля 1751 г. Барсов подал рапорт о готовности издания французского перевода и в тот же день по-

⁸ «Синав и Трувор» трагедия Александра Сумарокова. Представлена в первый раз в 1750 году июля 21 дня на Императорском театре в Петергофе. СПб., печ. при Имп. Академии наук, 1751.

⁹ А. Карабанов, Основание русского театра кадетами Первого кадетского корпуса, СПб., 1849, стр. 10—20. (М. Н. Лоигинов, Русский театр в Петербурге и Москве (1749—1774), Сборник отд. рус. яз. и словесности Академии Наук, т. IX, СПб., 1873, № 1, стр. 6—7.

¹⁰ А. Карабанов, Основание русского театра, стр. 14, 16. Исполнители комедии перечислены в издании П. И. Новикова: Полное собрание всех сочинений Александра Петровича Сумарокова в стихах и прозе, Чч. I—IX, М., 1781—1782, ч. V, стр. 278.

¹¹ М. Н. Лоигинов, Русский театр в Петербурге и Москве, стр. 7.

¹² ЛО Архива АН СССР, ф. 3, оп. I, № 148, лл. 187—188. «Доношение» и «ордер» опубликованы в изд. Материалы для истории Академии наук, т. X: (1749 (июнь-декабрь) — 1750), СПб., 1900, стр. 677—678.

¹³ ЛО Архива АН СССР, ф. 3, оп. I, № 148, л. 190. (Документы относящиеся к печатанию трагедии — лл. 186—193).

¹⁴ ЛО Архива АН СССР, ф. 3, оп. I, № 149, лл. 221—227.

лучил от канцелярии Академии наук распоряжение сдать часть напечатанных экземпляров в книжную лавку¹⁵.

Надо полагать, что в ответ на рапорт готовности русского издания трагедии, который был подан 30 января, аналогичное распоряжение о сдаче книг в продажу было сделано также в день подачи рапорта. Таким образом, трагедию «Синав и Трувор» можно было купить в книжной лавке в самом конце января или начале февраля 1751 г.¹⁶

Судя по тому, что к печатанию французского перевода типография приступила непосредственно вслед за выходом из печати русского издания, ясно, что к 9 февраля французский перевод уже был готов и следовательно для его подготовки была использована рукопись. Что касается грузинского перевода, то по-видимому в руках переводчика был печатный экземпляр. Это подтверждается следующими фактами.

15 декабря 1768 г. Сумароков обратился в Комиссию Академии наук с доношением о напечатании второго издания трагедий «Хорев» и «Синав и Трувор», «ибо старое издание все изошло»¹⁷. Второе издание «Синава и Трувора» (как и «Хорева») вышло в 1768 г. со значительными отличиями от первоначального текста¹⁸. В дальнейшем все издания трагедии повторяли текст 1768 г.

Разночтения трагедий Сумарокова в первом и втором изданиях П. Н. Берков определил как две авторские редакции текстов¹⁹. Сравнительному анализу изданий «Синава и Трувора» специальную статью посвятил Ю. В. Стенин²⁰. Как им установлено, трагедия во второй редакции (1768 г.) по сравнению с первой (1751 г.) изменена главным образом за счет значительных сокращений длинных и повторений и стилистической правки.

Сведения о редактировании Сумароковым «Синава и Трувора» могут быть дополнены.

В делах Канцелярии Академии наук сохранилась тетрадь с рукописным текстом «Синава и Трувора», послужившая для типографского набора в 1751 г. (На внутренней стороне верхней крышки переплета тетради, внизу имеется запись: «Получена по напечатании из типографии от Барсова 1751 году июля 31 дня»²¹. Тетрадь содержит текст, переписанный набело копиястом, но выправленный самим Сумароковым. В тетради отсутствуют титульный лист, перечень действующих лиц и указание места действия²², в отличие от печатного текста, «действия»

¹⁵ ЛО Архива АН СССР, ф. 3, оп. I, № 150, лл. 115—131. Тираж французского перевода состоял из 312 экземпляров, для продажи было слано 174 экземпляра.

¹⁶ По сведениям А. Карабанова книга была «публикована в продаже 1751 г. 25 января» (Основание русского театра, стр. 16, прим. 16), но 25 января тираж еще не был готов.

¹⁷ В. П. Семенинков, Материалы для истории русской литературы и для словаря писателей эпохи Екатерины II, на основании документов Архива Конференции Имп. Академии наук Петроград, 1915. Доношение опубликовано на стр. 99—100.

¹⁸ Синав и Трувор, трагедия Александра Сумарокова. Печатано в другой раз. [СПб.] при Им. Академии наук, 1768.

¹⁹ П. Н. Берков, А. П. Сумароков, М.-Л., 1949, стр. 24, 47—50.

²⁰ Ю. В. Стенин, Две редакции трагедии А. П. Сумарокова «Синав и Трувор», в кн. Русская литература XVIII в. эпоха классицизма, М.-Л., 1964, стр. 247—257.

²¹ ЛО Архива АН СССР, разряд II, оп. I, № 131.

²² «Синав, князь Российский. Трувор, брат его. Гостомысл, знатнейший боярин Новгородский. Ильмена, дочь его. Вестник, Паж. Воины. Действие есть в Новгороде в Княжеском доме» (Изд. 1751 г., стр. 3).

названы «актами», а «явления» — «сценами»; имена действующих лиц написаны сокращенно: Сии., Трув., Гост., Ильм. Таковы технические отличия типографской рукописи от издания; соответствующие изменения были внесены, очевидно, в процессе набора.

Интерес представляет авторская литературная правка текста, копушавшаяся главным образом I, IV и V действий. Как и в 1768 г., правка шла путем купюр и стилистической отделки. Сумароков работал над рукописью, внося не только уже продуманные сокращения, дополнения и замены отдельных слов и строк, но и вписывая и зачеркивая варианты, как в черновике (л. 8). Все ненужные слова и строки тщательно вымараны. Кто-то, судя по почерку еще в XVIII в., пытался прочитать отдельные вымаранные места и прочитанный текст записывал карандашом на предыдущей (чистой) странице.

Приведем некоторые примеры авторской правки.

Действие I, явление I. Гостомысл.

«Пришло желанное, Ильмена, мною время» (Изд. 1751 г., стр. 5, типогр. рукопись, л. 2). Этот первый стих трагедии был вписан Сумароковым в типографскую тетрадь взамен первоначального варианта стиха, который вымаран.

— Действие то же, явление то же.

После слов Гостомысла «Ты щастья своего поднесь не презирала И князю никогда суровства не являла» (Изд. 1751 г., стр. 6, рук. л. 2) — третья строка вымарана.

Действие то же, явление то же.

Перед словами Ильны «Но было из всего удобно рассудить» (изд. 1751 г., стр. 6, рук. л. 2) — три строки вымараны.

Действие I, явление II. После слов Ильмены «Не облыгают ли глаза мои меня» (изд. 1751 г., стр. 11—12, рук. л. 7) — вставлены две строки, ранее отсутствовавшие: «И представляют мне на скорби и мученье Признаками любви Единое почтенье!».

Действие I, явление III. После слов Синава «Почто супружество еще нам отлагать, а отложив за что мне муки прибавлять?» (изд. 1751 г., стр. 13) в рукописи (л. 8) было: «Свидетельствуюсь я братьями моими Коль жестоко пронзен я взорами твоими. Они то ведают, как я тебя люблю». Исправлено на «Свидетельствуюсь им разлучен мысльми злыми Коль жестоко пронзен я взорами твоими. Он точно ведаёт, как я тебя люблю. Указывая на Трувора».

Действие то же, явление то же. После слов Синава «В тебе любовницу я чту и дочь героинску» (изд. 1751 г. стр. 14) в рукописи (л. 8) было: «Скажи ты, Рурик, то жрецам, вельможам, войску». Исправлено на «Скажи ты, Трувор, то жрецам, вельможам, войску».

Итак, уже готовый текст трагедии был еще раз просмотрен и окончательно отредактирован Сумароковым. Внимание автора было сосредоточено главным образом на первом акте, вводящем зрителя в драматическую ситуацию, и на развязке в последнем акте.

Литературная правка, внесенная автором в типографскую тетрадь, по объему значительно уступает правке 1768 г., когда трагедия была переработана. До специального прочтения типографской тетради и восстановления ее первоначального текста говорить о наличии трех редакций «Синава и Трувора» — преждевременно. Но разночтения тетради и издания 1751 г., наличие какого-то замысла, позднее оттергнутого — несомненные и должны быть отмечены. Возможно, что тетрадь содержала трагедию в том ее виде, как она прозвучала на первом публичном представлении 21 июля 1750 г. Вся авторская правка, внесенная в текст до набора, была полностью учтена в издании 1751 г.

Сличение грузинского перевода с подлинным текстом в изданиях 1751 и 1768 гг. и в типографской тетради показало, что для перевода был использован текст, изданный в 1751 г. Правда, в грузинской рукописи, которая содержит полный текст сочинения, так же как и в типографской тетради, отсутствуют перечень действующих лиц, указание места действия и титульный лист, но это совпадение кажется случайным: в руках переводчика был печатный экземпляр.

Как уже упоминалось, французский перевод трагедии мог быть сделан только с рукописи и был издан по именному указу императрицы. Издание было подготовлено в кратчайший срок, в небольшом количестве экземпляров, так как предназначалось, вероятно, для избранного круга читателей²³. Весьма возможно, что перевод был сделан по заказу. Какой именно рукописью оригинального текста пользовался переводчик — неизвестно, но перевод идентичен тексту в издании 1751 г. Автором перевода был Александр Долгорукий, один из двух братьев — переводчиков сатир А. Каштемира на итальянский язык. Известно, что с весны 1742 г. Александр и Владимир Долгорукие довольно долго жили в Париже²⁴. Надо полагать, что в 1750 г. рукопись трагедии для французского перевода А. С. Долгорукий, уже находясь в Петербурге, мог получить от самого Сумарокова — они были знакомы со времени корпуса, оба окончили его в 1740 г., Сумароков в апреле, а Долгорукий в декабре²⁵.

Литературное отличие грузинского перевода от оригинала (так же как и французского) состоит в том, что стихотворный текст передан в прозе.

Отказавшись от поэтической формы (метра и рифмы) и тем самым от полного соответствия оригиналу, грузинский переводчик сумел достичь высокой степени точности, максимально приблизив грузинский текст к русскому. Это могло быть сделано только при отличном владении и грузинским и русским языками, но было бы недостаточно для художественного воспроизведения подлинника. Однако переводчик проявил и вкус в выборе лексики и мастерство в построении речи, близкое к ритмической плавности. Переводчик использовал современные ему языковые средства (стилизицию здесь безусловно надо исключить), поэтому язык грузинского перевода трагедии подтверждает его датировку серединой XVIII века.

Сопоставление грузинского перевода с подлинником и с французским переводом может представить интерес для характеристики стилистических приемов, использованных его автором.

Остановимся на отрывке из заключительной сцены.

Издание 1751 г., стр. 79—80:

Спшав.

Претемный облак свет от глаз моих сокрыл,

Прекрасно солнце! чем тебя я прогневил,

²³ Sinave et Trouvanc, tragédie russe en vers, faite par Monsieur Soumarokoff, et traduite en François par Mr le Prince Alexandre Dolgorouky (Imprimé dans l'Académie des Sciences), SPb, 1751.

²⁴ X. Грассгоф, Первые переводы сатир Кантемира, в кн.: «Международные связи русской литературы», сборник статей (Институт русской литературы), М.—Л., 1963, стр. 103.

²⁵ Лузанов П., Сухопутный Шляхетский кадетский корпус (ныне 1-ый кадетский корпус), при графе Минихе (с 1732 по 1741 г.), исторический очерк, составил по архивным материалам Петр Лузанов, СПб., 1907, стр. 150, 159.

Что пламень твой меня уже не освещает?
Или в сей страшный день вселенна погнибает?
Произают темноту лучи: переходит мгла,
Прешла, и небесам цвет прежний отдала.
Но что вы вопши на мя смятенно зрите?
Куды вы от меня, куды вы все бежите?
Печальный Нов-град ты рассеян ныне весь.
Скажи Ильмена мне что приключилось здесь?
Кому ни говорю, ни кто не отвечает.
Где скрылся Гостомысл? Что Трувор там стонает!
Но что ты весь в крови, возлюбленный мой брат?..
Ильмена на меня прегневный мечет взгляд!
Где я? Скажите мне²⁶.

Гостомысл.

Познай сии чертоги
И город, что тебе вручили править боги,
Познай: и просвети свой омыренный смысл.

Синав.

На что ты возвратил мне память, Гостомысл.
Встает

О день! Нещастный день! Я мучусь нестерпимо.
О солнце! Для чего еще ты мною зришь!²⁷

Грузинский перевод, т. 61 а-б:

სინავ,

ბნელმან ღრუბელმა ჩათლი თვალისა ჩემისა დამიფარა. მშვენიერო მზეე! რითი განგარას-
ხე შენ, რომ სხივი შენი მე აღარ განმანათლებს? ან ამა საშენელსა(1) დღესა სრ სოფელი ესე
ღრუბიდეს? განსჭრიან სიბნელესა სხივი: გარდაეალს ნისლი? გარვლო, და ცათაცა უწინდელი
ფერი მისცა. მაგრამ რათა მჭერეტო თქვენ მე ესეოდენ აღრეულად მეომარნი? სადღე მირ-
ბით თქვენ ჩემგან? სადღე მირბით თქვენ ყლ:ო? შეწუხებულო ნოვოგოროთო შენ გაბნეული ხარ
აჲ სრ. შიხარ ილმენა მე აქ რა დავგემართა? ვისად არ ეუბნები, არა ვინ პასუხს არ მაძლევს.
სად დამალა ღოსტომოსლ? ტრევორი შენ რას ოხრავს! საყვარელო მამო ჩემო, რათ გასხვიოლ
ხარ აგრე სისხლშიდ?... ილმენა შესერიის მე ყლ გამწყარალსა ჭრეტსა! სადა ვარ მე? შიხარით.

ღოსტომოსლ

იციან საყოფელი ესე, და ჭალაქი, რომელიცა მოგაბარეს შენ ღმთა გასარიებულად:
იციან: და განწმინდე შენი დაბნელებული ჭკუა.

სინავ

რათ გამომიბრუნე შენ ჩემი ჭკუა ღოსტომოსლ? ადგების, თი დღევი უბედურო დღევი მე
ვიტარევი გაძლებულად. თი მზეო! რათ მეჩენები მე კიდეე!

²⁶ Вариант: Типографская тетрадь (л. 55):

Синав: Но что ты весь в крови возлюбленный мой брат?..

За что ты на меня ужасный (?) мечаешь взгляд

Дражайшая Ильмена ты рыдаешь

За что меня, за что ты тако называешь.

Где я? Скажите мне.

²⁷ Вариант: Издание 1768 г. (стр. 78).

Синав: Но кто поверженный там очи к небу мечет!

Какой несчастливый в крови своей трепещет!..

Едва, едва дыша томится человек...

То Трувор, брат мой то: ах, он кончает век!

Прости любезный брат!.. Сие все мной творимо.

Встает

О солнце для чего еще ты мною зришь!

Перевод перевода:

Синав:

Темное облако свет от глаз моих скрыло. Прекрасное солнце! Чем я тебя прогневил, что луч твой меня более не освещает? Или в сей страшный день вся вселенная эта погибает? Разрезают темноту лучи: переходит мгла? Перешла, и небеса прежний свет отдала²⁸. Но что взираете вы на меня так смятенно, воины? Куда бежите вы все? Печальный Новгород, ты рассеян ныне весь. Скажи, Ильмена, мне, здесь что случилось? Кому ни говорю, никто ответа не дает. Где скрылся Гостомысл? Трувор что там стонет? Возлюбленный брат мой, почему ты запачкал так в крови? Ильмена мечет на меня прегневный взор? Где я? Скажите мне.

Гостомысл:

Познай жилище это, и город, который поручи тебе богами для управления. Попи проясни твой помраченный ум.

Синав:

Зачем возвратил ты мне мой ум, Гостомысл? Встает. О день! Несчастный день! Я мучусь нестерпимо. О солнце! Зачем ты показываешься мне еще!

Как можно видеть на этом примере, грузинский переводчик строго следовал оригиналу, находя точные соответствия для его передачи. Так, в ряде случаев из многих синонимов он искусно отобрал значения совершенно тождественные подлиннику, а сохранив сочтания слов оригинала, в его время еще неизвестные грузинской фразеологии, например: «смятенно зрите» или метонимию «Новгород... рассеян», передал поэтические образы с лаконизмом автора. Только в двух случаях (в данном отрывке) он неоправданно отступил от своего правила и несколько изменил два образа в монологе Синава, употребив вместо «Прекрасное солнце... пламень твой» — «луч твой» и вместо «прознают темноту лучи» — «разрезают». Но такая неточность — исключение. Примечательно также, что оставаясь полностью в пределах норм грузинского языка, переводчик смог приблизиться к синтаксической структуре предложения русского текста.

Индивидуальный стиль Сумарокова, его понимание «высокого стиля» трагедий создавали для грузинского переводчика середины XVIII века немалые затруднения. Грузинский литературный язык, под воздействием иноязычных литератур и творческих поисков отдельных авторов, испытывал в этот период, как и русский, значительные изменения. Поэтому перевод современного художественного произведения с русского языка на грузинский требовал от переводчика не только литературного чутья, но и понимания своих задач как стилиста. И переводчик трагедии сознательно шел вслед за автором, соблюдая принцип «чистоты языка» и избегая варваризмов. В нашем примере это иллюстрируется передачей слова «чертоги». Отсутствие в исконно грузинском языке слова для обозначения понятия «чертоги», «дворец» восполняется латинским „პალატი“ (palati) и иранскими *დარბაზი* (darbazi) и *სრა* (sra). В XVIII в. известен композит *სრა-სახლი*, где иранское «дворец» сочетается с грузинским «дом». Переводчик Сумарокова предпочел пожертвовать точностью и использовать коренное грузинское საყუდელ — «жилище». (Впрочем вспомним, что для автора это и «чертоги» (стр. 79 в изд. 1751 г.) и «княжеский дом» (там же, стр. 3)).

Сумароков стремился к чистоте и простоте языка. Грузинский переводчик последовательно придерживался оригинала, но если сам ав-

²⁸ К сожалению, в обратном переводе не удалось избежать двух рифм, отсутствующих в грузинском тексте: «погибает» — «освещает» и «мгла» — «отдала».

тор нарушал свое правило и обращался к славянизмам, то переводчик не искал соответствий в архаизмах грузинского языка, а оставался в рамках современного словоупотребления. Более того, в интересах тончайшего оттенка смысла, он мог и «снизить» стиль, как в приводимом отрывке, где и для перевода глагольной формы «стонает» использовано не სულტჳბა (стонать, стенать, вздыхать), а ოხვრია (охать, шуметь, стонать). Очевидно, по мнению переводчика, «стонать — охать» точнее выражало страдания раненного Трувора, чем «стонать — вздыхать».

О существовании грузинского перевода трагедии Сумароков, может быть, и не знал. Но с французским переводом он был знаком и, видимо, его одобрял.

Интересно напомнить, каковы были взгляды Сумарокова на принципы перевода, какие требования он предъявлял переводчику:

Посем скажу, какой похвален перевод:
Имеет в слогех всяк различие народ.
Что очень хорошо на языке французском,
То может в точности быть скаредным на русском.
Не мни, переводя, что склад в творце готов;
Творец дарует мысль, но не дарует слов.
В спржжение речей его ты не адавайся
И свойственно себе словами украшайся.

И далес:

Хотя перед тобой в три пуда Лексикон,
Не мни, чтоб помощь дал тебе велику он,
Коль речи и слова поставишь без порядка:
И будет перевод твой некая загадка,
Которую никто не отгадает ввек;
То даром, что слова все точно ты нарек.
Когда переводить захочешь беспорочно;
Не то, творцов мне дух яви и силу точно²⁹.

Итак, точное воспроизведение «мысли», «духа» и «силы» подлинника правильным «складом» другого языка — такова, в понимании Сумарокова, основная задача переводчика.

Изысканный французский перевод, в отличие от грузинского, изобилует отступлениями от оригинала.

Французский перевод (стр. 72):

Un sombre nuage dérobie le jour à mes yeux! Brillant soleil par où ai-je mérité ton courroux pour que tu refuses de m'éclairer? L'univers périt-il en ce terrible jour? Mais quoi! La clarté perce cette nuit sombre; l'obscurité se dissipe elle est dissipée: Les Cieux ont recouvert leur première splendeur! Soldats, quel est le trouble que vous faites paroître en me voyant! Où courés vous cruels! où fuîtes vous loin de moi! Triste Novogrod! tes citoyens sont tous éparés!

Dís moi, Ilméne, dís moi ce qui s'est passée en ces lieux! à qui que ce sois que je parle, personne ne me répond? Où Costomisle s'est-il caché! d'ou vient que Trouvore gémit? Mais quoi! Je te vois tout en sang? Cher frère!... Quel regard irrités Ilméne lance sur moi! où suis je? dites le moi!

²⁹ Эпистола о русском языке, Полное собрание всех сочинений в стихах и прозе, ч. I, стр. 331. Там же см. Наставление хотящим быти писателями, стр. 359.

Gostomisle.

Reconnoissés ces lieux; cette ville dont les Dieux vous ont donnés l'empire; reconnoissés les et rapellés vos esprits égarés.

Sinave.

Ah! pourquoi, Gostomisle, m'as-tu rendu l'usage de mes sens?

(Il se leve).

O jour! malheureux jour! je ne puis endurer mon tourment! O Soleil, pourquoi me laisses tu encore jouir de ta clarté!

В нашем отрывке можно заметить, что переводчик изменяет эпитет (*Brillant soleil!*)³⁰ и часто дополняет автора („par où ai-je merité ton courroux!“, „Mais quoi!“, *Où courrés vous, cruels!*“, „tes citoyens sont tous éparés!“). Подобные и другого рода отдельные неточности встречаются в переводе постоянно и все же он безусловно отвечает важнейшим требованиям автора.

Грузинский перевод, объективный и точный, в котором подлинник не был ни приукрашен, ни обеднен, отразил понимание переводчиком как общего замысла трагедии, так и особенностей ее содержания и художественного выражения (например, пафос речей Синава и резонерский тон Гостомысла оказались в переводе не менее экспрессивным, чем в оригинале). Грузинский переводчик, понимая (а может быть, и зная) литературные идеалы Сумарокова, сумел их претворить на почве, совершенно чуждой стихии русского языка.

Кто же перевел трагедию Сумарокова на грузинский язык? Рукопись не содержит даже намека на личность переводчика. (Случайная приписка на л. 65 б, упоминающая некоего Георгия, не дает никаких оснований считать, что Георгий — это имя переводчика). отождествить почерк текста с чьим-либо известным почерком пока не удалось. Поэтому в вопросе об авторе перевода возможны лишь догадки.

Зная, что перевод был сделан в Петербурге, переводчика следует искать среди членов петербургской грузинской колонии, может быть, среди представителей свиты Вахтанга VI или их ближайших потомков. На основании ряда косвенных данных представляется весьма возможным, что это был Дмитрий Павлович Цицианов (Цицишвили).

Как А. П. Сумароков и А. С. Долгорукий, Д. П. Цицианов был воспитанником Сухопутного Шляхетского корпуса, в котором завершал свое образование, начатое в 1739 г. в Академическом университете. В корпусе Д. П. Цицианов пробыл с октября 1739 г. до конца февраля 1742 г., т. е. в период, когда Сумароков и Долгорукий еще были кадетами, а с 1740 г. Сумароков оставался в качестве офицера. По сдаче экзаменов при Академии наук Цицианов был выпущен из корпуса с блестящим аттестатом, в котором были отмечены его успехи в усвоении всех предметов и среди них русского, немецкого, французского и латинского языков³⁰. Как сказано в аттестате, «Грузинец князь Дмитрий Цицианов, 19 лет от роду 2 $\frac{1}{3}$ года в корпусе» был «из числа 24-х чело-

³⁰ Именной список всем бывшим и ныне находящимся в Сухопутном Шляхетном Кадетском Корпусе Штаб-Обер-офицерам и Кадетам с показанием кто из опых с какими достоинствами, в какие чины выпущены и в каких чинах ныне, часть I, в Санктпетербурге, при Сухоп. Шлях. Кад. корпусе, 1761 года, № 675, стр. 210.

век, которые обучаются цивильных наук»³¹. Известно, что «корпус с самого начала имел задачей готовить дворян не только к военной, но и к гражданской службе»³². С 1742 г. Цицианов «у статских дел», сперва в Петербурге, а затем в Москве в Межевой канцелярии и Юстиц-коллегии. С 1776 г. он в отставке³³.

Д. П. Цицианов родился 17 августа 1721 г. в Грузии, а в конце 1724 г. был привезен в Петербург своим отцом князем Папуной Захариевичем Цицишвили, состоявшим в многочисленной свите Вахтанга VI. Впоследствии капитан Грузинского гусарского полка, П. Цицишвили был убит в 1741 г. во время Шведской войны³⁴. Д. П. Цицианов умер 22 сентября 1777 г. в Москве³⁵.

Семья Цициановых осталась в России, и все ее мужское поколение состояло на русской военной и гражданской службе. Многие члены этой семьи имели склонность к литературным занятиям и независимо от рода службы писали и переводили (главным образом с французского языка). Некоторые из сочинений и переводов Цициановых дошли до нас в изданиях, некоторые в рукописях, среди них в грузинских. Наибольшую известность как литератор приобрел брат Д. П. Цицианова Егор (Георгий) Павлович, переводчик и поэт. Пребывание в России не отрывало Цициановых от культурных интересов Грузии, от живых связей с грузинской средой, и хотя их переводческая практика не была систематична, она прямо или косвенно служила делу развития новейшей культуры Грузии.

Судить о литературных занятиях Д. П. Цицианова по тому, что было издано при его жизни и, может быть, посмертно, довольно трудно, т. к. это всего три издания, ничем не связанные между собой. В 50-х гг. Цицианов стал известен как автор руководства по геодезии, написанного им на основании личного опыта³⁶. В 1786 г. было издано его завещание³⁷, а в 1789—1790 гг. опубликован труд французского автора XVII в. Ардуэна де Бомон де Перификса «История короля Генриха Великого» в переводе с французского языка, сделанном Д. П. Цициановым совместно с А. М. Ниловым³⁸.

Биография Д. П. Цицианова еще не написана, сведения о нем рассеяны в самых разнообразных документальных и литературных источниках XVIII—XIX века на русском и грузинском языках. В 1960 г. биографическими материалами Цициановых занимался Т. Рухадзе³⁹, а в последние годы некоторые новые материалы привлекла к своему ис-

³¹ Материалы для истории Академии наук, т. V, СПб., 1889, стр. 37.

³² П. Лузанов, Сухопутный Шляхетный Кадетский корпус, стр. 4.

³³ Список находящихся у статских дел на 1766 г. СПб., при Сенате; Меслцеслов с росписью чиновных особ на 1776 г. СПб., при Академии наук.

³⁴ Жизнь князя Павла Дмитриевича Цицианова, М., 1823, стр. 4.

³⁵ Завещание статского советника князь Дмитрия Павловича Цицианова детям своим, последующее эпитафией, СПб., 1786, стр. 12 и 13.

³⁶ Краткое математическое изъяснение землемера межевого 1757 года [СПб., тип. Академии наук, 1757].

³⁷ Завещание статского советника князь Дмитрия Павловича Цицианова детям своим, последующее эпитафией, СПб., 1786.

³⁸ История короля Генриха Великого, сочиненная Гардуеном де Перификсом, епископом Роденным, бывшим учителем короля Людовика XIV. Переведена с французского князем Дмитрием Цициановым и Андреем Ниловым, тт. 1—2, Тамбов, Вольная тип., 1789—1790.

³⁹ Т. Рухадзе, Из истории грузинско-русских литературных связей, стр. 44—45, 49, 51, 63, 77, 95—99, 134, 193, 211, 225, 242, 259—260, 317, 342, 343.

следованию Н. Махатадзе⁴⁰. Как они пишут, Д. П. Цицианов еще а юношеском возрасте переводил с французского на грузинский язык.

Выяснение многих фактов биографии Д. П. Цицианова и его литературной деятельности требует изучения источников среди русских и грузинских рукописных материалов и, может быть, среди анонимных изданий.

Для нашей темы важен ранний период жизни Цицианова, время его учения в корпусе, пребывания в Петербурге. Здесь он находился в среде молодежи, группировавшейся вокруг Сумарокова, жившей интересами литературы и сцены. Именно этот факт, как и совпадение времени издания трагедии и ее французского перевода с временем появления перевода на грузинский язык и дает нам основание высказать предположение, что автором грузинского перевода мог быть Д. П. Цицианов.

Несомненно, что перевод одной из трагедий А. П. Сумарокова на грузинский язык совершенно частный вопрос в истории грузинской культуры XVIII в. Но в истории грузинской драматургии этот перевод оказывается хронологически первым драматическим произведением в литературе XVIII в. О сценическом воплощении «Синава и Трувора» на грузинском языке до настоящего времени сведений нет, да и вряд ли когда-нибудь они появятся. Располагая единственной рукописью текста, можно думать, что перевод или остался в неизвестности или был забыт.

Был ли это случайный литературный эксперимент или переводчик принадлежал к племени грузинских просветителей XVIII в.? Историческая тема должна была отвечать общественным интересам передовых кругов грузинской интеллигенции. Пусть в основе сюжета лежат события легендарного периода русской истории, нравственно-политическая направленность трагедии, ее патриотическая идейность и поучительность во многом были созвучны идеям грузинских просветителей XVIII в.

⁴⁰ Н. Махатадзе, Очаг грузинской культуры в Петербурге, XVIII—XIX вв. Тбилиси, 1967, стр. 73—77, 60—87 (на груз. яз.).

(Представил академик АН ГССР Ал. Барамидзе)

ლამარა ზვარამია

პეტრე უმიკაშვილი — რედაქტორ-გამომცემელი

ქართული ტექსტოლოგიისა და საგამომცემლო საქმიანობის ისტორიაში პეტრე უმიკაშვილს განსაკუთრებული და დიდად მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. მის სახელთანაა დაკავშირებული ქართული წიგნის პირველი სერიოზული, მეცნიერულ საფუძვლებზე დამყარებული გამოცემანი.

პეტრე უმიკაშვილი, ქართული კულტურისა და ლიტერატურის ეს ჩუმი ნოქირნახულე, ორმოც წელზე მეტხანს გასაოცარი სიყვარულთა და თავდადებით იღწეოდა ყველა საქმეში. რომელიც კი ქართველი ხალხის ეროვნული განვითარებისათვის მიაჩნდა საჭიროდ და მნიშვნელოვნად. ავტობიოგრაფიაში, სადაც იგი სიტყვაძეწად აღწერს თავის ღვაწლს ქართველი ერის წინაშე, თავისი საქმიანობის ყველა მხარეს — თეატრია იგი, ჟურნალისტიკა, თუ საგამომცემლო საქმე — ქართველი ხალხის, ქართველი ახალგაზრდობის განათლების გადუღებელი საჭიროებით ხსნის.

ფილიპე გოგიჩაიშვილისხაღმძიმე მიწერილ ერთ-ერთ წერილში პეტრე უმიკაშვილი პირდაპირ სამოქმედო გეგმას, პროგრამას უსახავდა მშობლიური ლიტერატურისა და კულტურის განვითარებისათვის მოღვაწე კაცს¹.

უპირველესად კი საკუთარ თავს უყვენებდა იგი ამ წინგობით ვალდებულეებს, საკუთარი ნიჭი და ენერგია მიჰქონდა მსხვერპლად მშობლიური კულტურისა და ლიტერატურის განვითარების, ქართველი ახალგაზრდობის განათლებისა და გათვითცნობიერების დიდმნიშვნელოვანი ეროვნული საქმისათვის. ამით უნდა აიხსნას მისი მრავალმხრივი, თავდაუზოგავი საზოგადოებრივი საქმიანობა.

3. უმიკაშვილი იყო მეტად ნაყოფიერი ჟურნალისტი და პუბლიცისტი, ქართული ხალხური საგანძურის დაუღალავი შემკრები და კირისუფალი, იაფუასიანი (შაურიანი) გამოცემების სულისჩამდგმელი, ქართული თეატრის დიდი მოამაგე, დრამატურგი და მთარგმნელი, წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების საქმიანობის დაუღალავი შემწე და მისი პოპულარიზატორი, ევროპაში სწავლის მისაღებად წასულ სტუდენტთა პატრონი და წამქეზებელი, ქართულ ელენწერით დაუცხრომელი მაძიებელი და შემსწავლელი, ძველი ქართული ლიტერატურული ძეგლების გამომცემელი და სხვ. ძნელია პ. უმიკაშვილის მრავალფეროვანი ღვაწლის ყეროვანი აღწუსხვა წინამდებარე. მცირე ნაშრომში ამიტომ შევეხები მისი მოღვაწეობის მხოლოდ ერთ მხარეს — ქართული წიგნების გამოცემის საქმეში მის ღვაწლს და ამ გამოცემებში განხორციელებულ ევორიულ თუ პრაქტიკულ პრინციპებს.

¹ წერილი ფილიპე გოგიჩაიშვილისაღმძიმე, 28.XII.1898 წ. იბ. შ. რუსთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტი, ფოკლორის არქივი, უმიკაშვილის ფონდი.

როცა 1869 წელს პლატონ იოსელიანმა შესთავაზა ქართველ საზოგადოებას ძველი ქართული წიგნების გამოცემა, პ. უმიკაშვილი დიდი სიხარულით შეეგება ამ იდეას. მან სპეციალური წერილი დაბეჭდა „დროებაში“. სადაც ახასიათებდა ამ წამოწყების უდიდეს ფროვნულ მნიშვნელობას. გარდა ამისა, „დროებასა“ და „მნათობში“ დაიბეჭდა მისი წერილი გ. წერეთლისა და ნ. ბერძენოვის თანაავტორობით „ძველი წიგნების გამოცემაზე“, რომელშიც წერილის ავტორები განიხილავენ ძველი ქართული წიგნების გამოცემის გადაუდებელ საჭიროებასა და მნიშვნელობას ქართული კულტურისა და ქართველი ახალგაზრდობის განათლების საქმეში; აცნობენ საზოგადოებას გამოცემათა განხორციელების საკუთარ გეგმას.

პ. უმიკაშვილი მუდმივად თანამშრომლობდა ძველი ქართული მწერლობით დაინტერესებულ პირებთან, აქეზებდა მათ, შემწეობასა და მონაწილეობას პირიდანობდა, ყოველ ღონეს ხმარობდა, რომ ქართული წიგნის გამოცემის საქმეს უფრო მეტი და მეტი მოპირნახულე შემატებოდა. ნ. მარათან მას გულითადი მიმოწერა ჰქონდა და სიხარულით უსრულებდა პეტერბურგში მყოფ მარს ურველგვარ თხოვნას ქართულ მწერლობასთან დაკავშირებით. უმიკაშვილის უანგარობა და თავდადება ქართული ლიტერატურისათვის ნ. მარსაც დიდ პატივისცემას უნერგავდა მის მიმართ: „თქვენი მზადმყოფლობა, ემსახუროთ ყოველი ძველი მწერლობის მოინტერესეს, ღირსსახსოვარი და დიახ სასიქადულოა“, — წერდა იგი. ცნობილია, რომ ნ. მარსმა ძალზე მკაცრი რეცენზია მიუძღვნა „ვისრამიანის“ უმიკაშვილისეულ გამოცემას, მაგრამ ამას მათ ურთიერთობაზე გავლენა არ მოუხდენია. 1887 წელს იგი ნ. მარს წერს: „ვისრამიანის, როსტომიანის, ქილოლა და დამანას გასინჯვა და შედარება დიახ ძვირფასი შრომა იქნება, თუ თქვენს შრომას გაუზიარებთ ქართველს მკითხველებს... ვისრამიანის შედარების გამო კვითხე („ივერიის“ რედაქციაში. — ლ. გ.) და ასე მიპასუხეს — დავებეჭდავთო. მაშასადამე თქვენი ნაშრომი, როგორც იწერებით, დიდხანს არ დაგრჩებათ ყუთში, ქართული ენის ნათესაობის შესახებ და ვისრამიანის შედარებაც ჩემ სახელზე გამოგზავნეთ და მე გადავცემ რედაქციაში. თუ საჭირო იქნა რამე დასამატებელი რედაქციის აზრით, მასაც გაცოდინებ“².

ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში გამოქვეყნებულ უამრავ წერილში პ. უმიკაშვილი კიდევ და კიდევ უკითხნებს ქართველ საზოგადოებას ძველი ქართული წიგნების გამოცემისადმი გულგრილობას. იგი წერს: „დიახ სამწუხაროა, რომ სალიტერატურო და საისტორიო ჟურნალი არა გვაქვს. ღარიბნი ვართ ფულითაც, ცოდნითაც, მცოდნე კაცებით, შრომისმოყვარეობით და ყოველისფრით. აი, წარმოიდგინეთ, ზოგჯერ ჩნდება მსურველი რომლისამე მწერლის გამოცემისა, ოღონდ რედაქცია იკისროს ვინმემ და არ არის კაცი რომ იტვირთოს. რასაკვირველია ყველა მიზეზად იმასა ხდის, რომ უსასყიდლოდ შრომის ტვირთვა არ შეიძლებაო, მაგრამ ამასთან მეორე მხარესაც აღგვიო აქვს, ესე იგი უინტერესობას ლიტერატურის შესწავლისას და სურვილის უქონლობას შესწავლის საქმეს დაეხმაროს, შრომა გასწიოს, შრომა იკისროს ვინმემ. ვნახოთ მომავალში რა იქნება, ვინ იქნება მშრომელი“.

პეტრე უმიკაშვილი დიდ გულისტივილს გამოსთქვამდა იმის თაობაზე, რომ ძველი ქართული მწერლობის ნიმუშები ძლიერ მცირე რაოდენობით იბეჭდებოდა.

² კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, პ. უმიკაშვილის ფონდი, № 21.

რის გამოც თანამედროვე ლიტერატურის მუშაკათვის და დაინტერესებულ ზირთათვის იგი ძნელად მისაწვდომიაო.

დიდ მნიშვნელობას აძლევდა პ. უმიკაშვილი ევროპის სამეცნიერო ასპარეზზე ქართული ენისა და მწიგნობრობის საკითხების გატანასაც. 1888 წელს „ივერიაში“ დაიბეჭდა მისი წერილი „მეშვიდე კრება ორიენტალისტებისა ეენაში“, რომელშიც იგი აღწერს კონგრესის მუშაობას და გულისტყვივს გამოთქვამს, რომ ყველა ერის წარმომადგენელი ღებულობდა მასში მონაწილეობას, გარდა ქართველობისა; არც ერთი საკითხი ქართული ლიტერატურისა თუ ენის სფეროდან ამ კრების მსჯელობის საგანი არ გამხდარა. „განა თარგმანები ლეილ-ზექუნის, ქილილა და დამანას, იოსებ ზილიხანანის და სხვათა არ იქნებოდა საინტერესო, ან ქართული ენის თავისებურებათა გამოკვლევა?“ — კითხულობს იგი გულისტყვივით. პ. უმიკაშვილი მიმოიხილავს ქართული ენისა და ლიტერატურის საორიენტაციო საკვლევ საკითხებს, რითაც მსოფლიო მეცნიერები შეიძლებოდა დაინტერესებულიყვნენ. აღნიშნავს, რომ ევროპაში დიდად აინტერესებთ საკითხი, თუ რომელ ენათა ჭგუფს განეკუთვნება ქართული ენა: ან კიდევ რა კავშირი აქვს ენის ტბის მიდამოებში აღმოჩენილ ლურსმულ წარწერებს ქართულ ენასთან და საქართველოს ისტორიასთან საერთოდ.

ევროპის ასპარეზზე ქართული კულტურის გატანის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საშუალებად პ. უმიკაშვილს მიჩნდა უდიდეს წიგნთსაცოვებში ქართული ჟიგნების განყოფილების დაარსება, რაც ერთი მხრივ დაეხმარებოდა ევროპაში სწავლის მისაღებად წასულ ახალგაზრდობას და მეორე მხრივ აღძრავდა ევროპელ ორიენტალისტთა ინტერესს ქართული ლიტერატურისადმი. ამ მხრივ მან რამდენიმე პრაქტიკული ნაბიჯიც გადადგა. მაგ., ფ. გოგინიაშვილთან მიმოქერიდან ირკვევა, რომ წიგნები, რომელთაც იგი ფილიპეს უგზავნიდა საქართველოდან, ლაიფციგის ბიბლიოთეკისათვის შეუწირავს.

ქართული ტექსტოლოგიის ისტორიისათვის დიდად საგულისხმოა უმიკაშვილის ის წერილები, რომლებშიც იგი წიგნის მეცნიერული გამოცემის პრინციპებს ეხება და საკუთარ შეხედულებებს გამოთქვამს. ამ წერილებიდან ცხაპი ხდება ისიც, თუ როგორი პასუხისმგებლობით ეკიდებოდა იგი ამ საქმეს და მისი, როგორც კარგად ესმოდა მას მეცნიერული გამოცემის პრინციპების დაცვის ეცილებლობა.

1882 წლის „დროებაში“ (№ 239) გამოქვეყნდა მისი წერილი „დაბადების ჟედეა“, სადაც სიხარულს გამოთქვამს სინოდის გადაწყვეტილების გამო დაბადების გამოცემის შესახებ. იგი მოითხოვს, რომ დაიბეჭდოს მხოლოდ ძველი ტექმა, რომელიც კაი ხანია ბიბლიოგრაფიულ იმეათობად იქცაო. მოითხოვს, რომ დაიბეჭდოს კარგ ქალაღზე, ლამაზ ყდაში და მომცრო ფორმატისა, რომ ისახმარად მონერხებული იყოს. ყველაზე მნიშვნელოვანია ამ წერილში მინც აღგლია, სადაც უმიკაშვილი დაწერილებით განიხილავს, როგორ უნდა მომხდდეს და დაიბეჭდოს ტექსტი. მართლწერა, მისი აზრით, უნდა დარჩეს ძველ, როგორც პირველ გამოცემაში იყო, ე. ი. ა, ბ, ვ, ზ, ასოების გამოყენებით; მოითხოვს ქარაგმების გახსნილად დაბეჭდვას და ლექსიკონის დართვას ზელად გასაგები ადგილებისა და სიტყვების განსამარტავად.

საყურადღებო თვალსაზრისს გამოთქვამს უმიკაშვილი კორექტურის თაობაზე, საიდანაც კარგად ჩანს პროფესიონალი გამომცემლის ალღო და საქმის საფუძვლიანი ცოდნა.

გამოცემის კონკრეტულ საკითხებს ეხება აგრეთვე პ. უმიკაშვილას წერილი „ამირანდარეჯანიანის გამოცემა“⁴. თავდაპირველად იგი აღნიშნავს ამირანდარეჯანიანის გამოცემის აუცილებლობას და მის მნიშვნელობას შედარებით მითოლოგიის ზოგიერთი საკითხის გარკვევის საქმეში. შემდეგ იგი დაწვრილებით განიხილავს გამოცემისათვის საჭირო წინამოსამზადებელი სამუშაოს აუცილებლობას. „რამდენადაც კი შეიძლებაოდეს, წერა-კითხვის საზოგადოებამ უნდა მოიკითხოს და შეჰკრიბოს მომატებული ხელნაწერი „ამირანდარეჯანიანისა“... ცრთის ხელნაწერის წიგნთაგან რისმე გადაბეჭდვა შეუძლებელია, სანამ რამდენიმე ძველი და ახალი ხელნაწერები ერთმანეთს არ შეუფარდეს... წარმოიდგინეთ, დაშვებულდევს რამდენი გამოსახჩრეკი და გამოსარკვევი საქმე უჩნდება. როდესაც თხზულების სინდისიერად ბეჭდვა სურს. პირველი მისი განზრახვა არის, რომ თხზულება დაიბეჭდოს ისე, როგორც მისს დაწვერს შეუქმნია. ამ შემთხვევაში არცერთ მხარეს ყურადღების მიუქცევლობა არ ეხამსება. ენის ცილო, ენა, სიტყვების მართლწერა, თვით წერის ხელი (პოჩერკი), ფაკსიმილე წარმოდგენს ძვირფასს მასალას თვით თხზულების დაფასებისათვის და საზოგადოდ ნამდვილ მასალას ენისა და ლიტერატურის ისტორიისათვის“. უმიკაშვილი აღნიშნავს, რომ რამდენიმე ხელნაწერის შეჭერების აუცილებლობა ნაკარანხევია იმით, რომ სხვადასხვა გადაწვერა განსხვავებული თვალსაზრისთ ეელმძვანელობდა ხელნაწერის გადაწვერისას. უმიკაშვილი დაწვერლებით განიხილავს გადაწვერთა „სამ გვარს“, როგორც იგი უწოდებს, და ასაბუთებს ხელნაწერთა ერთმანეთთან შეჭერების აუცილებლობას წიგნის ჭეოოვანი გამოცემისათვის.

თავის გამოცემაში იგი შეძლებისამებრ ყოველთვის ანორციელებს იმ პრინციპულ შეხედულებებს, რომლებსაც გამოთქვამს ზემოაღნიშნულ წერილებში.

პ. უმიკაშვილის პირველი გამოცემები ხალხში გაცრელებული ფოლკლორული ნიმუშები იყო. 70-იან წლებში მან გამოსცა „არსენას ლექსი“, „ეთერიანი“, „ქალაქიანი“, „ალექსიანი“, „აბრამიანი“ და მრავალი წვერილი ხალხური ლექსი.

იგი დიდი გულმოდგინებით ეკიდებოდა ხალხური ზეპირსიტყვიერების ნიმუშების გამოცემას და ტექსტის შერჩევის საქმეს. ვარიანტების გულმოდგინე და ყოველმხრივი შესწავლის, შეჭერების საშუალებით აყალიბებდა ფოლკლორული ნაწარმოების ძირითად ტექსტს. იგი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ყველა ვარიანტის გათვალისწინებას ძირითადი ტექსტის დადგენისათვის. ასე მაგ., როცა მას ნ. ყიფიანმა სთხოვა არსენას ლექსის მის მკერ ჩაწვერილი ტექსტები, უმიკაშვილმა გადასცა ყველა მის ხელთ არსებული ვარიანტი და უკმაყოფილო დარჩა, როცა ნ. ყიფიანმა არ გამოიჩინა საჭირო გულმოდგინება ძირითადი ტექსტის შემუშავებისას. 1874 წელს უმიკაშვილმა თავად გამოსცა არსენას ლექსი და შეიტანა მასში ყველა ის საჭირო შესწორება, რომელზეც ნ. ყიფიანს გამოცემასთან დაკავშირებით მიუთითებდა⁵. ტექსტი შეავსო, დახვეწა, შეიტანა

⁴ მ. რუსთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტი, ფოლკლორის არქივი, პ. უმიკაშვილის ფონდი.

⁵ „ქრეპუღი“, 1872, № 7.

მასში სხვადასხვა ვარიანტიდან გმირის ხასიათისა თუ მისი ცხოვრების დამა-
ნასიათებელი ყველა საჭირო და მნიშვნელოვანი ეპიზოდი, რითაც მონოლითუ-
რი სახე მისცა როგორც პოემის გმირს, ისე ნაწარმოების ტექსტს. უმიკაშვილის
რეალს არ გამოჰპარვია არც ერთი საინტერესო დეტალი ვარიანტების შეჭყერე-
ვისას. „ამ ლექსში, — წერდა იგი ადრე, — ერთი ფრიალ შესანიშნავი ადგილი
არის, რომელიც მართო ორში იპოვება. არსენა თელეთის გზაზე სიძე-სიდედრს
აზუქით სავეს ხურჩინს ართმევს; დედაკაცს ეუზნება არსენა: „ნუ დამწყვე-
ლი“, ისიც ლოკავს:

სადაც წაბრძანდ-წამობრძანდე, აჩუნა, გავიბარჯდეა,
მდიდარს ართმევ, ღარიბს აძლე, ღმერთი როგორ წავახდენსა!

ეს ადგილი იქნება არ გვენახა და რამდენი ამაზე დიდი ლექსებია შიგა და
შიგ გაშვებული“⁶.

აღსანიშნავია, რომ ცალკეული ხალხური ლექსების ტექსტსაც პ. უმიკა-
შვილი ისეთივე გულმოდგინებითა და ვარიანტული შეჭყერების შედეგად ამზა-
დებდა, როგორც ვრცელი ნაწარმოებებისას (მაგ. „ხარი“, „საბრალო ღელდარი-
სასა“, „ეთანდილის ლექსი“ და სხვ.). თითქმის ყველა მის გამოცემას თავში
ეძღვის „შედგენილია სხვადასხვა ვარიანტებისაგან ჩემგან“. რა იგულისხმებო-
და ამ შედგენაში? ჩერ ერთი, პ. უმიკაშვილი უფრო დასრულებულ სახეს აძ-
ლევდა ნაწარმოებს სხვადასხვა ვარიანტებიდან შევსების გზით; შემდეგ არჩე-
ვა უფრო საინტერესო ფაქტებს, მხატვრულად სრულყოფილ პასაჟებს, უფრო
პარადიან ქართულს, ფრთიან გამოთქმებს და სხვ. ასე აქვს მას შედგენილი
„ეთერიანის“ (1875), „ალექსიანის“ (1873), „ქალაქიანის“ (1873), „ბეჟანი-
ის“ (1875) და სხვა ფოლკლორული ტექსტები. „ეთერიანის“ შესავალში იგი
წერს: „ეს ეთერიანი შედგენილია სახალხო ლექსებისა და პირად ნათქვამობისა-
გან, რომელნიც დარჩენილან დღევანდლამდე საქართველოს ყველა ნაწილებ-
ში“. უმიკაშვილი მოიხსენიებს „ეთერიანის“ ცამეტ ვარიანტს, რომელიც სა-
ქართველოს სხვადასხვა კუთხეში შეუყრებია. გათვალისწინებული აქვს მას აგ-
ნეთვე ი. ელიოზიშვილის პოეტური ტექსტი „ეთერიანისა“, რომელიც 1869
წლის „მნათობში“ დაიბეჭდა. „ძველი ხელნაწერი არ შეგვჩვენებია“, — სინა-
ნულით შენიშნავს იგი.

„ეთერიანი“ დაბეჭდილია პროზად, შიგადაშავ ჩართული აქვს ლექსები,
მაგრამ თვითონ ტექსტში ამ გამოცემას რექტორის არავითარი შენიშვნა არ
აქვია, არც ვარიანტული ხასიათის, არც საკომენტარო. ასევე ყოველგვარი
კომენტარებისა და ვარიანტული ჩვენებების გარეშეა დაბეჭდილი „ქალ-ვაიი-
ნი“, „ალექსიანი“, თმცა ზემოხსენებულ ავტობიოგრაფიაში იგი წერს: „ხელ-
ნაწერების გაშინჯვით დავადგინე ტექსტები: ბეჟანიანის, ქალაქიანის, ვარდ-
ჭულბულიანის, ალექსიანის და ზოგიც სახალხო სიტყვიერებისა“.

როგორც ჩანს, პეტრე უმიკაშვილისათვის ნათელი იყო, რომ სამეცნიერო-
საცნობარო აპარატის დართვა ყველა ტიპის გამოცემისათვის მიზანშეუწონე-
ლია ტექსტოლოგიურ-საგამომცემლო პრინციპების მიხედვით. ამიტომაც, მიუ-
ხედავად იმისა, რომ ამ პოპულარული, ე. წ. „შაურიანი“, გამოცემების ტექსტე-
ბი დიდი პასუხისმგებლობითა და ტექსტოლოგიური მოთხოვნების შეძლები-

⁶ „დროება“, 1871, № 22.

4. „მაცნე“, ვნისა და ლიტერატურის სერია, 1971, № 2.

სამებრ მაქსიმალური დაცვით არის მომზადებული, სამეცნიერო აპარატურა ტექსტობრივი შენიშვნებისა თუ კომენტარების სახით ამ გამოცემებს არ ახლავს. ამ ნიშნით მკვეთრად განსხვავდება ერთმეორისაგან ზემოხსენებული გამოცემები და უმიკაშვილის მიერ მომზადებული ის გამოცემები, რომელთაც დართული აქვს სათანადო სამეცნიერო-საცნობარო აპარატურა. აქით გამოცემა ჩვენ პირველ რიგში მივიჩნევთ დ. გურამიშვილის „დავითიანს“.

1870 წელს პ. უმიკაშვილმა გ. წერეთელთან და ნ. ბერძენოვთან ერთად გამოსცა „დავითიანის“ პირველი ნაწილი — 43 თავი. წიგნს წამძღვარებული აქვს მოკლე ცნობა, რომელსაც ხელს აწერს სამივე გამომცემელი. ცნობაში ნათქვამია, რომ ტექსტი იბეჭდება გურამიშვილის ხელნაწერი ავტოგრაფიდან, რომელიც პოეტს მირიან ბატონიშვილისათვის მიუღრთებია. აღნიშნულია, რომ დავითიანი მთლიანად შეიცავს 93 თავს, წინამდებარე პირველ წიგნში კი იბეჭდება 43 თავი. „მართლწერა ავტორისა დავიცავით მ და უ და სხვანი ხმარებულ იქნა შეუცვლულად“.

გამოცემას სქოლიოებში დართული აქვს ტექსტობრივი თუ ისტორიული ხასიათის რამდენიმე შენიშვნა. შენიშვნას ხელს აწერენ გამომცემელნი, მაგრამ 1894 წლის „დავითიანის“ გამოცემის წინასიტყვაობაში აღნიშნულია: „ამ (1870 წლის. — ლ. გ.) გამოცემის რედაქცია და შრომა პ. უმიკაშვილს ეკუთვნოდა და წინასიტყვაობა გ. წერეთელს, მეორე გამოცემის (1881 წ. — ლ. გ.) რედაქციაც პ. უმიკაშვილმა იკისრა და ყოველი შრომა და წიგნში მოქცეული შენიშვნები სულ პ. უმიკაშვილს ეკუთვნის. მესამე სრული გამოცემა გადმოიბეჭდა მეორე გამოცემიდან, ყოველი შენიშვნა და სქოლიოები დარჩა ისევე, როგორც პატივცემულს ბ. პეტრე უმიკაშვილს დაუწერია...“ (1894 წლის გამოც. გვ. 11—111). აქედან ცხადი ხდება, რომ 1870, 1881 და 1894 წლის „დავითიანის“ სამივე გამოცემის ტექსტი მომზადებული იყო უმიკაშვილის მიერ და ტექსტთან დაკავშირებული ყველა შენიშვნა მასვე ეკუთვნის.

1881 წლის გამოცემას დართული აქვს უმიკაშვილის ნარკვევი „დავით გურამიშვილი და იმისი დავითიანი“. ნარკვევში აღწერს ხელია გურამიშვილის ყველა პუბლიკაცია — სხვადასხვა ჟურნალში დაბეჭდილი ნაწყვეტები თუ ცალკე გამოცემა. დახასიათებულია ხელნაწერი წყაროები. მოკლედ მიმოხილულია ქართული მწერლობის მდგომარეობა, ქართული წიგნის გამოცემის საქმე, მისი მნიშვნელობა, ქართული მწერლობის ადგილი და როლი მსოფლიო ლიტერატურისა და კულტურის საგანძურში. შემდეგ დახასიათებულია დავით გურამიშვილის ცხოვრება და შემოქმედება, ის ისტორიული გარემო, რამაც განაპირობა „დავითიანი“, როგორც ეროვნული და ისტორიული ძეგლი, დახასიათებულია ანტონ პირველისა და ვახტანგ მეფის ღვაწლი ქართული მწიგნობრობის განვითარების საქმეში. „გურამიშვილი ეკუთვნის ვახტანგის დასსა“, — ასევენი ბოლოს იგი. ნარკვევში გადმოცემულია პოეტის მოკლე ბიოგრაფია, მიმოხილულია სწავლა-განათლების მდგომარეობა გურამიშვილის დროს, დახასიათებულია სპარსული პოეზიის გავლენა ქართულ მწერლობაზე, ისტორიული პოეზიის განვითარება და მისი მიზეზები („არჩილიანი“, „ქეთევან წამებულო“, „დიდმოურავიანი“). ამ ნაწარმოებების ფონზე პეტრე უმიკაშვილი აფასებს გურამიშვილის თხზულებას, ახდენს „დავითიანის“ ისტორიულ და მხატვრულ ანალიზს, განიხილავს ზნეობითს სწავლას „დავითიანში“, მის ენას, ხალხურ სასაუბრო კილოს, ლექსთწყობას. ნარკვევის ბოლოს მოცემულია „დავითიანის“ ტექსტის დახასიათება. აღნიშნულია, რომ იგი იბეჭდება გურამიშვილის ავტოგრაფიდან, რო-

მელიც ახლა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების კუთვნილება არის. „ეს გამოცემა ისე დაიბეჭდა სრულის ავტორის მართლწერით, მცირეოდენი შეცდომათა შეცვლით, რომ ნამდვილი კოპიო არის ხელნაწერისა, დასასვენებელ ნიშნებს გარდა და გარდა 22 თავისა (გვ. 59), რომლის 15 ხანისაგან პირველი და მეთხუთმეტე ნამდვილისაა და დანარჩენი 13 ხანა, დაკარგულის ფურცლის გამო, სხვა ხელნაწერთაგან არის. ამით გვინდოდა გადმოგვეცა წარსული საუკუნის ნიმუში წერილობისა. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ უ (ბრჯკუ) და მ აღარ ხმარებულა, მაგრამ ასო ჯ-ისე არა წიგნში არ მოიძებნება სინამდვილით ხმარებული, როგორც გურამიშვილის ნაწერში. ეს ცხადია, თუ მოვიგონებთ, რომ მოლექსე ქსნის ხეობაში დიდ ხანს სცხოვრობდა, სადაც (როგორც არაკვიკენ მთიულს სხვა ადგილებში) ასო ჯ დღევანდლამდე საკუთარის გამოთქმით იხმარება და არა ისე, როგორ ხ, ჩვენგან გამოთქმული: ეს გარეგნობა ფილოლოგიის მეცნიერებისათვის უეჭველად გამოსაყენებელი იქნება...“

ტექსტს დართული აქვს სქოლიოები, რომლებშიც მოცემულია ყველა ის შენიშვნა, რომელიც 1870 წლის გამოცემას ახლდა. ამ შენიშვნებს გარდა, სქოლიოებში მოცემულია როგორც ცალკეული სიტყვის, იაე ტექსტობრივი ხასიათის კომენტარები (იხ. გვ. 72, 103, 106, 117). საყურადღებო შენიშვნაა მოთავსებული 123 გვერდზე: სქოლიოში ვკითხულობთ: „ამ ლექსს სათაური არა აქვს. სათაურის ადგილს თითქოს კალმის გასაშინჯად გურამიშვილის ხელით აწერია ძალიან მჭრალად „ობოლო“. ეს ლექსი როგორც სჩანს, ავტორს შემდეგ ჩაუწერია განგებ დატევებულ ცარიელ პირზე (ხელნაწერის 115 პირი) შევიწროებით, უწითლურ ასოებით და მჭრალის მელნით“. უმიკაშვილის დაკვირვება აქ ფრიად საინტერესოა. კერძოდ, რომ გურამიშვილს „დატევებულ ცარიელ“ ადგილზე ჩაუწერია თითქოს ეს ლექსი შემდგომ; თან, როგორც ჩანს, განსხვავებული ხელითაც „შევიწროებით, უწითლურ ასოებით“. საინტერესოა, რომ სათაური, რომელიც მჭრალი მელნით, მაგრამ მინც ჩაწერილი ყოფილა ხელნაწერში, პ. უმიკაშვილს ძირითად ტექსტში არ მიუცია ლექსისათვის და შენიშვნაში გაუტანია იგი.

მთელი რიგი უმიკაშვილისეული შენიშვნები, სქოლიოში მოთავსებული, აღადგენს ტექსტის ზუსტ ფოტოგრაფიულ სურათს (მაგ., გვ. 101).

ძალზე საინტერესო შენიშვნას ვხვდებით 280-ე გვერდზე: „ეს წერილად დაბეჭდილი ხუთი ხანა, — წერს უმიკაშვილი, — ავტორს გადაუხაზავს და გვერდზე შენიშვნა დაუწერია: ეს კამბეჩის ამბავი წიგნში წერილში ვერსადა ენახე და ისევ მოვშალე. ვინც ეს წიგნი გადასწეროს, ნუღარ დასწერს, ამისთვის რომე სჯულად არ დაიდვას ტყუილი“. ლექსის სიმშვენიერებ, — შენიშნავს პ. უმიკაშვილი, — და იმ აზრმა, რომ გამოგვიხატავს აქამომდე ხალხში დარჩენილ თქმულებას კამეჩის ძახილზე, — ამ ორმა გარეგნობამ დაკვაბუტდინა ეს ლექსებიო. როგორც ჩანს, უმიკაშვილს სტოლნია, რომ ავტორის ნების უგულებელყოფა და გადახაზული ადგილის აღდგენა რედაქტორის მხრით უხეში შეცდომაა ისეთი ტიპის გამოცემაში, როგორიც „დავითიანია“. ამიტომ ასე მოკრძალებით იმართლებს იგი თავს ავტორისა და მკითხველის წინაშე. უნდა ითქვას კი, რომ უმიკაშვილის ეს გადაწყვეტილება თავსებით გასაზიარებელია. იგი ვაზიარებულა კიდევ 1931 წლის ალ. ბარამიძისა და ს. იორდანიშვილის რედაქციით მომზადებულ „დავითიანის“ გამოცემაში. აქ ეს ხუთი სტროფი დაბეჭდილია ძირითად ტექსტში, ხოლო სქოლიოში მითითებულია ავტორის შენიშვნა.

„დავითიანი“ პ. უმიკაშვილის გამოცემათა შორის ერთ-ერთი საუკეთესოა. იგი მომზადებულია თითქმის მეცნიერული გამოცემის დონეზე, თუ გაეთვალისწინებთ იმდროინდელ ვითარებას წიგნის გამოცემის საქმეში, როცა ეს თხზულება იბეჭდებოდა. ყოელისმომცველი ბიოგრაფიულ-კრიტიკული ხასიათის ნარკვევი, კომენტარები, ხელნაწერის თითქმის ფოტოგრაფიული სურათის გადმოცემა, „დავითიანის“ ამ გამოცემას დიდ მეცნიერულ ღირსებას სძენს.

1871 წელს პ. უმიკაშვილმა გამოსცა სულხან-საბა ორბელიანის „წიგნი სიბრძნე სიცრუისა“. წიგნს ერთვის უმიკაშვილის გამოკვლევა, რომელშიც მიმოხილულია ს. ორბელიანის ცხოვრებისა და შემოქმედების უმნიშვნელოვანესი საკითხები.

ნარკვევის დასასრულს პ. უმიკაშვილს მოცემული აქვს ტექსტოლოგიურა ანალიზი ამ თხზულებისა. იგი მოკლედ ახასიათებს „სიბრძნე სიცრუისას“ პირველ, ჩუბინაშვილისეულ გამოცემას. „რაც შეეხება ამ მეორე გამოცემას, აქ უნდა ვთქვა, რომ პირველად დაბეჭდილს 1859 წელს ბევრი ადგილები აკლდა... ანუ შეცვლილი იყო“. უმიკაშვილი შენიშნავს, რომ ეს, მეორე, გამოცემა პირველზე უფრო სრულია, შეესებული და გასწორებული ხელნაწერების მიხედვით, მაგრამ რომელი ხელნაწერებით სარგებლობდა, რომელი მათგანი აიღო ძირითად ტექსტად, ამის შესახებ მას არაფერი აქვს თქმული. არც ტექსტში ვხვდებით რაიმე შენიშვნას, ვარიანტული წაკითხვის ან კომენტარის ხასიათისას. ამ ორი გამოცემის შედარებამ ცხადყო ჩვენთვის, რომ უმიკაშვილი მართლაც მეტი პასუხისმგებლობით მოკიდებია ტექსტს, გადმოუბეჭდაც იგი სრულად, სათანადოდ გამოუყვია ერთმანეთისაგან ნაწარმოების ძირითადი სიუჟეტური თხრობა და მასში ჩართული არაკების ტექსტი, რასაც ჩუბინაშვილის გამოცემაში ვერ ვხვდებით. ენობრივი თვალსაზრისითაც უმიკაშვილის გამოცემა უფრო მეტადაა დატული ლაფსუსებისაგან და უკეთესი ვარიანტული წაკითხვის სურათს იძლევა. მთელი რიგი პასაჟები, რომლებიც ჩუბინაშვილისეულ გამოცემაში არ ვხვდებოდა, უმიკაშვილთან აღდგენილია. ძირითადად მთელი ტექსტი „სიბრძნე სიცრუისა“ თითქმის დღევანდელი გამოცემის ტექსტს მიჰყვება. მაგრამ საბუნდოვანო აპარატის უქონლობის გამო, რა თქმა უნდა, უმიკაშვილის სხვა გამოცემასთან შედარებით, სულხან-საბა ორბელიანის „სიბრძნე სიცრუისა“ უფრო პოპულარული გამოცემის სახეს ატარებს.

1884 წელს ქართულად დაიბეჭდა „ვისრამიანის“. წიგნის რედაქტორად მიიხსენებოდა ილ. ჰავეკავაძე, ალ. სარაჯიშვილი და პეტრე უმიკაშვილი. მაგრამ დღეს „ვისრამიანის“ ყველა მკვლევრისათვის საკმარისი ცხადია, რომ ამ გამოცემის ფაქტიური რედაქტორი პ. უმიკაშვილი იყო. ილ. ჰავეკავაძე და ალ. სარაჯიშვილი მხოლოდ საერთო რედაქციაში ლეზულობდნენ მონაწილეობას. მთელი შავი სამუშაო კი — ტექსტის იმ დროისათვის არსებულ ხელნაწერთა შეჯერება, შეძლებისამებრ სწორი წაკითხვის შერჩევა, ძირითადი ტექსტის დადგენა და მისი დასაბეჭდად მომზადება — პეტრე უმიკაშვილმა შეასრულა.

გამოცემის წინასიტყვაობიდან თვალნათლივ ჩანს, თუ როგორი პასუხისმგებლობით მოჰკიდებოდა წიგნის რედაქტორები „ვისრამიანის“ ჭეშოროვანი, მეცნიერული გამოცემის საქმეს. მიუხედავად იმისა, რომ მათ ხელთ იყო ამ ძეგლის დღეისათვისაც კი ყველაზე სრულფასოვანი ხელნაწერი (S—27), ტექსტის ანალიზის შედეგად მათთვის ცხადი გამხდარა, რომ არსებული ხელნაწერების მიხედვით შეუძლებელი იქნებოდა „ვისრამიანის“ ყველა ბუნდოვანი ადგილებისა და აზრობრივ შეუსაბამობათა განმარტება-გასწორება. ამიტომ მათ მოუხდომე-

ზათ შეეჭვებინათ იმ დროს არსებული სპარსული და გერმანული გამოცემებისათვის ეს ქართული ხელნაწერები. მაგრამ გამომცემელთა სურვილი ქართულ-გერმანულ-სპარსული რედაქციების ერთმანეთთან შედარებისა იმჯერად განუხორციელებელი დარჩენილა.

სარედაქციო ჯგუფს კიდევ ერთი ღონისძიებისათვის მიუმატავს. პ. უმიკაშვილის საშუალებით დაკავშირებია პეტერბურგელ ორიენტალისტს ალ. გრენს. უთხოვიათ მისთვის „ვისრამიანის“ შესახებ არსებული ყველა ხელმისაწვდომი ცნობის გამოგზავნა, წინასიტყვაობისა და კომენტარების შედგენა. ამ მიზნით ევე დაბეჭდილი „ვისრამიანის“ ტექსტი პეტერბურგში გაუგზავნიათ. პ. უმიკაშვილს გრენის ყურადღება მიუქცევია ორთოგრაფიულ შეცდომებსა თუ ტექსტობრივ შეუსაბამობებზე, რისი გასწორებაც ნაბეჭდ ტექსტში ვერ მოხერხდა. ამასთან დაკავშირებით საპასუხო წერილში გრენი თავის მოსაზრებას უზიარებს ემიკაშვილს. კერძოდ, შენიშნავს, რომ ზოგი თითქოსდა ორთოგრაფიული თუ აზრობრივი შეცდომა ტექსტში ხშირად მეცნიერების განსაკუთრებული ყურადღების საგანი ხდება, რადგან შეიცავს მეტად მნიშვნელოვან ენათმეცნიერულ თუ პალეოგრაფიულ თავისებურებებსო⁷.

როგორც ჩანს, პეტერბურგელი ორიენტალისტის ასეთი აქტიური ჩარევა „ვისრამიანის“ გამოცემის საქმეში რაღაც მიზეზების გამო არ მოხერხდა და როგორც ტექსტი, ასევე წინასიტყვაობა, კომენტარები და ვარიანტები მხოლოდ სარედაქციო ჯგუფმა შეასრულა.

როგორც შევნიშნეთ „ვისრამიანის“ ტექსტის მომზადებელთა ხელთ ოთხი ხელნაწერი იყო. გამოცემის წინასიტყვაობაში დაწერილებითაა დახასიათებული ოთხივე ხელნაწერი. წინასიტყვაობის ეს ნაწილი უმიკაშვილის დაწერალი უნდა იყოს. ამას ადასტურებს აკად. ალ. ბარამიძის მიერ მიგნებული წინასიტყვაობის შავი ხელნაწერი, რომლიდანაც ცხადი ხდება, რომ წინასიტყვაობა თავდაპირველად დაუწერია უმიკაშვილს, ილ. ჰავეკავაძე არ დაუქმყოფილებია ამ წინასიტყვაობის მხოლოდ პირველ, ზოგად ნაწილს, თავად ხელახლა დაუწერია იგი და გაუგზავნია უმიკაშვილისათვის აშიაზე ასეთი მინაწერი: „პეტრე, თუ მოგეწონოს თავი ესე დავიწყეთ და ბოლო შენის ნაწერისა იყოს, სადაც ნიშანია — ქვიდამო“⁸. ის ნაწილი წინასიტყვაობისა, რომელიც ხელნაწერთა აღწერილობას და ტექსტობრივ სწორებას ეხება, — რომ უმიკაშვილს ეკუთვნის, ამას ისიც ადასტურებს, რომ S—27 ხელნაწერში ყველა სწორება თუ შენიშვნა მისი ხელთაა გაკეთებული.

გარდა S—27 ხელნაწერისა, რომელიც იმდენად სრულია სხვა ხელნაწერთან შედარებით, რომ „ვისრამიანის“ შემდგომი გამოცემებიც ძირითადად ამ ხელნაწერს ეყრდნობიან, პ. უმიკაშვილის ხელთ ყოფილა კიდევ სამი ხელნაწერი. წინასიტყვაობაში იგი წერს: „წერაკითხვის საზოგადოების ბიბლიოთეკისა (იგულისხმება S—27 ხელნაწერი. — ლ. გ.) მეჩვიდმეტე საუკუნეში ანუ მეოთხრეტე საუკუნის დასაწყისში მშვენიეროს ხელით ნაწერი დანარჩენ სამს დედანზე უკეთესი აღმოჩნდა სისრულით და შეურყენელობით. სხვა მეორე ხელნაწერი სრულებით ეთანხმებოდა უცვალეზლად პირველსა, მხოლოდ აქლდა რამდენიმე დახეულ-დაკარგული ნაწილი. დანარჩენი ორი დედანი აღმოჩნდა დამახინჯებული. ერთია შეცვლილი, თითქოს გადმოწერეს ძნელად გასაგონის აზრე-

⁷ ალ. ბარამიძე, ილა ჰავეკავაძე და ვისრამიანი, საიუბილეო კრებული, 1939, გვ. 223—225.

⁸ იქვე, გვ. 224.

ბის თარგმნა დაუწყია, წყობა წინადადებათა, სიტყვათა და თვით სიტყვები შეუტყველეთ; და მეორე — წერილობის უცოდინარს გადმოწერის დროს თავისის უმეტრების ბეჭედი დაუსვამს. ორივე ეს უკანასკნელი დედნები ამ წერაწერის გამო, საყვავა უზარობით, ანუ ძლიერი აზრი, ძლიერად გამოხატული დაუძღვრებულთა და სიცოცხლე დაჰკარგავია⁹.

3. უმიკაშვილმა აიღო პირველი ხელნაწერი და გადაბეჭდა იგი უცვლელად. „ზოგიერთის იშვიათს ადგილებს გარდა“. ხოლო ცვლილებები და ვარიანტული სხვაობანი დანარჩენი ხელნაწერებისა სქოლიოებში იქნა გატანილი. ოღონდ ეს სხვაობები მითითებულია ამგვარად — ვარიანტა: ესა და ეს. არ არის არც ხელნაწერის აღმნიშვნელი ლიტერი, არც დასახელება, თუ რომელი ხელნაწერი იძლევა ამ ვარიანტულ წაკითხვას.

რა ხასიათისაა ტექსტში 3. უმიკაშვილის მიერ შეტანილი სწორებები? „ვისრამიანის“ გარშემო არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღიარებულია, რომ მის მიერ ტექსტზე ჩატარებული მუშაობა მაშინდელი დონის კვალობაზე საქმის ცოდნითა და დიდი პასუხისმგებლობითაა შესრულებული. საგულისხმოა, პირველ ყოვლისა, უმიკაშვილის ალლო ძირითადი ტექსტის შერჩევის საკითხში. ტექსტში შეტანილი ბევრი სწორებაც სრულიად მართებული და საფუძვლიანია. თუმცა ხშირ შემთხვევაში ხელნაწერის შეცდომებია თუ აზრობრივი შეუსაბამობანი ნაბეჭდ ტექსტში უცვლელად არის განმეორებული. უფრო მეტიც. ვისრამიანის⁹ მეორე, 1938 წლის ალ. ბარამიძის, პ. ინგოროყვასა და კ. ქველიძის მიერ მომზადებული გამოცემის სარედაქციო წერილში მოტანილია არაერთი მაგალითი იმისა, რომ ხელნაწერში დაცული სწორი წაკითხვა 3. უმიკაშვილს ვერ გაუგია, თავისი მოსაზრების მიხედვით შეუსწორებია და ისე დაუბეჭდავს. ასე მაგალითად, სიტყვა „ექმენბოდიან“ (ეხვეწებოდნენ), რომელიც ყველა ხელნაწერშია მოცემული, 3. უმიკაშვილს შეუსწორებია, მისი აზრით, უფრო შესაფერი სიტყვით „იქმენბოდიან“. ან კიდევ, ნაცვლად „მისა (მაქსა) ქვეყანა“, რომელსაც 3. უმიკაშვილის ხელთ არსებული ორი საუკეთესო ხელნაწერი იზიარებს, რედაქტორს ძირითად ტექსტში ჩაუწერია „მის ქვეყანა“. ნაცვლად ხელნაწერის „გულისა ზარი“ (გულის შხამი) რედაქტორს ტექსტში შეაქვს „გულისა ზარი“ და სხვ.¹⁰ მაგრამ საგულისხმოა ის გარემოება, რომ ნაბეჭდ ტექსტში გაპარული ასეთი უხეში შეცდომები არ შეიძლება აიხსნას რედაქტორით — 3. უმიკაშვილის უყურადღებობით ან გამოცემის პრინციპების დარღვევით. უმთავრესი მიზეზი ამ შეცდომების ის არის, რომ 3. უმიკაშვილს ხელი არ მიუწვდებოდა სპარსული ორიგინალისთვის (იმ დროს არსებობდა ერთადერთი სპარსული „ვისრამიანის“ კალკუტურა გამოცემა) და ცნობებიც კი ასეთი გამოცემის არსებობის შესახებ იმ დროს მეტად ბუნდოვანი იყო. გარდა ამისა, ასეთი შეცდომების მიზეზად ისიც ჩაითვლება, რომ ძველი ქართული ენა ჯერ კიდევ სათანადოდ არ იყო შესწავლილი და გამოკვლეული.

მაგრამ 3. უმიკაშვილის რედაქტორულ ალლოს დასტურებს ის ფაქტი, რომ მთელ რიგ შემთხვევებში მისეული სწორება ტექსტისა, რომელიც შემდგომ (მეორე და მესამე) გამოცემებში არ იქნა გაზიარებული, სწორად მიიჩნია და გაიზიარა „ვისრამიანის“ უკანასკნელმა აკადემიურად მომზადებულმა გამოცემამ (იხ. ალ. გვახარია და მ. თოდუას მიერ 1962 წელს მომზადებული „ვის-

⁹ „ვისრამიანი“, 1884, გვ. XI.

¹⁰ „ვისრამიანი“, 1938, გვ. V—VII.

რამიანის“ გამოცემა). აი რას ვკითხულობთ ამ გამოცემისათვის დართულ გაზოგვევაში: „უწყომანოდ გასწორდა ისეთი იდეალური შემთხვევები, როდესაც სპარსული ტექსტით საგულეებელ გასწორებას მხარს უჭერდა ქართულ ხელნაწერთა მონაცემები. ასეთ გასწორებათა რიცხვი არც თუ ისე მცირე აღმოჩნდა. უნდა ითქვას, რომ მათი უმრავლესობა დაემთხვა პირველი გამოცემის წაკითხვებს. ამდენად, მთელ რიგ შემთხვევაში ჩვენ აღვადგენთ პირველი გამოცემის სწორი წაკითხვა. უკუგდებულნი შემდგომ გამოცემაში (ხაზი ჩვენია. — ლ. გ.) ასე მაგ., პ. უმიკაშვილის გამოცემაში (57/28) ვკითხულობთ: „რად დიცილები სისხლისაგან?“ სქოლიოში გატანილია: „ვარიანტი: სულსაგან“. „ვისრამიანის“ მეორე გამოცემაში ტექსტი ასეა ჩასწორებული: „რად დიცილები სულსაგან?“ უკანასკნელ გამოცემაში ეს ადგილი გასწორდა, ორიგინალისა და ზოგიერთი ქართული ხელნაწერის მიხედვით, აღდგენილ იქნა პირველი, უმიკაშვილისეული გამოცემის წაკითხვა. ასევეა გასწორებული ტექსტი პირველი გამოცემის მიხედვით „ვისრამიანის“ 1962 წლის აკადემიურ გამოცემაში (67/15). 137-ე გვერდზე ამ გამოცემის ტექსტი კვლავ სწორდება პირველი გამოცემის შესაბამისად, რადგან ხელნაწერები და სპარსული დედანი ამ წაკითხვას უჭერენ მხარს: „მომცემ სიხარულსა და წამსვე წამართმევ, თუ უკუდევბასაცა შემასუამ, მაშინვე ერთსა კიქასა ნალველსა უღონოდ მომცემ“. მეორე გამოცემაში ეს ადგილი ასე იკითხება: „მომცემ სიხარულსა და წამსვე თუ უკუდევბასაცა შემასუამ, მაშინვე ერთსა კიქასა ნალველსა უღონოდ მომცემ“ (127/29). ამ ფრაზის გასწორების აუცილებლობა შინაარსის მიხედვითაც ცხადია. ასეთივე სწორებებია შეტანილი უკანასკნელ გამოცემაში პირველი გამოცემის კვლავ 142, 152, 167, 160, 182, 199, 203, 206, 214, 220, 262 და სხვა გვერდებზე. ხშირ შემთხვევაში ეს სწორებები არა მხოლოდ სპარსულ დედანთან დაახლოებითაა ნაკარნახევი, არამედ ტექსტის შინაარსობრივი გამართვითაც. ასე მაგ., მეორე გამოცემის (216/17) „და გაწირვისა ნანვა სამე ეგზომი მისცეს“ სწორდება ორიგინალისა და ქართული ხელნაწერების მიხედვით — „სამი ეგზომი მისცეს“. ასევეა იგი პ. უმიკაშვილის გამოცემაში (გვ. 300). ან კიდევ, მეორე გამოცემის (145/18) „სიხარულითა ზრუნვად მოექცა“ ორიგინალისა და ზოგი ხელნაწერის მიხედვით სწორდება ისე, როგორც პირველ გამოცემაში: „სიხარული ზრუნვად მოექცა“ (გვ. 200). როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ მოწმობს, რომ პ. უმიკაშვილმა იმ პირობებში, როგორშიც მას უხდებოდა ამ ტექსტის გამოსაცემად მომზადება, ბევრ შემთხვევაში მნიშვნელოვანი და არსებითი სწორებები შეიტანა ტექსტში და მისი სასურველი წაკითხვა მოგვცა.

ვარიანტულ სხვაობათა გარდა, სქოლიოში გატანილია აგრეთვე ტექსტის ზოგიერთი ბუნდოვანი ადგილის ახსნა-კომენტარი. საგულისხმოა, რომ ხშირ შემთხვევაში პ. უმიკაშვილს სწორად აქვს გაგებული ტექსტის ბუნდოვანი ადგილი. ასე მაგ., „ვისრამიანის“ 1962 წლის გამოცემაში ვკითხულობთ: „გვაქვს შემთხვევები, როცა სიტყვის აღდგენაა საერთოდ ზედმეტი, მაშინ მას (სიტყვას. — ლ. გ.) მთლიანად ვიღებთ (მაგ. 270/?) „ზამთრისა (ქაშასა) ზაფხულს ინაბრი“, აღდგენილი სიტყვა რომ ზედმეტია, თვით ტექსტიდანვე ირკვევა... ფორმა ზამთრის უკვე ნიშნავს „ზამთრის ქაშას“, „ზამთარში“, პ. უმიკაშვილისეულ

გამოცემაში ტექსტი მოცემულია ასეთი სახით „ზამთრისა ზაფხულს ინატრი“ (გვ. 375), ხოლო სქოლიოში უმიკავშილი განმარტავს — „იგულისხმება: ზამთრისა ეამსა ზაფხულს ინატრი“. სწორედ ამიტომ 1962 წლის გამოცემაში აღნიშნულია: „ჩანს, პეტრე უმიკავშილს სწორად ესმოდა ეს ფორმა“ (გვ. 335).

ტექსტთან დაკავშირებული მსგავსი განმარტებები მოცემულია 51, 61, 65, 161, 169, 174, 204, 216, 239, 367, 383 და სხვა გვერდებზე, თუმცა ზოგ შემთხვევაში ეს განმარტებები ექვს იწვევს (მაგ. გვ. 216).

გამოცემის 317-ე გვერდზე სქოლიოში ასეთი სახის შენიშვნაა: „აქედან დაწყებული ამას შემდეგი ადგილი 317, 320 გვერდზე 5 კარაპდის, ოთხის ხელნაწერისაგან (რომელთა შემოწმებით იბეჭდება ეს გამოცემა) იპოვება მხოლოდ ორს ხელნაწერში, თუმცა ამ უკანასკნელს ეტყობა მრავალს ადვილს წერადწერილი გადასხვეფერება ენისა და აზრებისა, მთლად ეთანხმება დანაშთენს ხელნაწერებს. რადგანაც შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ ეს მოხსენებული ადგილი ჩამატებული არ იყოს გადამწერისაგან, არამედ რაოდენსამე შეცვლით გადმოწერილი ძველის დედნიდან, ამიტომ აქ ჩართული იქმნა“ (გვ. 317). პ. უმიკავშილი არ განმარტავს კერძოდ რომელი ხელნაწერებიდან შეიტანა ეს ადგილი. სავარაუდოა, რომ სწორედ იმ ორი ხელნაწერიდან, რომელთაც იგი წინასიტყვაობაში არასრულფასოვან ხელნაწერებად მიიჩნევს. „ვისრამიანის“ 1962 წლის აკადემიურ გამოცემაში, რომელიც შეჭერებულია სპარსულ დედანთან და ყველა ქართულ ხელნაწერთან, ეს ადგილი მთლიანადაა შესული. ეს კიდევ ერთხელ მოწმობს პ. უმიკავშილის, როგორც რედაქტორის, უტყუარ ალღოს.

პ. უმიკავშილს საჭიროდ დაუნახავს წინასიტყვაობაში მოხსენებინა „ვისრამიანის“ ერთადერთი ნაბეჭდი წყარო — ნაწყვეტები, დაბეჭდილი ჩუბინაშვილის ქრესტომათიაში. მაგრამ იმის გამო, რომ ეს ნაწყვეტები არც ერთ ხელნაწერს არ თანხედებოდა ნაწილობრივ მაინც, უმიკავშილს იგი ვარიანტებში არ გაუტანია: „ბატონ ჩუბინოვის ქრესტომათიებში დაბეჭდილი, მეტადრე პირველი გამოცემის ნაწყვეტი ვისრამიანის არც ერთს, ოთხ მოხსენებულ დედანს, არ ეთანხმება: ეტყობა ძლიერი ცვლილება და ამიტომ მისი ვარიანტების მოხსენება არ მოხერხდა“, — აღნიშნავს იგი (გვ. XI).

„ვისრამიანის“ დართული აქვს ლექსიკონი. მასში განმარტებულია როგორც უცხო (სპარსული) წარმომავლობის სიტყვები, ისე გეოგრაფიულ ადგილთა სახელები და ძველი ქართული სიტყვები, აგრეთვე ეთნოგრაფიული ტერმინები. განმარტებები საკმაოდ ვრცელი და ზუსტია.

ასეთია „ვისრამიანის“ პირველი გამოცემის სახე. იმ ვითარებასა და პირობებში, როცა ეს გამოცემა მზადდებოდა, „ვისრამიანი“ შეიძლება ჩაითვალოს ნამდვილად მეცნიერულ გამოცემად, რომელშიც ტექსტი დადგენილია და დაზუსტებული ყველა არსებული ხელნაწერი წყაროს ზედმიწევნითი შესწავლისა და შეჭერების გზით. ვარიანტული სხვაობის აღნუსხვა, ტექსტის ბუნდოვანი ადგილების განმარტება, აგრეთვე ლექსიკონი და წინასიტყვაობის ის ნაწილი, სადაც გამოცემის პრინციპებზეა ლაპარაკი, საბოლოოდ აყალიბებს „ვისრამიანის“, როგორც მეცნიერული გამოცემის, სახეს.

პ. უმიკავშილის ერთ-ერთ საუკეთესო გამოცემად უნდა ჩაითვალოს ვახტანგ მეფის „დასტურლამალი“, რომელიც უკანასკნელ ხანებამდე ამ დიდ მნიშვნელოვანი ძეგლის ერთადერთი გამოცემა იყო¹². იგი 1886 წელს დაიბეჭდა

¹² 1970 წელს გამოქვეყნდა „დასტურლამალის“ მეორე გამოცემა, პროფ. ი. სურგულაძის რედაქციით, წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით, „ქართული სამართლის ძეგლები“, 1970.

და, თუმცა როგორც დ. ბაქრაძის რეცენზიიდან ირკვევა, უმიკაშვილი მას ოცი წლის განმავლობაში ამზადებდა გამოსაცემად: „ეს არის ეხლა გამოვიდა, — წერს დ. ბაქრაძე, — თუმცა იბეჭდებოდა 20 წელზე მეტი“¹². „დასტურლამალის“ უმიკაშვილისეულ გამოცემამდე მხოლოდ რამდენიმე თავი იყო გამოქვეყნებული ჟურნალ „მნათობში“ (1871—72 წლებში). როგორც უმიკაშვილი შენიშნავს გამოცემის წინასიტყვაობაში, მარი ბროსესაც თავისი „ქართლის ცხოვრების“ შესავალში „დასტურლამალიდან მოჰყავს მხოლოდ შემოკლებით შინაარსი რამდენისაჲმე თავისი“. როგორც იმდროინდელი წერილებიდან ირკვევა, მარი ბროსეს სურვებია ამ ძეგლის თარგმნა ფრანგულად, მაგრამ სპარსული ტერმინების სიუხვის გამო ხელი აუღია ამ განზრახვაზე (იხ. დ. ბაქრაძის აღნიშნული რეცენზია).

წინასიტყვაობაში უმიკაშვილი ახასიათებს „დასტურლამალს“, როგორც დიდად მნიშვნელოვან ძეგლს ქართველი ერის ისტორიისათვის. „მასალა ძვირფასი განძია საქართველოს შინაგანის ცხოვრების ისტორიის გამოკვლევისათვის. დასტურლამალი მოხელეთა უფლება-მოვალეობის კანონმდებლობაჲ, ვახტანგის მიერ დაწესებული დასტურლამალი, როგორც სამართლის წიგნი არის ძვირფასი მასალა წარსულის საუკუნოების ისტორიის გამოკვლევისათვის“¹⁴.

ძეგლის ისტორიულ-საზოგადოებრივი მნიშვნელობის განსაზღვრის შემდეგ უმიკაშვილი განიხილავს მის მეცნიერულ ღირებულებას და იძლევა ძეგლის ზუსტ დათარიღებას. უმიკაშვილი აღწერს იმ ხელნაწერებს, რომლებიც მის გამოცემა დაედო საფუძვლად. მას ორი ხელნაწერი ნუსხა ჰქონია ხელთ: პირველი — 1821 წელს გადაწერილი ალექსიძის იოველისაგან, რომლისაგანაც მეფის ბეს ბაგრატი სუფილია. მეორე ნუსხა დიმიტრი ბაქრაძეს გადაუცია მისთვის. იგი რევაზ შალვას ძე ერისთვის კუთვნილება ყოფილა. ადრე კი, როგორც წარწერიდან ჩანს, სულხან მლიქანს (თუმანიშვილს) ჰკუთვნებია. ტექსტის დაბეჭდვის შემდეგ უმიკაშვილს მოუპოვებია მესამე ხელნაწერი — ალექსანდრე მელიქიშვილისაგან. ამ უკანასკნელ ხელნაწერში სამეფო დასტურლამალი ადრე დაწერილი ყოფილა, სადღეოდლო კი გვიან, 1773 წელს იესე მდივნის სომხით მელიქიშვილის მიერ გადაწერილი. ხელნაწერთა ინსტიტუტის უმიკაშვილის არქივში (ფონდი № 12) დაცულია ავტოგრაფი შენიშვნისა, რომელიც დართული აქვს მელიქიშვილის ვეზემპლარს. სკოლიოში უმიკაშვილი განმარტავს შენიშვნის შინაარსს: „აქ სიტყვებია „კარგიც ვიცი“ — ნიშნავს ავი ხელით გადაწერეო... მართლა ეს გადაწერილი სადღეოდლო დასტურლამალს ეკუთვნის, რომელიც უკვდავ არის გადაწერილი, სამეფო დასტურლამალი კი კარგად არის ნაწერი წითლურებიც აქვს, სამეფო წინათ არის, სადღეოდლო მეგრულ მიეკრებულა“.

3. უმიკაშვილი იძლევა ამ სამი ხელნაწერი ნუსხის განსჯეაგების სურათს: „პირველი დედანი დანარჩენ ორ დედანზე სრულია, ცოტაოდენ ადგილების გარდა. თავები ერთმანეთს მისდევს სათაურების ანბანის რიგებით, უეჭველად მოხელეთა ხმარებისათვის ადვილად სამიებლად. იგი ეთანხმება მელიქიშვილის დედანსა... მეორე დედანი სულხან მდივნისა უფრო ძველი ნაწერია და შესანიშნავია თავების დალაგებით საგანთა შინაარსის კვალობაზე. ეს წყობა თავებისა გვიჩვენებს, რომ ხელნაწერი უფრო უნდა ეთანხმებოდეს ვახტანგის რედაქციასა. დანარჩენი ზემოხსენებული დედნები კი შემდეგ ხანებში არის გადაკეთებული მოხელეთა სახმარებლად“.

¹² „ივერიკა“, 1886, № 73, გვ. 4.

¹⁴ „დასტურლამალი“, 1886, გვ. 111.

ამრიგად, ირკვევა, რომ, მიუხედავად სულხან მდიენის ნუსხის აშკარა უპირატესობისა, როგორც სიძველის, ისე დედანთან მისი სიახლოვის თვალსაზრისით, პეტრე უმიკაშვილს ძირითად ტექსტად აუღია მეორე ხელნაწერი ნუსხა, 1821 წელს იოველ ალექსიძის მიერ გადაწერილი.

უნდა აღინიშნოს, რომ უმიკაშვილი თვითონ გრძნობს შეუსაბამობას ტექსტის არჩევანში: მიუხედავად იმისა, რომ მას შესანიშნავად ესმის სულხან მდიენისეული დედნის ყველა ღირსება, მაინც ვერ იღებს მას ძირითად ტექსტად იმის გამო, რომ იგი ძალზე ნაკლები ყოფილა. როგორც უმიკაშვილი შენიშნავს, ხელნაწერ ნუსხას თვითონ გადამწერის შენიშვნა ახლავს იმის შესახებ, რომ დედანს ბევრგან აკლდა, ფურცლები დახეული ყოფილა „თითო ოროლა ალაგას თვითონ ჩავემატებინეო...“ „ნაკლებობა და არევა თავებისა, — აღნიშნავს უმიკაშვილი, მეტად შესამჩნევად სჩანს სათაურიდან — მერიქიფეთ ხუცისა, ქილიფთრისა და მერიქიფეებისა (გვ. 200). ეს ნაკულევეანება რომ არა ჰქონდეს ამ დედანსა, უცილობლად მის დაბეჭდვას ვამჩობინებდით“¹⁵. ეფიქრობთ ზემოაღნიშნული მიზეზები გასაგებსა ხდის უმიკაშვილის მიერ ძირითად ტექსტად ალექსიძისეული ნუსხის არჩევას.

რა თქმა უნდა, ძირითად ტექსტში გამომცემელს კომპოზიციური სწორების შეტანის უფლება არ ჰქონდა. ეს უმიკაშვილისათვის, როგორც ჩანს, ცხადი ყოფილა, ამის გამო მას სულხან მდიენისეული ნუსხისათვის დაურთავს საძიებელი. „ეს განსაკუთრებული ხასიათი ამ დედნისა („თავების დალაგება საგანთა შინაარსის კვალობაზე“. — ლ. გ.) გვინდოდა დაგვეცა, ამისათვის მის შინაარსის რიგით ჩამოთვლილს სათაურებს საძიებელი სია გავუკეთეთ და ბოლოში დაეურთეთ“¹⁶. უმიკაშვილი დიდი კმაყოფილებით აღნიშნავს, რომ ამ საძიებელით პირველი წაკითხვისთანავე მკითხველი ადვილად მიაგნებსო სასურველ მასალას.

გარდა ამ საძიებლისა, პეტრე უმიკაშვილს თავისი გამოცემისათვის დაურთავს განყოფილება „დამატებულება“, რომელშიც აღნუსხულია ყოველგვარი სხვაობა თუ ვარიანტი სულხან მდიენისა და მელიქიშვილისეულ ნუსხებს შორის. „ყველა ამის გამო, — აღნიშნავს უმიკაშვილი, — პირველი დედნიდან დაბეჭდვით ძირითადი ტექსტი, ხოლო სხვა ხელნაწერების განსხვავება „დამატებულებაში“ დაეურთეთ ვარიანტები ცალკეაღყე სულხან მდიენისა და მელიქიშვილის დედნებისა. ამ დამატებულებაში ჩვენ ვცდილობდით აღგვენიშნა ყოველი განსხვავება, მეტნაკლებობა, ანუ ცვლილება, რითაც კი განირჩეოდა ორივე დედანი პირველისაგან“¹⁷.

როგორც გამომცემლის წინასიტყვაობიდან ირკვევა, „დასტურლამალის“ ტექსტი შეძლებისამებრ კრიტიკულად არის დადგენილი. ძირითად ტექსტად აღებულია ყველაზე სრული და კარგად შენახული ხელნაწერი, ხოლო ყველა ის საყურადღებო განსხვავებანი, რაც სხვა ხელნაწერ წყაროებს გააჩნიათ, გამომცემელს გაუთვალისწინებია საძიებლებისა და ვარიანტული წაკითხვების სახით, საკომენტარო მასალა სქოლიოშია ჩამოტანილი და განმარტებული.

როგორც უნდა იყოს ვარიანტული სხვაობების ფორმულირება „დასტურლამალში“, ერთი ცხადია, რომ სიზუსტის თვალსაზრისით იგი საცხები

¹⁵ „დასტურლამალი“, 1886, გვ. VI.

¹⁶ იქვე, გვ. 195—202.

¹⁷ იქვე, გვ. VI.

მეცნიერულ დონეზე დგას. „ღამატებულეზაშივეა“ მოთავსებული ზემოაღნიშნული საძიებელი სულხან მდიენის ნუსხისა, რომელშიც „დასტურლამალის“ თავები შინაარსის რიგით არის დალაგებული.

ამ საძიებელში უმიკაშვილი იძლევა ცნობას — რამდენ თავადაა დაყოფილი სულხანისეულ ნუსხაში ესა თუ ის თავი ძირითადი ტექსტისა და მეორე მხრივ, ძირითადი ტექსტის რომელ გვერდზეა სულხანისეული ნუსხის ესა თუ ის თავი მოთავსებული.

ვარიანტების განყოფილებას მოსდევს „დასტურლამალის“ ლექსიკონი, რომელსაც გამოცდილი ტექსტოლოგიის ხელი ატყვია. უმრავლეს შემთხვევაში ეს არის არა მშრალი განმარტებები, არამედ მრავალმხრივი და ამომწურავი კომენტარები. ზოგიერთი სიტყვის განმარტებისათვის მოხმობილია ვახტანგის სამართლის წიგნი. სპარსული წარმომავლობის სატყვეებს დედნის დაწერილობა ახლავს თან. ზოგ ქართულ ტერმინს რუსული და უცხოური შესატყვისი უწერია განმარტების გვერდით. ლექსიკონს ახლავს შემოკლებულ სიტყვათა ახსნა, ხოლო ამას მოსდევს განყოფილება — რიცხვისა და ფულის ანგარიში. აქ ახსნილია „დასტურლამალში“ ქართული ასოებით გამოხატული რიცხვისა და ფულის შესატყვისი ერთეულები. შემდეგ განმარტებულია ვახტანგ მეფის სამართლიდან ფულისა და საწყაოს (კოდი, კოკა) ერთეულები. ამ განმარტებების წინ მითითებულია სათანადო ადგილი ვახტანგ მეფის სამართლის წიგნიდან (კარი, მუხლი).

ასეთია მოკლედ სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი, რომელიც დართული აქვს „დასტურლამალს“. თანამედროვე ტექსტოლოგიის ეს ტერმინი საესებით მიესადაგება უმიკაშვილის მიერ მომზადებულ აპარატს, იმდენად სერიოზულ და ზემოთაღნიშნულ მეცნიერულ სახეს ატარებს იგი.

უმიკაშვილის მიერ გამოცემული „დასტურლამალი“ დღესაც ინარჩუნებს მნიშვნელოვან მეცნიერულ ღირებულებას.

პეტრე უმიკაშვილს განზრახული ჰქონია გამოეცა იესე ტლამაძის „კათალიკოს-ბაქარიანი“. ამ თხზულების გამოცემაზე მუშაობა მას 1890 წელს დაუწყია, მაგრამ, როგორც ე. თაყაიშვილი შენიშნავს, „ნაკლოვანის ტექსტის გამოცემა არ ისურვა“¹⁸.

ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია ამ თხზულების ხელნაწერი ავტოგრაფი. თითქმის ყველა გვერდი ახლავს უმიკაშვილის ხელით გაკეთებული ტექსტობრივი, თუ სხვა ხასიათის შენიშვნები, კომენტარები, სიტყვათა სწორება, ბუნდოვანი ადგილების ახსნა, ისტორიული ფაქტების განმარტება და დაზუსტება დოკუმენტების მოშველიებით და სხვა მრავალი.

ამ ხელნაწერის გაცნობა გვაფიქრებინებს, რომ გამოცემის შემთხვევაში „კათალიკოს-ბაქარიანი“ უმიკაშვილის სხვა გამოცემების გვერდით საპატიო ადგილს დაიჭერდა.

¹⁸ ე. თაყაიშვილი, რჩეული ნაშრომება, ტ. I, გვ. 142.

ასეთია ძირითადად პ. უმიკაშვილის მიერ განხორციელებული გამოცემების სახე და ხასიათი. წინამდებარე წერილში არაა განხილული მისი მთელი რიგი სხვა გამოცემანი, როგორცაა: გრ. ორბელიანის ლექსთა პირველი კრებული (1873 წ.), თეიმურაზ პირველის „ვარდბულბულიანი“ (1875 წ.). მისი მონაწილეობით გამოცემული ნიკ. ბარათაშვილისა (1875 წ.) და ალ. ჭავჭავაძის (1881 წ.) ლექსები; არაა განხილული აგრეთვე მისი მონაწილეობა ვეფხისტყაოსნის ტექსტის დადგენის საქმეში და სხვა მრავალი, რაც ზემოთ თქმულთან ერთად ნათლად წარმოაჩენს პეტრე უმიკაშვილის დიდ ღვაწლს ქართული წიგნის მეცნიერული გამოცემის საქმეში.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველს
სახ. ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა)

ნოდარ შამანაძე

მცირე წარღვნის ლეგენდები ქართულ ფოლკლორში

ქართული ფოლკლორი იცნობს ისეთ ლეგენდებსაც, სადაც წარღვნა შედარებით მცირე მასშტაბისაა და დედამიწის გარკვეული მონაკვეთით განისაზღვრება. ამგვარი ლეგენდების თავისებურება ისიც არის, რომ მათ მიხედვით წარღვნა ზესკნელიდან კი არ ხდება წვიმების გზით, არამედ ქვესკნელიდან — მიწისქვეშა წყლების ამოხეთქვისა და დატბორვის მეოხებით.

მიწისქვეშა წყლების ამოხეთქვისა და ქალაქის, სოფლის თუ სხვა დასახლებული პუნქტის ტბად ქცევის ამბებს დიდი წარღვნის ლეგენდათა ანალოგიით „მცირე წარღვნის“ ლეგენდებს ვუწოდებთ.

„ამ ტბის ადგილას ოდესღაც იყო ქალაქი პალეოსტომი. ამ ქალაქში იყო ეკლესია, სადაც იმყოფებოდა ღვთისმშობლის ხატი, რომელიც ანდრია პირველწოდებულის მოტანილი იყო“, — ასე იწყება პალიასტომის ლეგენდა. შემდეგ მოთხრობილია ქალაქის მცხოვრებთა შეცოდებებზე. ერთადერთი კაცი, ვინაც ღვთის სიყვარული არ შენელებია, ყოფილა კიკო. მას სიზმარში ღმერთი გამოცხადებია და გაუფრთხილებია: წაიღე ღვთისმშობლის ხატი შემოქმედში, პალეოსტომი უნდა დაიღუპოსო. კიკო როგორც კი გაშორებია პალეოსტომს, ამოუხეთქავენ წყალს და ქალაქი დაუტბორავენ.

ეს ვარიანტი ფ. მგელაძეს ჩაუწერია და 1892 წელს რუსულ ენაზე გამოუქვეყნებია¹.

პალიასტომის ლეგენდა გამოყენებული აქვს ეგ. ნინოშვილს მოთხრობაში „პალიასტომის ტბა“². ე. ნინოშვილისეული ლეგენდა ძალიან ემსგავსება მ. კვლენჭერაძის ჩანაწერს³.

პალიასტომის ლეგენდა ჯერ კიდევ მე-17 საუკუნეში ჩაუწერიათ დასავლეთ საქართველოს რუსთა ელჩებს⁴.

შედარებით მცირე მონაკვეთის წარღვნას ეხება ლეგენდა „ახტალა“. მასში ერთი ოჯახის დაღუპვის ამბავია გადმოცემული⁵.

საინტერესოა, რომ ეახუშტი ბატონიშვილს მოხსენიებული აქვს როგორც პალიასტომი, ისე ახტალის ლეგენდა. ამ უკანასკნელზე იგი წერს: „იტყვიან ნასოფლარსა, რა რისხეთი დანთქმულსა“. პალიასტომის შესახებ კი აღნიშნავს: „ამას იტყვიან ნაქალაქევს და შემდეგ მოცულსა წყლისაგან“⁶.

¹ СМОМПК, 1892, выпуск. XIII, отдел II, гв. 72.

² ეგ. ნინოშვილი, მოთხრობები, თბ., 1947, გვ. 281.

³ ფოლკლორული არქივი, № 7375.

⁴ ა. სანადირაძე, პალიასტომი, ეურნ. „საქართველოს ბუნება“, 1959, № 3

⁵ Кавказ, 1903, № 230.

⁶ ეახუშტი ბატონიშვილი, გეოგრაფია, გვ. 99.

თავისებური დაბოლოება აქვს ლეგენდას ტბაზე, რომელსაც ნატყევარა ჰქვია. ლეგენდა მოგვითხრობს, რომ ნატყევარას ადგილას პატარა ტყე ყოფილა. ტყეს უღრანა რქმევია. შიგ თურმე უამრავი ნადირი ბინადრობდა. მონადირეს თოფის გასროლა არ სჭირდებოდა, ხელით იქერდა კოველგვარ ცხოველსო. ოღონდ ტყის სახელს ვერ ახსენებდნენ. უღრანაში მიმავალ კაცს რომ შეხვედროდი, გეტყოდა ნათესაობაში მივალ, ცოტა მიჰიკის და იქნებ ხელი გამიმართონო. ერთ მთვრალ მონადირეს ვილატ მგზავრი შეხვედროდა, უღრანაში წაუყვანია, თანაც მისი სახელი წამოსცდენია. მისულან და ტყის მაგივრად ტბა დახვედრიათ. წყალში როგორც კი ფეხი ჩაუდგამთ, ორივე დამხრჩვალან. ამის შემდეგ აიკრძალა იმ ტბაში ჩასვლა. ვინც ფეხს ჩაუდგამდა, უკან ვეღარ ამოდიოდაო⁷.

ზოგიერთ ლეგენდაში წარლენას და ამა თუ იმ ადგილის ჩაქცევას წყველა იწვევს. ასეთია, მაგალითად, „პაპანწყურის ტბა“⁸. ერთელი ლეგენდა უკვე შირდება საქვეყნოდ განთქმულ რიწასაც⁹.

მცირე წარლენის ქართულ ლეგენდებს მსოფლიო ფოლკლორში მრავალი, პარალელი მოეპოვება.

ლიტვაში, ქალაქ დრუსკინინის ახლოს არის კაობიანი დაბლობი, ციკაბო კლდეებით გარშემორტყმული. ამ დაბლობს რაიგრადს უწოდებენ. როგორც ლეგენდა მოგვითხრობს, იქ ქრისტიანობამდელ ეპოქაში არსებულა ქალაქი რაიგრადი, რომლის მცხოვრებნი გადაგვარებულან და ღვთის ათივე მცნება უარუყვიათ. მათ გაუღვენიათ მღვდელი, რომელიც თურმე რაიგრადელთა ქრისტიანებად მოქცევის ცდილობდა. ერთხელ, ღამით ანგელოზებს სამჯერ გაუღვიძებიათ მღვდელი და ურჩევიათ ქალაქის დატოვება. მღვდელი წასულა, მაგრამ ლოცვანი დაეწყინა და მის წასაღებად დაბრუნებულა. მოსულა და ქალაქის მაგივრად ტბა დახვედრია. მასთან ტბიდან მაგიდა მიცურებულა, რომელზეც ლოცვანი ყოფილა. როგორც კი წიგნი აუღია, მაგიდაც ჩაძირულა¹⁰.

უკრაინაში, სოფელ ვისოკის განაპირას, არის პოჩაევოს ტბა. ოდესღაც იქ სოფელი პოჩაევო ყოფილა და წარლენით დაღუპულა. ხალხის რწმენით, ტბის სიღრმიდან ყოველ წმინდა კვირას ზარის რეკვა ისმის¹¹.

ირლანდიური ლეგენდა მოგვითხრობს, რომ მათხოვრის ტანსაცმლით შემოსილ წმინდანს ქარიშხლიან ღამეს სასახლეში თავმესაფარი არ მისცეს. სტუმრის მოძულენი სულ მალე დაისაჯენ: სასახლე მთელი თავისი შემოგარენით წყალში ჩაიძირა და მის ადგილზე ტბა გაჩნდა¹².

საფრანგეთის ერთი სოფლის მოსახლეობამ არ იღვწასაწაულა წმინდანის ღღე. ამის გამო სოფელს წარლენა მოველინა და დაიტბორა¹³.

უფრო საინტერესოა ამ ლეგენდის მეორე ფრანგული ვარიანტი. სადაც ახლა პილერის ტბაა, წინათ ქალაქი იყო. მისი მცხოვრებნი გაიჩყვენენ. ქალაქი დაიქცა და წყლით დაიფარა. გადარჩა მხოლოდ ერთი მუსიკოსი. ტბა უძა-

⁷ ფოლკ. არქივი კ. 165, გვ. 69.

⁸ СМОНПК, 1892, выпуск XIII, отдел II, гв. 32.

⁹ Г. Ф. Чурский, Материалы по этнографии Абхазии, гв. 236.

¹⁰ Б. Кербелите, Литовские предания об исчезнувших городах, советская Этнография, 1963, № 5, гв. 98.

¹¹ იქვე, გვ. 100.

¹² იქვე.

¹³ იქვე, გვ. 4.

როა. იქიდან დამდამობით მუსიკოსის ცენესა ისმის. იგი წყალში ითრეეს, ვინც ტბის ახლოს გაივლის¹⁴.

მიუნხენის ტბა შემდეგნაირად წარმოიშვა: რავენსბერგის მთის ძირას კერპი იღვა. ერთხელ მივიდა ბერი, წარმოთქვა წყევლა. კერპი ჩაიქცა და წყალი ამოვარდა¹⁵.

შეგვეძლო კიდევ მოგვეყვანა მაგალითები, მაგრამ სურათი ისედაც ნათელია. ქართველთა და ახლო თუ შორეულ ხალხთა მცირე წარღვნის ლეგენდები გასაოცრად ჰგავს ერთმანეთს, ზოგჯერ კი პირდაპირ დამთხვევასთან გვაქვს საქმე.

ეს აიხსნება უმთავრესად ორი მიზეზით: 1. მცირე წარღვნის ლეგენდები ყველა ქვეყანაში დიდი წარღვნის ლეგენდების გავლენით იქმნებოდა, 2. მსგავსი სტიქიური უბედურებანი მსგავს სიუჟეტებს წარმოშობდა.

განვიხილოთ ქართული ლეგენდების კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელსაც პირობითად მოსალოდნელი წარღვნის ლეგენდები გვინდა ვუწოდოთ. ასეთია, მაგალითად, „საყდრიონის ეკლესია“. იგი მოგვითხრობს ერწო-თიანეთის დიდი ტბის ამბავს. „ეს ტბა ერთ გველეშაპს გაუჩენია. თურმე ყოველდღე წაივლიდა ზღვაზე, ჩაიგუბებდა წყალს და აქ ასხამდა. ტბა თანდათან იზრდებოდა და მთებზე მოსახლე ხალხს წალეკვას უქმდდა. გველეშაპთან შებმას აბა, ვინ გაბედავდა. პოდა, ერთ კაცს საოცარი მოზვეერი ჰყოლია. რქები დანასავით ჰქონია ვალესილი. ერთ მშვენიერ დღეს გაპარულა ეს მოზვეერი, შექიღებია გველეშაპს და სულ დაუფატრია, მხოლოდ კუდი ვადარჩენია. ეს კული არის ჩვენი იორი, ახლაც რომ ჩაგვიდის და არ გეოწყდება“¹⁶.

მაშასადამე, წარღვნა მოსალოდნელი ყოფილა და მოზვეერს უხსნია ხალხი. დალუპვისაგან.

არსებობს ამ ლეგენდის ვრცელი ვარიანტი, რომელიც ვ. ბეწუკლიშვილს 1934 წელს ჩაუწერია. იგი ყურადღებას იქცევს შემდეგი ეპიზოდით: „ტბის დაშორებით ერთი ძლიერზე ძლიერი ხატი იყო. შორს იყო მისი სახელი განთქმული. წმინდა გიორგის სამების ჯვარს ეძახდნენ ამ ხატს. ბევრი კეთილი საქმე მოიმოქმედაო ხატმა: ბევრ ბრძას აუხილა თვალი, ბევრ კუტს აადგმევინა ფეხი და გააჩანსალა“¹⁷.

ხატთან თურმე უამრავი კურატი მიჰყავდათ ყოველწლიურად. გველეშაპის დამმარცხებელი სწორედ ერთ-ერთი ასეთი კურატთაგანი ყოფილა. ამგვარად, „საყდრიონის ეკლესიის“ მიხედვით მოზვეერი გამოდის როგორც თავისთავადი ძალა, ხალა ბეწუკლიშვილისეულ ვარიანტში კურატი ღეთის ბრძანებით მოქმედებს, იგი აძლევი გველეშაპის დამმარცხების შესაძლებლობას.

ეს მომენტი კიდევ უფრო უკეთ ჩანს შილდურ ვარიანტში¹⁸.

საინტერესოა დღეშეთში ჩაწერალო ლეგენდა. გველეშაპი შეაგუბებს არაგვს. წარღვნის შიშით შეძრწუნებულ ხალხს ვეშაპთან ბრძოლის გზას სასავს. იმედს ამყარებენ ნაიალაარ ხარებზე. ჯერ ერთს გამოიყვანებენ და შეაბრძოლებენ, მერე მეორეს, შემდეგ მესამეს... მაგრამ ვეშაპი ყველას დაა-

¹⁴ ი. კ ე რ ბ ე ლ ი ტ ე, დ.ს.ხ. ნ.შ.რ., გვ. 4.

¹⁵ იქვე, გვ. 5.

¹⁶ ფოლკ. არქ., კ 165, გვ. 75.

¹⁷ ხალხური სიბრძნე, III, ელ ვირსალაძის რეზ., კვ. 246.

¹⁸ ა. გ ა ჩ ე რ ი ა ძ ე, ვალდოცემა „ხოგაის შინდზე“ და პოემა „გველის მკაშელი“, 1959, გვ. 38.

მარცხებს. მისინი რჩევით, ბოლოს ნიკორა მოზვერს მონახავენ. იგი გველეშაპს რჭით მუცელს გაუფატრავს, არაგვს გზას გაუხსნის და სოფლებს გადაარჩენს¹⁹.

ქართლურ ვარიანტში მოსალოდნელი წარღვნისაგან მხსნელად ღორი გამოდის. მთა ჩამოზუჯავდება და ლიახეს გზას გადაუღობავს. წყალი თანდათან მაღლა იწევს, ხალხს კი ევრაფერი უღონებია და უბედურებას ცახცახით მოელთან. ამ დროს ტყიდან ღორი გამოვარდება, საგუბარს დინგით გათხრის, მდინარეს გზას მისცემს, თვითონ კი უეცრად გაქრება²⁰.

ახლა მოვეუსმინოთ სვანურ ლეგენდას, რომლის სათაურიცაა „ღეთის-მშობლის და ღევის ჩხუბი“. უშგულის ლამარია ანუ ღეთისმშობელი მოსწონებია ღვთა მეფეს და მისი ცოლად შერთვა განუზრახავს. ლამარიას უარი უთქვამს. ღევი განრისხებულა, ენგურის ხეობაში ყველაზე ვიწრო ადგილს შეურჩევია, შიგ ყებირი ამოუშენებია და მდინარე შეუვუბებია. წყალს მთებამდე აუწევია და მთელი სოფელი წარღვნის მოლოდინში ყოფილა. ლამარიას და წმინდა კვირიკეს გამოუშვიათ ვერძები, რომლებიც ყებირის დასჯახებთან, წყალი გაუშვიათ და სოფელი დალუპვას გადაურჩენიათ²¹.

ხარი, ვერძი და ღორი ხალხს რომ მფარველობენ და სოფლებს წარღვნისაგან იხსნიან, შემთხვევითი არ უნდა იყოს. აქ იმ უშორესი ეპოქის გამოძახილია, როცა ჩვენი წინაპრების შეგნებაში ტოტემისტური რწმენა ბატონობდა და ზოგიერთ ცხოველს ღვთიურ არსებად მიიჩნევდნენ. „ქართლის ცხოვრებაში“ ამის თაობაზე ნათქვამია: „რომელნიმე უგდებდეს ცასა და სხვანი მხესა და რომელნიმე მთვარეს, რომელნიმე ვარსკვლავთა და რომელნიმე მფრინველთა და რომელნიმე ქვეყანასა და მკვეცთა და ნადირთა და ხეთა“²².

არქეოლოგიური გათხრების დახმარებით პრეისტორიული ხანის ადამიანთა საფლავებში მრავლად აღმოჩნდა შინაურ პირუტყვთა ძვლები და ზოგჯერ მათი ქანდაკებანიც. ეს ქანდაკებანი სხვა არაფერია, თუ არა იმ ცხოველების ღვთაებათა გამოსახულებანი, რომლებსაც მიცვალებულს საფლავში ატანდნენ. ამით მტკიცდება, რომ პირუტყვის კულტი უხსოვარ დროსაც არსებობდა.

მსხვილფეხა ცხოველთა შორის განსაკუთრებით ხარის აღმჩრთებდნენ. ხარის კულტის მაჩვენებელია ბოლახკეოის მახლობლად აღმოჩენილი ხეთური სამეფოს ციხე-კოშკის ნაშთები, მე-14 საუკუნით რომ თარიღდება (ჩვენს წელთაღრიცხვამდე). ამ კოშკის მარცხენა მხარეზე ხარის ტაძარია გამოხატული, ხარის წინ კი სამსხვერპლოა²³.

პეროდოტე აღნიშნავს, რომ ხალიბებს მტრებთან ბრძოლის დროს „პატარა ფარები ჰქონდათ გამოუქნელი ხარის ტყავისა და თვითველს ჰქონდა ორი შუბი ლიკიური ხელობისა, ხოლო თავებზე — სპილენძის მუზარადები. მუზარადებზე იყო ხარის ყურები და რქები სპილენძისაგან (ნაკეთები)“²⁴.

აქედან ნათელია, რომ ხალიბებს ხარი ღვთაებრივ არსებად ჰყოლიათ წარმოდგენილი. როგორც ჩანს, ხარის ტყავი, რქები და ყურები მაგიური ძა-

19 ფოლკ. არქ., კ 165, გვ. 89.

20 ი. ქეე, გვ. 83.

21 ძველი საქართველო, ექ. თაყაიშვილის რედ., ტ. II, გვ. 35.

22 ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბ., 1955, გვ. 58.

23 დ. ჩანელიძე, ქართული დრამის ხალხური საწყისები, 1948, გვ. 6.

24 თ. ყაუხჩიშვილი, პეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, 1960, გვ. 76.

ლის ატრიბუტები უნდა ყოფილიყო უძველესი ქართველი ტომების პირველყოფილ წარმოდგენებსა და შეხედულებებში.

როცა ხარის კულტზე ვლაპარაკობთ, უნდა მოვიხსენიოთ ნაცარგორას არქეოლოგიური გათხრების მასალები. როგორც გ. გობეჯიშვილი აღნიშნავს, ნაცარგორას მესამე ფენაში მიკვლეულ „ნაყოფიერების ღვთაებათა ქანდაკებებს ღედრობითი ნაშანი აღარ გააჩნია. ნაყოფიერების ღვთაებასთან დაკავშირებული ჩანს ხარის (კურა)“²⁵.

ნაცარგორას მასალებიდან საინტერესოა აგრეთვე საკურთხეველები, რომლებსაც შერჩენილი ჰქონიათ პატარ-პატარა კერა. საკურთხეველებზე კი ხარის გამოსახულებანი ყოფილა. გ. გობეჯიშვილის აზრით, „ეს ფაქტი უნდა მოწმობდეს ხარის კავშირს არა მარტო ზოგადად ნაყოფიერებასთან, არამედ კერის კულტთანაც და მის მნიშვნელოვან როლს ბინადარი მიწათმოქმედი ტომების ცხოვრებაში“²⁶.

ხარის კულტთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობებს გვაწვდის აკადემიკოსი ნ. მარი. იგი აღნიშნავს, სვანები და აფხაზები ხარს წმინდა ცხოველად მიიჩნევდნენ²⁷. სამსხვერპლო ხარს სვანები ყანიდანაც არ გამოდენილდნენ, ისე დიდი იყო მათი მოკრძალება ამ მუშა პირუტყვისადმი²⁸.

ხარის კულტი ძველ კოლხეთშიც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული. ამას მრავალი ფაქტი გვიჩვენებს. ჭერ ერთა: VI—III საუკუნეებში (ძველი წელთაღრიცხვით) კოლხურ მონეტებზე ხარის თავია გამოსახული. მეორეც: ხარი განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა „საკულტო-სარიტუალო წესჩვეულებებშიც, კერძოდ, მიცვალებულის დაკრძალვასთან დაკავშირებით“²⁹. მეგრელთა შორის გავრცელებული იყო ჩვეულება: მამაკაცის ორმოცზე ხარი უნდა დაკლულიყო³⁰.

არა მარტო პირველყოფილი შეხედულებებისა და წარმართობის ეპოქაში, არამედ ქრისტიანობის ხანაშიც კი მრავლად გვხვდება ხარის გამოსახულებანი უძველეს ტაძრებსა და ეკლესიებში. მაგალითად, მესხეთე საუკუნის ტაძარში — ბოლნისის სიონში ხარის თავის გამოსახულებაა, რაც ქრისტიანობამდელი სარწმუნოების გამოძახილი უნდა იყოს³¹.

ხარის კულტი მკვიდროდ იყო დაკავშირებული სამეგრელოს ერთ-ერთ ძლიერ ხატ-სამლოცველოსთან — ილორის წმინდა გიორგის ეკლესიასთან. ხალხი წმინდა გიორგის სასწაულმოქმედებას მიაწერდა. ყველას სჯეროდა, რომ წმინდა გიორგის ილორობა ღამეს ხარი მალულად მიყავდა ეკლესიაში. არქანჯელო ლამბერტის ცნობით, წმინდა გიორგის მიყვანილ ხარს „გაიყვანდნენ გალენის გარეთ და დააკვლევინებდნენ იქაურ მცხოვრებს, რომლის ოჯახს ძველიდანვე ეკუთვნის ეს ხელობა“³². შემდეგ ამ ღვთაებრივი ხარის ხორცს ყველას ნამცეც-ნამცეც გაუნაწილებდნენ, რადგან იგი უებარ წამლად მიაჩნდათ.

²⁵ გ. გობეჯიშვილი, ცხინაის ნაცარგორა, „მიმოხილველი“, ტ. II, თბ., 1951, გვ. 239.

²⁶ იქვე, გვ. 271.

²⁷ Н. Марр, Из поездок в Сваннию, Хр. Восток, т. I, стр. 6.

²⁸ Н. Марр, Талыш, II, 1922, стр. 16.

²⁹ გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952, გვ. 68.

³⁰ მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, თბ., 1955, გვ. 12.

³¹ Г. Чубленишвили, Болнисский Слон, Тб., 1910, გვ. 158.

³² არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1938, გვ. 142.

„მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1971, №2

ანალოგიურ ცნობას გვაწვდის პროფ. მ. ჩიქოვანი: „ლექსებში გაზაფხულზე სოფელი ერთ ხარს აარჩევს, კარგად მოუვლის, გაასუქებს (არ ამუშავენ) და დაკლავენ იმ ადგილზე, რომელსაც „ხარელია“ (ხარ-ელია) ეწოდება. ხორცს იმდენ თანაბარ ნაწილად გაყოფენ, რამდენი კომლიცაა სოფელში და ჩამოირიგებენ. საღამოთი ოჯახში ხორცს სუფთად მოხარშავენ და ქამენ მოლოციით (სოფ. ცხუქუმერი)“³³.

იმ ნაჯახს, რომლითაც ვითომდა წმინდა გიორგის მიყვანილი ხარი იკვლებოდა, საღვთო ნივთად თვლიდნენ და სასოებით ინახავდნენ³⁴.

ხეესურეთში ხარის კულტი ნათლად ელინდება ქადაგის დასმის რთულ რიტუალის დროს. სოფელ კიმხის მცხოვრები იმედა ლიქოელი აღნიშნავს: „ქადაგობის დროს ხატის ხარებსაც იქ მოიყვანენ. ქადაგობის შემდეგ დასტურს რომ აირჩევენ, ის გადაიბარებს ხარებს“³⁵.

შემთხვევითი არ უნდა იყოს ნიკორა მოზერის უძლეველობა და მის მიერ გველუშაის დამარცხება, ღუშეთში ჩაწერილი ლეგენდა რომ მოგვითხრობს. ამასთან დაკავშირებით უნდა შევხვით ეთნოგრაფ ა. სოხაძის მოსაზრებას. იგი აღწერს ხარებისა და ძროხების გამრავლებისა და კეთილდღეობისათვის განკუთვნილ დღეობას, რომელიც ბოსლობის სახელითაა ცნობილი. „ლექსებში ბოსლობა საღამოს, ვახშობის წინ, იმდენ უმ კვერცხს წაიღებდნენ ბოსელში. რამდენი ხარიც იყო. ამ კვერცხებს, საბოსლობო ტაბლებს და ანთებულ სანთელს ვეჯაკი მიიტანდა მუშა ხართან, რამდენიც არ უნდა ყოლოდა ხარები, ყველას წაღმა შემოაჯებდა თავზე და ასე იტყოდა: „მუშა ხარის გამჩენო. მიმყოფე კარგად ჩემი ხარები, ნურაფერს გაუქირებ, დეიფარე კირისაგან, ყოველი ფათერაკისაგან, ყოველი ამყოფე ჯანზე და ღონეზე“. ამ ლოცვას რომ გაათავებდა, ხმამალა დაიძახებდა: „მამაჩემო, რომელს ვურქინო?“ „ნიკორას ურქინე, შვილო, ნიკორას“, — სახლიდან გამოსძახებდა მამა ან სხვა და ეს კაცი მარჯვენა მუხლს წაუჭიკიანებდა ნიკორას და თან ეტყოდა: „ჩემო ნიკორა, ჯანიერად მიყოლო“.

ა. სოხაძე ასკენის: „ამ ჩვეულებიდან ნათლად ჩანს, რომ ლექსებში ნიკორა ხარის მიმართ, სხვა მუშა ხარებისაგან განსხვავებით, დამატებითი მაგიურ-რელიგიური რიტუალი სრულდებოდა, რაც იმას მოწმობს, რომ ნიკორა ხარს ლექსებში მიწათმოქმედი „მუშა ხარის გამჩენი“ ღმერთის ანუ „დიდ ღმერთის“ მიერ ნიშანდებულ ცხოველად მიიჩნევა“³⁶. „დიდი ღმერთის“ ცნებაში კი წარმართული ღვთაება უნდა იგულისხმებოდეს“³⁷.

ზემოთ სხენებული წარღვნის ლეგენდა გვაფიქრებინებს, რომ ნიკორა ხარს „დიდი ღმერთის“ ნიშანდებულ ცხოველად მარტო ლექსებში კი არ მიიჩნევენ, არამედ საქართველოს სხვა კუთხეებშიაც.

გვაქვს ღორის კულტის დამადასტურებელი ცნობებიც. ირკვევა, რომ წარმართობის ეპოქაში მეგრელები თავყანს სცემდნენ მუხას³⁸. რადგან მუხას ღორი ეტანებოდა, ამიტომ ისიც წმინდა ცხოველად ითვლებოდა, ღვთაებისადმი

33 მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, თბ., 1956, გვ. 269.

34 ს. შაკალაიძე, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941, გვ. 356.

35 თ. ოჩიაიური, ქართული უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბ., 1954, გვ. 62.

36 ა. სოხაძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოებისა და მისი გადმონაშთებთან ბრძოლის ისტორიიდან, თბ., 1964, გვ. 112.

37 იქვე, გვ. 109.

38 ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 94.

შეწირულად იყო მიჩნეული. ყოველ გაზაფხულზე იხდიდნენ „მირსობას“. ამ დღეობისთვის სპეციალურად ასუქებდნენ ღორს, რომელსაც ოქახის უფროსი დაკელის წინ კერის გარშემო სამჭერ შემოატარებდა³⁹.

ჩვენი საკითხის თვალსაზრისით გვინდა მოკლედ განვიხილოთ უძველესი ქართული ხალხური სანახაობა ბერიკაობა. აკადემიკოს ი. ჭავჭავაძის მიაჩნია, რომ ბერიკაობა და სვანური „მურყეამობა“ სიყვარულისა და შეილოსნობის ღვთაების ნაშთს წარმოადგენს⁴⁰.

ბერიკას ხშირად ცხერის ტყავისაგან შეკერილი ტყაუჭი აცვია, რომელსაც ზოგჯერ გაკეთებული აქვს საქონლის კული. ეთნოგრაფი რ. ხარაძე ეხება ამ საკითხს და სათანადო საბუთების საფუძველზე დაასკვნის: „საფიქრებელია, რომ ტყაუჭის ტარება ოდესღაც მაგიური ზემოქმედების მიზნით ხდებოდა — ბერიკასა და ყვენს ცხერის ტყავისაგან შეკერილ ტანსაცმელს აცმევდნენ იმი-სათვის, რომ ცხერის ნაყოფიერების თვისება მათზე გადასულიყო“⁴¹.

ბერიკაობის ნიღბების სახით წარმოდგენილია ცხოველთა სამყარო, რომელთა შორის გარკვეული ადგილი ღორსა და ცხვარს უჭირავს.

როგორც აკადემიკოსი შ. ამირანაშვილი აღნიშნავს, „ნიღბებს ატარებდნენ ჯერ კიდევ სუმერულ ხანაში. გილგამეშის ეპოსის სიუჟეტებს ასრულებდნენ ქურუმები მისტერიის სახით. ცხოველების ნიღბებს ხმარობდნენ ეგვიპტეში რელიგიურ პროცესებში“⁴².

ბერიკაობაში მოქმედ გმირთა წარმოდგენა ცხოველთა ნიღბებით შემთხვევითი არაა. მისი წარმოშობა იმ შორეულ ეპოქას უნდა მიეკუთვნოს, როცა აღნიშნულ პირუტყვთა კულტი არსებობდა. რუსი მკვლევარი ნ. ხარუზინი მართებულად მიუთითებს: „მისთვის, რომ პირველყოფილმა ადამიანმა თავი თავის ტოტემს მიახსავოს, უნდა ჩაიკვას იმ ტოტემის ტყავი, რომლის მიმსგავსებაც სურს, და გაიკეთოს მისივე მსგავსი ნიღბი“⁴³.

უნდა შევნიშნოთ, რომ საქართველოში შინაური პირუტყვის კულტს უცნოელების ყურადღებაც კი მიუქცევია. მაგალითად, არქეოლოგ ფრ. ბაიერნს სტეფანწმინდის ერთ-ერთი წყარო ბერძნულ მითოლოგიაში საქონლის ნაყოფიერების ღვთაების პრიაპის წყაროდ მიაჩნია და მიუთითებს, იქ მლოცველები შესაწირავებით დადიანო⁴⁴.

ფიქრობთ, ამ საკითხზე საუბრის გაგრძელება აღარაა საჭირო. თქმულითაც ცხადია ქართულ სინამდვილეში ტოტემისტური რწმენის გადმონაშთების არსებობა, რამაც წარღვნის ლეგენდებშიც იჩინა თავი.

ახლა იმ ბოროტ არსებებზე ვისაუბროთ, რომლებსაც ზემოთ ხსენებულ ცხოველები ებრძვიან და ხალხს წარღვნისაგან იხსნიან. ესენია: ზოგჯერ დევი, ზოგჯერ ვეშაპი, ხოლო უფრო ხშირად — გველეშაპი. ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ის ვარიანტი, სადაც ვეშაპი იხსენიება. ეს სიტყვა ლეგენდის სიძველეზე მეტყველებს. პროფ. მ. ჩიქოვანი მართებულად შენიშნავს, რომ „ვეშაპი და გველი — ეს ორი სიტყვა ადრე, ყოველ შემთხვევაში XIII საუ-

39 ს. შაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., გვ. 301.

40 ი. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 70.

41 მსალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. VI, თბ., 1953, გვ. 102.

42 შ. ამირანაშვილი, ქართული ზეღვენების ისტორია, 1944, გვ. 33.

43 Н. Харузин, Этнография, IV, 1905, стр. 387.

44 Fr. Bayerns, Untersuchungen über die ältesten Träger und Sshatzfunde in Kaukasien. Berlin, 1885, seite 41—51.

კუნემდე. ცალ-ცალკე აღნიშნავდა იმას, რასაც ახალ საუკუნეებში და ამჟამადაც „გველუშაბი“. როგორც უკვე გარკვეულია, კომპოზიტორი შედგენილობის სიტყვა შედარებით ახალი წარმონაქმნია, აღრინდელ ძეგლებში კი ამავე ფუნქციით ან ვეშაბი იხსენიება (აბოს წამება, დავით გარეჯელის ცხოვრება, ბიბლიის თარგმანი), ანდა გველი (აბუსერიძე ტბელის თხზულება, 1233 წ.)⁴⁵.

ვეშაბთან ბრძოლა საყოველთაოდ გავრცელებული მოტივია როგორც ფოლკლორში, ისე წერილობით ლიტერატურაში. ამ მხრივ განსაკუთრებით მდიდარია პაგიოგრაფიული ლიტერატურა, სადაც ვეშაბთან მეტბრძოლად წმინდანები არიან გამოყვანილი. აქადემიკოსმა კ. კეკელიძემ ამ თემას სპეციალური ნაშრომი მიუძღვნა. მან გიორგი კაპადოკიელისა და თეოდორე სტრატელატის საგმირო ამბები შეუდარა მ. ხონელის „ამირან-ღარეჯანის“ შესაბამის ეპიზოდებს და საგულისხმო დასკვნა მოგვცა: „პაგიოგრაფიული რომანის გმირი, გარკვეულს სოციალ-ეკონომიურსა და პოლიტიკურ-კულტურულ პირობებში, საერო ლიტერატურის ამ ქვეყნიურ გმირად ქცეულა. რასაკვირველია, ჩვენ ამით იმის თქმა არ გვინდა, რომ მოსე ხონელმა ეს ეპიზოდები გიორგისა და თეოდორეს „წამებიდან“ გადმოიღო, შესაძლებელია და უფრო საფიქრებელიც, რომ ისინი ერთი და იგივე „საერთო ფონიდან ან სუბსტრატულიდან მომდინარეობენ“⁴⁶.

კ. კეკელიძის ამ გამოკვლევას ვრცელი ნაშრომით გამოეხმაურა პროფ. მ. ჩიქოვანი, რომელმაც დამაჯერებლად დაასაბუთა, რომ ვეშაბთმებრძოლი გმირის სახე ქრისტიანობაზე გაცილებით ადრე ფოლკლორში ჩამოყალიბდა⁴⁷. სხვა ზღაპრულ გმირებთან ერთად იგი ასახელებს ხალხურ ამირანსაც. რადგან ავტორის მხოლოდ ვეშაბთმებრძოლი გმირები აინტერესებდა, „მოსალოდნელი წარღვის“ ლეგენდას აღარ იხსენიებს, სადაც გმირთა ფუნქციას ცხოველები ასრულებენ. უნდა ითქვას, რომ გიორგი კაპადოკიელის „წამებაში“ მოყვანილი მოთხრობა ყველაზე მეტად სწორედ ჩვენ მიერ ზემოთ განხილულ „საყდრიონის ეკლესიას“ ჰგავს⁴⁸.

ჩვენი აზრით, ვეშაბთან ბრძოლის ევოლუცია ამგვარად უნდა წარმოვიდგინოთ: 1. ტოტემისტური რწმენის ეპოქაში იყვნენ ვეშაბთმებრძოლი ცხოველები (ხარი, ვერძი, ღორი...), 2. შემდეგ და შემდეგ ვეშაბთმებრძოლი ცხოველები გმირებად იქცნენ, 3. ხოლო ქრისტიანული რელიგიის ჩამოყალიბების პერიოდში ეს უქანასკნელი ვეშაბთმებრძოლი „წმინდანებით“ შეიცვალნენ. ამის დამამტკიცებელი ისიცაა, რომ ვეშაბთმებრძოლი ღორი გვიანდელ ფოლკლორულ ნაწარმოებებში თვითონ გამოდის წყლის მიმტაცებლად⁴⁹.

რა უნდა ითქვას დევეზ, ზოგჯერ ვეშაბს (ან გველუშაბს) რომ ენაცვლება? „დევი“ ქართული სიტყვა არაა. იგი ქართულში აღმოსავლეთის გავლენით

45 მ. ჩიქოვანი, „ეფესისტყაონის“ მითოლოგია, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1961, № 11, გვ. 82.

46 კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, თბ., 1945, გვ. 6.

47 მ. ჩიქოვანი, ვეშაბთმებრძოლი გმირი და წმინდა მხედარი, ა. ს. პუშკინის სახ. თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VII, თბ., 1949, გვ. 262.

48 კ. კეკელიძე, „წმინდა მხედრები“, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, თბ., 1945, გვ. 6.

49 მ. ჩიქოვანი, ვეშაბთმებრძოლი გმირი და წმინდა მხედარი, ა. ს. პუშკინის სახ. თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VII, თბ., 1949, გვ. 262.

გაჩნდა⁵⁰. ფოლკლორში ვეშაპის (ან გველეშაპის) ნაცულად ღვეის გამოყვანა გვიანდელი ამბავი უნდა იყოს⁵¹.

წარღვნის ლეგენდებში მაგიური რწმენის გადმონაშთებიც შეიმჩნევა. როგორც ცნობილია, „მაგიური რწმენის საფუძველზე აღმოცენდა შელოცვა, წყველა და სიტყვის ტაბუ“⁵². ქრისტიანობამდელი ადამიანი აღიარებდა მაგიურ ძალას სიტყვისას, რომლის წარმოთქმაც ბედნიერების ან უბედურების მომასწავებელი შეიძლებოდა ყოფილიყო. ასეთი ვითარება გვაქვს პაწანწყურის ტბის ლეგენდაში, სადაც მღვდლის დაღუპვის და მის კარმიდამოზე ტბის გაჩენას წყველა იწვევს⁵³. სიტყვის ტაბუს დარღვევის გამო ხდება წარღვნა ზემოთ ხსენებულ ნატყევიარას ლეგენდაში⁵⁴.

როცა წარმართული რწმენის გადმონაშთებზე ვლაპარაკობთ, გვინდა გვიხსენოთ დიდი წარღვნის ლეგენდის ქართული ვარიანტი. ქრისტეს მიერ მოწვეული ღვთაებანი მიიღებენ გადაწყვეტილებას, რომ წარღვნით მსოფლიო მოეკსოთ. კიდეც შეუდგნენ განზრახვის შესრულებას. ეს ამბავი წმინდა გიორგიმ შემთხვევით გაიგო. იგი აღშფოთდა, ადამიანთა მოდგმის მოსალოდნელმა დაღუპვამ დააღონა. ბოლოს დედამიწაზე სიცოცხლის გადარჩენის ერთადერთი გზა გამოიხატა, ნოე დაიბარა და კილოზის გაკეთება დაავალა⁵⁵.

ადამიანისადმი წმინდა გიორგის ზრუნვა და ქომაგობა, რაც ამ ლეგენდაშია ნაჩვენები, არაა უჩვეულო. ქართული ფოლკლორი წმინდა გიორგის ყოველთვის დადებითად გვიხატავს. წმინდა გიორგაზე შექმნილ ლეგენდებს დავრილებით მიმოიხილავს ი. ჭავჭავაძე, რომელთა საფუძველზე მეტად საგულისხმო დასკვნა გამოაქვს: „წმინდა გიორგის პირველი ადგილი უყავია და ყველაზე უფროსად ითვლება, იგი გულკეთილი და ადამიანის მფარველი, ძლიერებით ყველას, თვით ღმერთსაც კი სჯობნის“⁵⁶ დიდი მეცნიერის მტკიცებით, „ქართველი ხალხის აზროვნებაში წმინდა გიორგის ძველი წარმართობის-დროინდელი, ქართველების მთავარი ღვთაების, მთვარის ადგილი უკავია“⁵⁷.

დიდი წარღვნის ლეგენდის მიხედვით წმინდა გიორგი გულკეთილი და ადამიანის მფარველი კი არის, მაგრამ უკვე ძალა აქვს დაკარგული. აქ ყველაზე უფროსად ქრისტე ითვლება. წმინდა გიორგი ღმერთთა კრებასაც არ ესწრება და მოსალოდნელი წარღვნის ამბავს შემთხვევით გაიგებს. ჩვენი აზრით, ამ ლეგენდაში იმ შორეული ეპოქის ანარეკლია, როცა წარმართობას ქრისტიანობა ცულის, მაგრამ ბრძოლა ამ ორ რელიგიას შორის ჯერ კიდევ არაა საბოლოოდ დამთავრებული. ამას ამტკიცებს კრებაზე ღვთაებათა არაერთსულოვნება, წარღვნის შესახებ ქრისტეს წინადადებას არა მართებულად რომ მიიჩნევენ და ამ ამბავს წმინდა გიორგის მალულად გაანდობენ⁵⁸.

წარმართული რწმენის კვალი კარგად ჩანს დიდი წარღვნის ლეგენდის აჯარულ ვარიანტში, რომლის სათაურიცაა „აშურა“. ყურადღებას იქცევს ამ ლე-

50 მ. ჩიქოვანი, ქართული ეპოსი, I, გვ. 166.

51 მ. ჩიქოვანი, კვამთმებარძოლი გმირი და წმინდა მხელარი, ა. ს. კუშინის სახ. თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიკური ინსტიტუტის შრომები, VII, 1949, გვ. 262.

52 მ. ჩიქოვანი, მიჯაჭველი ამირანი, იბ., 1947, გვ. 205.

53 ეურნალი „კვალი“, 1895, № 7, გვ. 5.

54 ფოლკლ. არქ., კ 165, გვ. 69.

55 ფოლკლ. არქ., კ 165, გვ. 90.

56 ი. ჭავჭავაძე, ქართული ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 48.

57 იქვე, გვ. 50.

58 ფოლკლ. არქ., კ 165, გვ. 91.

გენდის ჩამწერის დოკუმენტ ჯ. ნოლაიდელის შენიშვნა: „დღეობა აშურა აჰარა-შია. განსაზღვრულ მთვარეზე დღესასწაულობენ. ამზადებენ „აშურას“. ეს სა-ჯანგებოდ შემზადებული წვნიანი საჭმელია, რომელშიაც უნდა იყოს თითო ან ორ-ორი მარცვლი ყველა იმ თესლისა, რასაც ადამიანი თესავს და საჭმელად სმარობს. იმ მთვარეს, რომელზედაც აშურას დღესასწაულობენ, აშურას მთვა-რეს ეძახიან“⁵⁹.

ჩვენი აზრით, „აშურა“ ქართველთა წარმართული ღმერთების — მთვარის დღეობაა. ეს დღეობა უეჭველად გენეტიკურ კავშირშია წარღვნის ლეგენდას-თან. წვნიანი საჭმელი და მასში ჩაყრილი თესლეულის თითო ან ორ-ორი მარცვლი ერთგვარი სიმბოლიკა უნდა იყოს წარღვნისა და იმ წყვილ-წყვილი სულდგმულებისა, ლეგენდის თანახმად კიდობანში რომ იყვნენ შეფარებულნი.

რადგან წარმართული რწმენის კვალი დადასტურდა, მეტი დაბეჯითებით შე-გვიძლია ვივარაუდოთ. რომ ქართველი ხალხის შორეული წინაპრები იმ თა-ვითვე შექმნიდნენ „მოსალოდნელი წარღვნის“ ლეგენდას, სადაც მათ მიერ გა-ღმერთებული შინაურ ცხოველთა (ხარი, ცხვარი, ღორი) ბრძოლა იქნებოდა და-ხატული ბოროტი ძალების წინააღმდეგ. ქრისტიანობის დამკვიდრების შემდეგ ბიბლიის გავლენით უნდა შექმნილიყო დიდი წარღვნის ქართული ლეგენდა. აქ ხარი კამეჩითაა შეცვლილი. რომელიც თავისი წინამორბედისაგან განსხვავებით ხალხის მხსნელად კი არაა გამოყვანილი, არამედ ნოესგან თვით: მოელის ხსნას. ესეც წარმართობაზე ქრისტიანული რწმენის საბოლოოდ გაბატონების მაჩვენე-ბელია.

დასკვნა: 1. ქართული ფოლკლორი იცნობს ისეთ ლეგენდებსაც, სადაც წარღვნა შედარებით მცირე მასშტაბისაა და დედამიწის გარკვეული მონაკვე-თით განისაზღვრება. ამგვარი ლეგენდების თავისებურება ისიც არის, რომ მათი მიხედვით წარღვნა ზესკნელიდან კი არ ხდება წვიმების გზით, არამედ ქვე-სკნელიდან — მიწისქვეშა წყლების ამოხეთქვისა და დატბორვის მეოხებით.

2. ზოგიერთი ლეგენდის მიხედვით წარღვნით იმუქრება ვეშაპი (ღვევი), მაგ-რამ მას წინ აღუდგება ხარი, ვერძი ან ღორი და ხალხს უბედურებისგან იხსნის.

3. ხარი, ვერძი და ღორი ადამიანებს რომ მფარველობენ და სოფლებს წარღვნისგან იხსნიან, იმ უშორესი ეპოქის ანარეკლი უნდა იყოს, როცა ჩვენი წინაპრების შეგნებაში ტოტემისტური რწმენა ბატონობდა და ხსენებულ ცხო-ველებს საკულტო არსებებად მიიჩნევდნენ.

4. ვეშაპთა ბრძოლის ევილუცია ამგვარად გვესახება: ტოტემისტური რწმე-ნის ეპოქაში იყვნენ ვეშაპთებრძოლი ცხოველები. შემდეგ პერიოდში ამგვარი ცხოველები გმირებად იქცნენ, ხოლო სულ ბოლოს, ქრისტიანული რელიგიის გავლენით, ეს უკანასკნელი წმინდანებით შეიცვალნენ.

5. მცირე წარღვნის ლეგენდებში მაგიური რწმენის გადმონაშთებიც შე-იმჩნევა.

6. ქართველებისა და სხვა ხალხების მცირე წარღვნის ლეგენდები ხშირად ემსგავსებიან ერთმანეთს, რის მიზეზსაც ტიპოლოგიური დამთხვევა ან სესხება-გავლენა შეიძლება წარმოადგენდეს.

⁵⁹ ჯ. ნოლაიდელი, ეთნოგრაფიული ნარკვევი აჰარელთა ყოფაცხოვრებიდან. 1935, 23-47.

Как известно, новые идеи передовых слоев иранской интеллигенции, которые подготовили почву для подъема революционного движения и установления конституционного режима в стране, распространялись в течение длительного периода, в процессе социально-экономического развития и расширения внешних связей страны, который начался еще задолго до подъема движения, а именно с начала XIX века. Экономические и политические отношения между Ираном и европейскими странами, а также Россией, непосредственная связь между Северными областями страны с такими Закавказскими центрами, как Тбилиси, Баку и др., и поездка иранцев в поисках работы, с целью торговли и учебы в эти центры — все это подготовило почву для распространения новых идей в Иране. Как отмечает иранский историк Ферейдуи Адамийат: «Политические и военные отношения Ирана с зарубежными странами, проведение реформы в иранской армии, сбор новых исторических и географических сведений, соседство Ирана с цивилизованной Россией, образование бреши в стене Османской Империи и установление контакта с Европой — являлись теми материальными факторами, которые способствовали распространению новых идей в Иране. Благодаря действию этих факторов, постепенно появились признаки подъема движения за развитие культуры. Центр этого движения находился в Азербайджане»³.

На протяжении XIX (и в частности со второй половины) столетия, новые идеи возникли в разных просветительских, национальных, религиозных, реформаторских и новаторских формах и создались соответственные с ними социальные институты. По словам иранского деятеля Таги-заде: «Если непосредственные явления Машрутийат появляются во время подъема движения в первой четверти XIV в. хидж (XX в.), то процесс постепенного национального пробуждения и усиления влияния в Иране европейской культуры начинается с начала XIII (XIX) века»⁴.

Большие изменения, происходившие во всех сферах жизни общества на рубеже указанных двух веков, создавали основу для оформления идей и мировоззрения Деххода и подготовили почву для его научной и литературной деятельности. Деххода являлся известным публицистом, фольклористом и лексикографом, одним из выдающихся представителей обновленной иранской литературы. Он был одним из основоположников нового сатирического жанра в персидской поэзии и прозе. Прогрессивные мысли его отражались на страницах газеты «Суре Эсрафилъ» и других газет и журналов, издаваемых в годы конституционной революции. Они проявились также в его поэтических и прозаических произведениях, исследовательских работах и комментариях. Ниже мы приведем краткие сведения о его литературном творчестве.

Свою литературную деятельность Деххода начал с публицистической работы, когда вместе с Джангир-ханом и Касум-ханом создал газету «Суре Эсрафилъ». Издавая свои статьи под заглавием «Чарандо-паранд» (всякая всячина) в этой газете, он открыл новый этап в развитии иранской журналистики и персидской прозы. Как отмечает его близкий друг и соратник Мохаммед Монн, Деххода создал новую школу в персидской журналистике и современной прозе»⁵. Газета «Суре Эсра-

³ Ф. Адамийат, *Амир-Кабир и Иран* Тегеран, 1334 г. х., стр. 65 (на перс. яз.).

⁴ Х. Таги-заде, *Несколько слов об иранской Конституционной революции*, Тегеран, 1338 г. х., стр. 37—38 (на перс. яз.).

⁵ М. Монн, *Сборник стихов Деххода*, Тегеран, 1324 г. х., стр. 5. (на перс. яз.).

филь» выходила в два этапа. В первый этап она издавалась в Тегеране с 20 июня 1907 до 20 июля 1908 г., вышло 32 №№⁶. Во второй период она начала издаваться после убийства Джангир-хана и высылки Деххода в Европу, в гор. Ивердопа (в Швейцарии), и за три месяца (со 2-го января до 8-го марта 1909 г.) было издано всего лишь 4 №№⁷. Кроме того, после переезда его в Истанбул в 1910 г. он издавал газету «Соруш» (Вестник), общее количество номеров которой составило 15 №№. Во всех этих газетах Деххода публиковал свои статьи под псевдонимом «Дахов», который выражает сокращенную форму «Деххода», т. е. «сельский староста».

Публицистическая деятельность Деххода вызвала всеобщее одобрение не только в самом Иране, но и за его пределами. Актуальность тематики, реалистический метод изображения действительности, раскрытие и разоблачение основных пороков и недостатков общества, патриотизм и искренность в объяснении повседневных событий — все это привлекало к себе всеобщее внимание. Известный советский иранист Е. Бертельс следующим образом охарактеризовал Деххода и его статьи: «Особо отметить среди революционных литераторов надлежит только Али Акбер Деххода из Казвина, известного под прозвищем «Дахау» (народное произношение слова Диххуда — сельский староста). Это острейший, блестящий сатирик, ядовитые фельетоны которого появились на страницах сатирического журнала «Сур-и Исфахиль» (труба Исфахила). Язык Дахау — народная речь, пересыпанная вулгаризмами, делающими ее крайне трудной для человека, знакомого только с литературным персидским языком. Сатиры его, подчас крайне резкие и обидные, отличаются поразительной меткостью и ранят насмерть обличаемую жертву»⁸. По выражению иранского ученого Забих-оллах Сафа: «Своими содержательными статьями, пламенным стилем, применением народных афоризмов, созданием сатирического отдела под заглавием «Чаранд-о паранд» на народном языке, Деххода открыл специальную школу в персидской прозе»⁹. Английский востоковед Дж. Эдвард Браун так выражает свое одобрение в отношении статей Деххода: «...Столбцы газеты — «Суре Эсфахиль», изданные под заглавием «Чаранд-о паранд», содержат самые высокие и самые оригинальные образцы, с которыми трудно сравнить другие произведения персидской прозы»¹⁰. Свои мысли Эдвард Браун подтверждает и в другом своем произведении: «Наилучшей газетой среди старых и новых персидских газет является «Суре Эсфахиль». Особенно ее юмористическая или сатирическая часть, написанная под заглавием «Чаранд-о паранд» составляет самый высокий образец иранской сатирической литературы»¹¹.

В годы издания газеты «Суре Эсфахиль» Деххода держал тесную связь с редакцией известного азербайджанского сатирического жур-

⁶ Издателем газеты за этот период был Джангир-хан, ответственным редактором Касум-хан, а автором главных статей — Деххода.

⁷ В это время газета издавалась лишь самим Деххода, который одновременно являлся издателем и автором статей.

⁸ Е. Э. Бертельс, Очерк истории персидской литературы, Л., 1928, стр. 125—126.

⁹ «Маджмуйе Ираншахр», книга № 22, изд. национальной комиссией ЮНЕСКО в Иране, т. I, Тегеран, 1963, стр. 687 (на перс. яз.).

¹⁰ Edward Z. Brown, a Literary History of Persia, vol IV, Cambridge, 1930, p. 469.

¹¹ Э. Браун, Пресса и литература Ирана в период Конституционной революции, перевод М. Аббаси, Тегеран, 1337 г. х., стр. 498 (на перс. яз.).

чала «Молла Наср-эд Дин», издаваемый в то время в Закавказье (в Тбилиси — Баку). Этот журнал оказал заметное влияние на «Суре Эсрафиль». Особенно большое влияние оказали на Деххода юмористические стихи известного азербайджанского поэта-сатирика Мирза Али Акбера Сабира Ширвани, чьи фельетоны по актуальным вопросам повседневной жизни Ирана публиковались на страницах этого журнала. Опубликованные в иранской прессе статьи Деххода напоминают поэтические фельетоны Сабира, изданные в журнале «Молла Наср-эд Дин»¹².

В области фольклора Деххода является составителем четырехтомного труда под названием «Амсал-о хекам» (Пословицы и поговорки). Материалы для составления труда он собрал и выписал из многочисленных научных и литературных произведений, народных дастанов. Поэтому в труде Деххода собраны как народные пословицы, непосредственно взятые из разговорной речи, так и литературные афоризмы. Материалы эти он собрал в процессе подготовки к созданию своей самой большой работы — энциклопедического словаря. Сам автор по этому поводу говорит, что в то время, как я занимался исследовательской работой с целью создания большого словаря «Логат-наме», я успел собрать необходимые материалы и для составления «Амсал-о хекам». Четырехтомный труд Деххода был издан в Тегеране в 1930—33 гг.

«Амсал-о хекам» является одной из первых редких работ в области персидского фольклора. Иранские филологи называют его «Шедевром персидской литературы»¹³ и «Самой большой работой в области иранского фольклора»¹⁴. Деятельность Деххода в области фольклора не ограничивается изданием «Амсал-о хекам». В других своих произведениях, в частности, в «Логат-наме», в статьях, изданных в иранской прессе, он также вносит многочисленные афоризмы. Иранский филолог Бахман Катираи следующим образом резюмирует деятельность Деххода в этой области: «Деххода один из тех, кто в последнее время обращал большое внимание на персидский язык и персидскую литературу. Он в этой области завершил три основные работы: 1. приступил к сбору персидских афоризмов; результат своей работы в 1308—11 гг. х. он опубликовал в четырех томах; 2. в большие тома «Логат-наме» он внес многие народные слова и выражения; 3. свои поэтические и прозаические произведения он писал народным языком. Благодаря всему этому он создал драгоценные работы»¹⁵.

Самой большой и самой значительной работой Деххода является его многотомный энциклопедический словарь «Логат-наме». Состоящая из сотен тысяч научных, литературных и народных слов и словосочетаний, эта работа представляет собой наглядный пример неустанного упорного труда автора на протяжении большей части своей жизни. До автора как в Иране, так и за его пределами было создано много персидско-арабских словарей; однако ни один из них не был настолько сводным и всесторонним, как «Логат-наме». Работа создана на основе достоверных персидских и арабских источников, печатных и рукопис-

¹² В. Б. Кляшторная, Из истории персидской политической сатиры периода революции 1905—11 гг., газета «Суре Эсрафиль», М., 1955.

¹³ Б. Катираи, Заметки об «Амсал-о Хекам», «Вестник тегеранского института литературы и гуманитарных наук», Тегеран, 1322 г. х., № 5—6, стр. 505 (на перс. яз.).

¹⁴ А. Дастеганб, «Али Акбер Деххода (поэзия и проза)», журн. «Паяме новин», 1340 г. х., № 9, стр. 2 (на перс. яз.).

¹⁵ Б. Катираи, Указ. соч.

ных. В нее внесены термины и выражения по различным отраслям науки, в том числе: истории, географии, гуманитарным и техническим наукам, биологии, естествознанию, медицине, религиозным канонам и т. п.

Грандиозная работа Деххода по достоинству оценена советскими, иранскими и зарубежными учеными. Еще задолго до завершения работы по сбору карточек, известный иранский филолог и исследователь Мохаммед Казвини говорил: «До сего дня (имеется в виду 1941 г. — М. Ф.) он успел собрать свыше одного миллиона карточек для составления словаря. Если когда-нибудь появится возможность привести в порядок и переписать эти многочисленные черновики, то тогда свет увидит самый большой и самый драгоценный словарь, лучший из всех словарей, созданных после завоевания Ирана арабами...»¹⁶. Французский иранист Анри Массэ следующим образом характеризует «Логат-наме»: «Я неоднократно обращался к этому гигантскому, выдающемуся произведению; я признателен автору за большую осведомленность, которую я нашел в нем. Я рад видеть, что эта работа увековечивает имя автора, которое еще до этого было известно статьями «Чаранд-о паранд» и книгой «Амсал-о хекам»¹⁷. В журнале «Абстракт Исламика» за 1950 г. подчеркивается важность и всесторонность работы. Отмечая значение «Логат-наме», необходимо подчеркнуть, что она издается под непосредственным контролем иранского меджлиса (парламента). Согласно решению меджлиса, изданному в 1945 г., отдельные тома работы должны публиковаться специальной комиссией: «Сазмане логат» (Организация словаря), Комиссия должна периодически докладывать о ходе работы меджлису. Таким образом до сего дня издано свыше 150 томов; издание томов продолжается.

Поэтическое творчество Деххода в сравнении с другими сферами его деятельности невелико. Хотя по своей идейно-тематической основе, художественному изображению и стихотворному языку его поэзия богата и разнообразна, но количественно она немногочисленна. В изданном Мохаммедом Мошном единственном «Сборнике стихов Деххода» собрано всего лишь 46 стихотворений (из них 45 на персидском, а одно на азербайджанском языке). В других хрестоматиях и сборниках, изданных в самом Иране, или же за его пределами, повторяются те же стихи, с прибавлением лишь немногих. Как указывал сам Деххода, сочинение стихов он не считал своей профессией, стихотворчеством занимался изредка. В годы Конституционной революции, в связи с публицистической деятельностью, отдельные его стихи публиковались в иранской прессе (в газете «Суре Эсрафил», «Насиме Шомал», в журналах «Мехр», «Иагма» и др.). В то время он писал стихи на актуальные темы из повседневной жизни иранского народа. В последующий период, особенно в годы занятия исследовательской работой, он увлекся лирическими стихами, а также философской и дидактической тематикой.

Деххода является поэтом периода перехода от старой системы стихотворения к современной; следуя классическим канонам персидской поэзии, он одновременно внес в них некоторое новаторство. Это в частности относится к поэтическому языку и лексическому составу, к размерам и рифмам его стихов. Востоковеды поэзию Деххода счи-

¹⁶ Касум Гани, Обзор эпохи Хафиза, Тегеран, 1321 г. стр. 10 предисловие (на перс. яз.).

¹⁷ А. Деххода, «Логат-наме» № 40 (предисловие А. Массе), стр. 402 (на перс. яз.).

тают «началом движения за новаторство в персидской литературе»¹⁸ и «примером многосторонности его гения»¹⁹, а самого Деххода называют «Талантливым поэтом»²⁰ и «Самым выдающимся из современных поэтов».

Деххода является также автором ряда исследовательских работ, комментариев и толкований, переводов и др., которые, в свою очередь, имеют большое научное и литературное значение. В число таких работ входят: Биография великого ученого и философа Бируни, Французско-персидский словарь, перевод двух книг известного французского писателя-социолога Монтескье — «Дух законов» и «Величие и упадок римлян»²¹, исправления и критические замечания к диванам иранских поэтов-классиков и т. п.

В книгу об Абу Рейхане Бируни, наряду с биографией великого ученого, автор включил и ряд вопросов по математике, естествознанию, философии и др., заданных Абу Рейханом своему современнику, выдающемуся ученому Эбне Сина. В работе приводятся также ответы Эбне Сины Абу Рейхану и критические замечания Бируни к этим ответам. В конце книги дается краткое сведение о путешествии Бируни в Индию и изучении им санскрита. Работа была издана в 1961 г. в связи с тысячелетием рождения Бируни, в журнале «Амузеш» министерством просвещения Ирана. Она была перепечатана также в «Логат-наме». Редакция журнала «Амузеш» высоко оценила работу Деххода, называя ее «Самой полной биографией Абу Рейхана» и «книгой, составленной с большой тщательностью»²². Такую же оценку дают этой работе и другие ученые и философы.

Наряду с созданием научных и литературных произведений, Деххода занимался и общественной деятельностью. Он был прогрессивным патриотом-революционером, борющимся за свободу своего народа, за демократическое преобразование страны и создание в ней конституционного режима. Советские и зарубежные востоковеды называют его выдающимся общественным деятелем, основоположником нового направления в персидской литературе. По их мнению, он занимает одно из первых мест среди современных иранских писателей и поэтов. В изданной в связи с пятилетием его кончины статье, иранский ученый Ирадж Афшар следующим образом характеризует Деххода и его деятельность: «7-го эсфанда 1334 г. (26 февраля 1956 г. — М. Ф.) на семьдесят восьмом году жизни скончался один из редких ученых Ирана, действительный член иранской Академии Али Акбер Деххода, ученый который половину своей жизни посвятил составлению персидского словаря. Со смертью Деххода погасла светлая свеча персидской литературы. Мы вспоминаем слова самого покойного, который по случаю убийства своего друга Джагир-хан Ширази говорил: «Яд-ар эс Шамэ мор-де, яд-ар» («Вспомни о погасшей свече, вспомни!»)²³.

¹⁸ Х. Парса, Указ. соч., стр. 12.

¹⁹ Э. Браун, указ. соч., стр. 345.

²⁰ Там же.

²¹ Charles Louis Secondat Montesquieu, L'Esprit des Loix, Consideration sur les causes de la grandeur et de la decadence de Romains.

²² А. Деххода, Жизнь и творчество Бируни, Тегеран, 1324 г. х., предисловие (на перс. яз.).

²³ И. Афшар, «Савад о Баяз», сб. статей, Тегеран, 1344 г. х., стр. 253 (на перс. яз.).

ალენო ღოჩანაშვილი

ტექსტობრივი დამოკიდებულების რამდენიმე შემთხვევა ძველი აღთქმის ზოგ ქართულ ხელნაწერში

მკვლევართა მიერ შენიშნულია როგორც ახალი აღთქმის, ისე ძველი აღთქმის წიგნების ქართული ვერსიის როგორც ბერძნულ, ისე სომხურ ტექსტებთან სიახლოვის მაჩვენებელი ფაქტები¹. გარკვეულ სხვაობას ამკლავებენ ამ თვალსაზრისით ძველი აღთქმის როგორც სხვადასხვა ქართული ხელნაწერები (ოშკური, მცხეთური, ჭანაშვილისეული²...), ისე ძველი აღთქმის სხვადასხვა წიგნები. როგორც ცნობილია, ძველი აღთქმის ყველა წიგნი ერთდროულად არ ითარგმნა. ასე რომ, არ არის გამორიცხული იმის შესაძლებლობა, რომ ყველა წიგნის სათარგმნი წყარო ერთი არ იყოს; ასევე ცნობილია, რომ შემდგომში ხშირად ხდებოდა ამ მნიშვნელოვანი საქრისტიანო ძეგლის რედაქტირება, რაც, როგორც წესი, რომელიმე სხვა ენის შესაბამის ტექსტთან შეჯერების გზით ხდებოდა. სავარაუდოა, რომ როგორც სათარგმნი წყაროს, ისევე შესაყერებელი ტექსტის გავლენა გამოჩნდეს ქართულ ვერსიაში, ამასთან დიდი მნიშვნელობა აქვს და დიდ სიმძლეებთან არის დაკავშირებული უცხო წყაროთაგან სათარგმნი ტექსტისა და სარედაქციო-შესაყერებელი ტექსტის გამოცენა.

ძველი აღთქმის ქართული, სომხური და ბერძნული ვერსიების საკუთარ სახელებზე მუშაობისას („მეფეთა წიგნებსა“ და „ნეშტა წიგნებში“)³ ჩვენი

¹ ამასთან დაკავშირებით მრავალი დაკვირვებაა გაბნეული, როგორც ცნობილია, ნ. შარის ნაშრომებში, იხ. აგრეთვე: М. Б. Таговецки и др., Книга плач, Опыт исследования историко-эксегетического, Киев, 1899; ს. ყაუხჩიშვილი, აღიშნის ხელნაწერის ბერძნულზე, ენიშნის მოამბე, XIV; ელ. დოჩანაშვილი, აღიშნის ოთხთავის კომპოზიციები (ოთხთავის სომხურ და ბერძნულ ტექსტთან მიმართებით), „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 29, თბ., 1951; მისივე, მასალები აღაშის ოთხთავის წარმომავლობის საკითხისათვის, იქვე, ნაკვ. 32, 1951; მისივე, პირთა გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები ოთხთავის ქართულ თარგმანებში, „მაცნე“, 1969, № 3; უ. ცინდელიანი, მეფეთა პირველი ორი წიგნის ძველი ქართული რედაქციების მიმართებათაის ბერძნულთან, „მაცნე“, 1967, № 2; С. Б. Серебряков, К вопросу об отношении двух древнейших редакций пружинского четвероглава к греческим версиям, „ძველი ქართული მწერლობის საკითხები“, 1. თბ., 1962, ქ. დანელია, იერემიას წინასწარმეტყველების ძველი ქართული ვერსიები და მათი მომდინარეობის საკითხი, „ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 9, 1964 და სხვ.

² ძველი აღთქმის ქართული რედაქციებისა და ხელნაწერების შესახებ იხ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია ტ. 1, თბ., 1960, გვ. 411 შშდ.

³ ამჭერად ჩვენი სამუშაო ობიექტი იყო ნეშტა წიგნები. ქართულიათვის ესარგებლობდით ჭანაშვილისეული ხელნაწერებით — А 646, А 570. მცხეთურით — А 51 და ბაქარის: იერ 1743 წ. მოსკოვში გამოცემული ტექსტით.

როგორც ვხედავთ, აქაც მცხეთურ ბიბლიაში სამ სახელს — ზეზელ, ზევი, ზაბიმეღლს ზ ზედმეტად აქვს სხვა ქართულ ვერსიებთან და ბერძნულ ტექსტთან შედარებით. სომხური ტექსტის მოშველიებას აქაც გარკვეულობა შემოაქვს: *მსკითან ძნა... ღ ძხყიოცანს ღ ძსჯღ ღ ძჩხკანს ღ ძყამაანს ღ ძსქმბქღ ღ ძსარა ღ ძსიჩჩრ ღ ძნაჩ ღ ძმქრამ*. აქ ჩამოთვლილ სახელებში სომხურში სრულიად კანონზომიერად ყველა სახელს მართავს წინდებული *ჟ*. მცხეთური ბიბლიის ამ ადგილის მთარგმნელს აქაც, ჩანს, წასცა და ყველა ამ სამ სახელს გადმოაყოლა სომხურის ეს *ჟ*—*ზ* წინდებული. ეს კი აშკარას უნდა ხლიდეს მცხეთური ბიბლიის ამ ადგილის სომხურ ტექსტზე დამოკიდებულებას.

3. ამავე რიგის შემთხვევასთან უნდა გვექონდეს საქმე I ნეშტას მერვე თავის მეორე მუხლში:

ბენიამინ შვა ბალე პირმშო მისი და იასბელ მეორე და ზარა მესამე (მცხეთური). ბენიამინ შვა ბალე პირმშო მისი და იასბელ მეორე და არა მესამე (ქანაშვილისეული A—646). ბენიამინ შვა ბალე პირმშო მისი და იასბელ არა იოელ (ქანაშვილისეული A—570). ბენიამინ შვა ვალა პირმშო თქი და აზვილა მეორე და დიერი მესამე (ბაქარისეული). ბერძნული: Βενιαμιν ἐξῆνοησεν ἕν Βαλε πρῶτον αὐτῶν καὶ Ἀψήλ ἕν δεῦτερον, Ἀρα ἕν τρίτον. სომხური: *ჩხჩამჩხ ძნაღ ძწაჩღ ძანჩრანჩჩ ქჩრ, ღ ძსჯჯჯ ძსჩჩჩჩჩჩჩ, ღ ძსჩრა ჩჩჩჩჩ*.

როგორც ვხედავთ, ზარა (*ძსჩრა*) მხოლოდ მცხეთურ ხელნაწერშია და სომხურ ბიბლიაში, სხვაგან კი ყველგან არის არა, ბერძნულში—*Ἀρα*. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, სომხურში ეს თავიიდური *ჟ* — *ზ* სრულიად კანონზომიერია: ის არის თანდებული, მაგრამ სრულიად უადგილოა ქართულში. აქაც აშკარაა, რომ მცხეთური ხელნაწერი დამოკიდებულია სომხურ ტექსტზე.

4. ამავე თვალსაზრისით საინტერესოა შემდეგი მაგალითი: I ნეშტას III თავის მერვე მუხლში ჩამოთვლილია დავეითის ძეგბი: ...და ელიფალეთ და ნაღის, და ნაფეთ, და იაფიე და ელისამა, და ელიადაკ, და ელიფალეთ ცხრა (ბაქარ.). ...და ელიფალეთ და ნაგე: და ნაფეგ: და იაფე: და ელისამა: და ელიადა და ელიფალეთ ყოველნი ესე ძენი დავეითისნი ცხრა (ქანაშვილისეული A—646) ...და ელიფალეთ და ნაგებ და ნაფეგ და ნაფიე და ელისამა და ელითადა და სოქაინ ყოველნი ესე ძენი დავეითისნი ცხრა (მცხეთური). თუ დავაკვირდებით აქ მოტანილ ადგილს, დავინახავთ, რომ მცხეთურ ბიბლიაში, სხვა რედაქციებთან შედარებით, ზედმეტია სოქაინ.

ვნახოთ რა მდგომარეობაა ამ მხრივ ბერძნულ ტექსტში: *Καὶ Ἐλισαμα καὶ Ἐλιφαιετ καὶ Ναφε καὶ Ναφαγ καὶ Ἰανουε καὶ Ἐλισαμα καὶ Ἐλιαδα καὶ Ἐλιφαιετ, ἐνὶ εἰς πάντας υἱοὶ Δαυιδ* ეს „საკუთარი სახელი“ სოქაინ, როგორც ვხედავთ, ბერძნულსაც აკლავს. მიემართათ ახლა სომხურ ტექსტს: *...სეჩჩამაქეთ ღ საფსჩ, ღ საჩჩხჩ, ღ საჩჩჩჩ, ღ სეჩჩსამა, ღ სეჩჩჩამაჟა სიჟა ჩჩჩ ღ თასს ჩჩჩჩ ჩაჩჩაჟ*. (ვარაინტ. *სიჟა ჩჩჩ ამჩჩჩჩჩჩჩს აჩჩჩჩჩჩჩ ჩჩ* *ჩჩჩჩჩ ჩა*.)

სომხურმა ტექსტმა ცხადი ვახადა მცხეთურ ხელნაწერში არსებული ზედმეტი „საკუთარი სახელის“ სოქაინ-ის წარმომავლობა. იმის გამო, რომ სომხურ ხელნაწერში სიტყვები არ იყო ერთმანეთისაგან გამოყოფილი, მცხეთური ბიბ-

ლის ამ ადგილის ტექსტის მთარგმნელმა ან რედაქტორმა გააერთიანა ორი სომხური სიტყვა — *սიგა* „სოქა“ (ჩვენებითი ნაცვალსახელი — ესენი) და *ჩუნ* — ინ (რიცხვითი სახელი — ცხრა) და მიიღო „საკუთარი სახელი“ სოქაინ.

5. I ნეშტას 11 თავის 36-ე მუხლში ვკითხულობთ:

ქანაშვილისეული (A—646, A—570). აქია ფელონელი. ბაქარისეული: ახია ფელონინ. მცხეთური: აქია ოფელონელი. სომხური: *Աքիա Ռիხიդանացի* (1805 წ. გამოც.), *Աքիա Փեղინացի* (1895 წ. გამოც.) ბერძნული: *Αχια ὁ Φελαων*.

როგორც ვხედავთ, სომხურ და მცხეთურ ბიბლიებში სადაურობის აღმნიშვნელ სახელთან—ფელონელი—ზედმეტია *ო*. ჩვენი აზრით, ეს *ო* სხვა არა არის რა, თუ არა ბერძნულის *ართრონი* ὁ. *Αχια ὁ Φελαων*-ში. ეს ადგილი მცდარად ამოიკითხა ბიბლიის მთარგმნელმა—*ართრონი* ὁ *შეუერთა* *Φελαων*-ს და მიიღო *Οφελαων*... აქედან გვაქვს სომხურში *იჩხიդანացი*; ასევეა მცხეთურ ხელნაწერში (სომხურის გზით?).

6. საინტერესოა აგრეთვე შემდეგი ადგილი: ქანაშვილისეული (A—646) ბანაია ფართონელი ური ნაქალბაასით. ქანაშვილისეული (A—570): ბანაია ფართონელი ურინა ქალბ ასით. ბაქარისეული: ვანელუ ძე ფართონიევისა ურ ნელასგან. მცხეთური: ბანიას ფართონელი ური ინეკალესისა. სომხური: *Բանասա Փարաթոնացի Ուրի ի Նեքեղայ*. ბერძნული: *Βαναια ὁ Φαρμασαι* *Ουρι ἐκ Νεκαλιφαι* (I ნეშტ., 1132).

როგორც მოტანილი ადგილიდან ჩანს, მცხეთურ ნუსხაში სადაურობის აღმნიშვნელ სახელს ნეკალ... წინ დართული აქვს კიდევ ო: ინეკალ. სხვაგან არსად, არც ქართულში და არც სომხურსა და ბერძნულში, ეს *ო* არა ჩანს.

თუ დავუკვირდებით აქ მოტანილ სომხურ ადგილს *Ուրի ի Նեքեղայ*, აშკარა გახდება, თუ საიდანაა მცხეთურში ეს *ო*. სომხურში *ի* — *ი* წინდებულისა, ნახმარია გენეტივთან და იძლევა აბლატივის ფორმას. ჩანს, აი ეს *ի* წინდებულის მცხეთური ბიბლიის მთარგმნელის მიერ ამოკითხულია *ნეკეღა*-სთან ერთად (*ჩხეკეღა*), გაგებულია გენეტივად და ისევე გენეტივის ფორმით, *ი*-ს შესორცებით მომდევნო სახელთან, გადმოღებულია „ინეკალესისა“-ს სახით მცხეთურ ხელნაწერში.

7. განვიხილოთ კიდევ ერთი ადგილი, რომელიც ქართული ტექსტის სომხურ ტექსტთან სიახლოვეს ამჟღავნებს (II მეფე 19).

ოშკურ ბიბლიაში ვკითხულობთ: მას ეამსა შინა ადერზ-ყო დავით ერისა მის თვისისა. იერუსალიმურში: მას ეამსა აღიხილა დავით ერი თვისი. მცხეთურში: მას ეამსა ახილვა ყო დავით ერისა მის თვისისა. ბაქარისეულში: და აღრაქნა დავით ყოველნი ერნი.

გასარკვევია ოშკური ბიბლიის ადერზ-ყო-ს მიმართება სხვა ქართული ხელნაწერების „ახილვასა“ და „აღრაქნვა“-სთან. სომხური ბიბლიის შესატყვის ადგილის გათვალისწინების შემდეგ (*ხე ლანჯეს არარ Դաւիթ զիրոն որ ընդ նამა*), გასაგები ხდება ოშკური ბიბლიის ადერზ-ყო-ს წყარო. ქართველ მთარგმნელს ვერ გაუგია მნიშვნელობა სომხური *ლანჯეს არარ*-ისა, თუმცა *აიხილ* ზმნის მნიშვნელობა მისთვის ნათელი ჩანს და სწორადაც თარგმნის მას. ზემოთ მოყვანილ მონაკვეთში ეს ზმნა არის ნამყო წყვეტილის შესამე პირში,

ბოლობით რიცხვში—*არარ* და ომქურ ბიბლაში სწორად არის ნათარგმნი-„ყო“, მაგრამ რომ *ჲანჲეს აინს* არის სომხურის მყარი შესიტყვება და ნიშნავს აღიციხვას, დათვალიერებას, როგორც ჩანს, მან არ იცის; ამიტომ *ჲანჲეს*—„ჩანდეს“ დატოვა უთარგმნელად და მიიღო ადერზ-ყო. ბერძნულში ეს ადგილი ძე იკითხება: *Καὶ ἐξαεῖχεται Δαυὶδ ἔθν λαθν ματ' αὐτῶν*. აქ, როგორც ვხედავთ, შემასმენლო ერთი სიტყვით *ἐξαεῖχεται*-თია წარმოდგენილო ასევე ერთი სიტყვით, რგანულად არის წარმოდგენილი იერუსალიმურ და ბაქარისეულ ბიბლიებში შემასმენლო. იერუსალიმურში: აღზილა, ბაქარისეულში—აღრაცხნა, ხოლო მცხეთური ხელნაწერი, მსგავსად სომხური ტექსტისა, შედგენილი შემასმენლით კდმოსტემს ამ შემასმენელს: ახილვაყო დაეით, რაც *ჲანჲეს არარ*-ის სიტყვა-სიტყვით თარგმანია. ამდენად ჩვენ მიგვაჩნია, რომ მცხეთური ტექსტი ამ შემთხვევაში, ისევე როგორც ომქური, დამოკიდებულია სომხურზე, ხოლო იერუსალიმური და ბაქარისეული ბერძნულზე.

8. ყურადღებას იქცევს ნეშტთა მეორე წიგნის პირველი თავის მეცამეტე მუხლი. მცხეთური: მოვიდა სოლომონ ბამათ, რომელ არს გაბაონისა იერუსალშს. ჭანაშვილისეული (A—646): მოვიდა სოლომონ ბამათ, რომელ არს გაბაონისა იერუსალშმდ. ბაქარისეული: მოვიდა სოლომონ მალლითგან გაბაონისა იერუსალშს შინა. ბერძნული: *Καὶ ἦλθεν Σολομών ἐκ βεβα ἔξ ἐν Γαβων εἰς Ἱερουσαλὴμ εἰς τὸ πρῶτον εὐχῆσαι μαρτυρῶν καὶ βεβαλεσασεν ἐπὶ Ἱερουζ.* სომხურ-სა ხსნ *Սողոմոն ի բամ Գաբաոնի Մկրտապետ:*

მცხეთურ, ჭანაშვილისეულ და სომხურ ტექსტებში ბერძნული *βεβα*, რაც ნიშნავს „ამალღებულ ადგილს“, გაგებულია ადგილის საკუთარ სახელად და უთარგმნელად არის გადმოტანილი. ბაქარისეულ ბიბლაში ეს ადგილი სწორად არის გაგებული: *βεβα*-ს ადგილას ვკითხულობთ: მალლითგან.

ამჟამად ქართული და სომხური ტექსტების დამოკიდებულება ბერძნულზე, მაგრამ რა სახისაა ეს დამოკიდებულება შუალობითი თუ უშუალო? გამოიციხული არ არის, რომ ქართულ ტექსტში „ბამა“ ბერძნულიდან სომხურის მეშვეობით გადმოსულიყო. თუმცა ორივე ტექსტში ურთიერთდამოუკიდებლად ავგვარი ფაქტის გაჩენა აპრიორულად უარსაყოფი არ არის.

9. ანალოგიურ ჩვენებას იძლევა შემდეგი ადგილი ნეშტთა პირველი წიგნიდან (626): მცხეთური და ჭანაშვილისეული (A—570, A—646): სუფი ძე მისი და კანათ ძე მისი. ბაქარისეული: სუფი ძე მისი და ნათ ძე მისი. ბერძნული (I ნეშტთა, 611) *Σουφί σὺς; αὐτῶν καὶ Ναθ σὺς; αὐτῶν* (ვარიანტ. *Καιναθ*) I ნშტ. 611 სომხური: *Սուփի որդի Նորա Կանաթ որդի Նորա* (ვარიანტ *Սուփի որդի, Նորա, Նորաթ որդի Նորա*—იხ. 1895 წ. გამოცემა).

ამჟამად, რომ ბერძნულის... *καὶ Ναθ*, რაც ნიშნავს „...და ნათ“, ქართულში (მცხეთურ და ორივე ჭანაშვილისეულ ხელნაწერებში) ერთ სიტყვად არის შეერთებული და ამ გზით არის მიღებული საკუთარი სახელი კანათ „და ნათ“-ის ადგილას. იმავე ფორმას *Կանաթ* ვხედავთ სომხური ტექსტის შესაბამის ადგილას, ამიტომ აქაც, ისევე როგორც წინა შემთხვევაში, ისმის ძნელად გადასაპრელი საკითხი: ქართული კანათ უშუალოდ ბერძნული ტექსტიდან მომდინარეობს თუ სომხური ტექსტი უნდა ვიგულისხმით შუამავლად.

6 ანალოგიური შემთხვევა შემენული აქვს ნ. მარს: Христ. восток II, გვ. 163—165. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1971, № 2

10. მცხეთურ და ჭანაშვილისეულ ხელნაწერებში შეინიშნება ისეთი ბერძნიზმებიც, რომელთა უშუალოდ ბერძნულიდან მომდინარეობა ეჭვს არ იწვევს. II ნეშტას 26-ე თავის მე-7 მუხლში იკითხება — მცხეთურა: და განაძლოერა იგი უფალმან უცხო თესლთა ზედა და არაბელთა, რომელნი მკვდრ იუენეს პეტრას და მიენეელთა ზედა. ჭანაშვილისეული (A—646): და განაძლოერა იგი უფალმან უცხო თესლთა ზედა და არაბიელთა რომელნი მკვდრ იუენეს პეტრას და მიენეელთა ზედა. ბაქარისეული: და განამაგრა იგი უფალმან წინა აღმდგომ უცხო თესლთა და წინააღმდგომად, არაბიელთა, რომელნი დაივანებდეს კლდოვანთა შინა და წინააღმდგომად მიიოესა. ბერძნული: Καὶ τῶσχαθεν αὐτὸν Κύριος ἐπὶ τοὺς ἀλλοθυστοὺς, καὶ ἐπὶ τοὺς Ἀραβῆας τοὺς κατῴπιστους: ἐπὶ τῷ ἡεραε, καὶ ἐπὶ τοὺς Μιναισας სომხური: *ხა ვორავიოე ვნა თქრ ჯ ქირაქ აკლაღვხანენ, ჰ ჯ ქირაქ არარავციენ ირე რნასქტენ ჯ ქიქჩენ, ჰ ჯ ქირაქ აქინხციენ.*

ბერძნულის *ἡεραε*, როგორც ცნობილია, „კლდეს“ ნიშნავს. ძველი აღთქმის ამ წიგნის ქართულ მთარგმნელს იგი მიუჩნევია გეოგრაფიულ სახელად და უთარგმნელად გადმოუტანია: რომელნი მკვდრ იუენეს პეტრას და მიენეელთა ზედა. ასევე უთარგმნელად არის გადმოტანილი ეს სახელი ჭანაშვილისეულ ხელნაწერში. ბაქარისეულ ბიბლიაში კი შეცდომა გასწორებულია: რომელნი დაივანებდეს კლდოვანთა შინა. ძველი ქართული რედაქციებამ საპირისპიროდ, ეს ადგილი სწორად არის გაგებული სომხურში: *ირე რნასქტენ ჯ ქიქჩენ, ჰ ჯ ქირაქ აქინხციენ.*

ამდენად, აქ განხილული ადგილი ამჟღავნებს ქართული ტექსტის ბერძნულთან უშუალო კავშირს.

განხილული მაგალითები ასე შეიძლება დავაჭგუფოთ: 1. არმენიზმები — ზარამათ, ზეზელ, ზირა, ზაბიშველ, ზარა, სოქაინ, ინექალესი, ადერზუო. 2. ბერძნული ტექსტის გავლენის ფაქტები, რომლებიც შესაძლებელია სომხურის მეშვეობით აღმოჩნდა ქართულ ტექსტში, რადგან სომხური და ქართული იდენტობას იჩენენ — ოფელონელი, კანათ. 3. აშკარა ბერძნიზმი — პეტრა. როგორც ვხედავთ, უცხო ტექსტებთან მიმართების თვალსაზრისით საკმაოდ კრეული სურათი ვეაქვს.

ზემოთ წარმოდგენილი მასალა, ვფიქრობთ, კიდევ ერთხელ ავლენს ძველ აღთქმის წიგნების ქართული ვერსიების (ძირითადად მცხეთურის) კავშირს როგორც სომხურ, ისე ბერძნულ ტექსტებთან. ამასთან, ჭეჭერობით ძნელია განსაზღვრა, ესა თუ ის ბერძნიზმი თუ არმენიზმი სათარგმნი წყაროდან მომდინარეობს თუ რედაქტირებისას შეჭერების შედეგია. ეს საკითხი მომავალ უფრო დაწვრილებითმა და უფრო ფართო მასალაზე დამყარებულმა კვლევამ უნდა გადაწყვიტოს.

(წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ს. ყაუხჩიშვილმა.)

თამარ სალარიძე

ალგეთის ხეობის ქართლური

დარგობლივი ლექსიკიდან

წინამდებარე წერილი წარმოადგენს შედარებით ვრცელი ნაშრომის ერთ-ერთ ნაწილს. იგი ემყარება ქვემო ქართლის (თეთრი წყაროს რაიონის) რიგ სოფლებში წლების მანძილზე შეკრებილი ლექსიკური ხასიათის მასალას. ალგეთის ხეობის სოფლებში, ქართლური დიალექტის გარდა, მთიულურიცაა წარმოდგენილი. აქაური ქართლულების ენაში (უმთავრესად ლექსიკაში), რა თქმა უნდა, იგრძნობა მთიულუბთან ახლო მეზობლობის კვალი. იგი ჩვენს მასალაშიც აისახა: აქ შიგადაშიგ წარმოდგენილია ადგილობრივ მთიულთა მეტყველების ნიმუშებიც, რაც უმეტეს შემთხვევაში ქართლურთან შედარების მიზნითაა მოტანილი.

განმარტებულ სიტყვებსა თუ გამოთქმებს ჩვეულებრივ თან ახლავს სოფლის ან სოფლების დასახელება, სადაც ესა თუ ის ლექსიკური ერთეულია ჩაწერილი ან დადასტურებული; მაგრამ ეს ისე არ უნდა იქნეს გაგებული, თითქოს მისი ხმარების არე მხოლოდ დამოწმებული სოფლითა თუ სოფლებით შემოსაზღვრებოდეს.

1. გუნაბის მოვლენა და დიდიმდის რელიეფი

ადრე დილას, მზის ამოსვლამდე, დ ი ლ ა ბ ი ნ დ ს („დილაბინდი იყო, რო ავედქი“. ჩხ.) ან დ ი ლ ა ბ ნ ე ლ ს („დილაბნელზე ზეზე არიან“. კლდ.) ეტყვიან. ნაცვლად სიტყვისა „დილით“, ამბობენ დ ი ლ ი თ ი („სალამოთი“-ს ანალოგიით?). როცა უნდათ თქვან „ანათებსო“, ზოგჯერ იტყვიან ა ს ი ნ ა თ ე ბ ს ო („აეტანობილმა რო აიაროს, აქ ასინათებს“. ჩხ.). „გამოჩნდება“-ს ნაცვლად ზოგჯერ და ჩ ნ დ ე ბ ა-ს ამბობენ („ეხლა არ დაჩნდება სოფელი, ნისლია!“. პ. თონ. შდრ. გლ.). დღის გათავებას დ ღ ი ს და ბ ე რ ე ბ ა-ს ეტყვიან (თონ., კლდ.) („დიდი დღეა და გვიან ბერდება, გვიან დამდება“, „დღეს როგორი დღე დაბერდება, არ ვიციოთ!“. თონ.). ზაფხულის დიდ დღეს ქ ა ლ ა ქ ი ა დ ღ ე ს ეტყვიან (თონ., კლდ.) („ამ ქალაქია დღეს მამ ვერ მოასწრეთქ?! თონ.).

მთვარე რომ დაქველდება (15 დღემდე), იტყვიან მ თ ვ ა რ ე მ გ ვ ე რ დ ი მ ო ი ტ ე ხ ა ო ან მ თ ვ ა რ ე ს გ ვ ე რ დ ი ჭ ე რ ა რ მ ო ო უ ტ ე ხ ი ა ო (თონ.). დ ღ ე და დ ღ ე ნიშნავს ყოველდღეს (თონ.). „მუდამ“-ის ნაცვლად ხშირად გაიკონებთ ნ ი ა და გ ს ი ტყვას (თონ., პ. თონ.), ე ხ ლ ა და ე ხ ლ ა ო, იტყვიან, როცა უნდათ თქვან „ბოლო ხანებში, ბოლო დროს“-ო (გოლთ.).

დიდი ხნის წინანდელ ამბავზე იტყვიან ა და მ-პ ა პ ი ს დ რ ო ის ა ა ო (მაწ.) („ადამ-პაპის რამეს მოგიყვება“. მაწ.).

როცა უნდათ თქვან „წინათ“, „უწინ“, „ჭერ“ ან „პირველად“, ხშირად იტყვიან: წ ი ნ წ ი ნ (თონ., პ. თონ.), წ ი ნ და წ ი ნ (მაწ., ჩხ.), წ ი ნ ა წ ი ნ (გოლთ., მაწ., ჩხ.) (მთიულები ამბობენ: წ ი ნ ა ე ან წ ი ნ ა ე ა. მაწ.). ამის შესაბამისად „წინანდელი“ ან „პირვანდელი“ იქნება წ ი ნ წ ი ნ დ ე ლ ი (თონ.) ან წ ი ნ და წ ი ნ დ ე ლ ი (სადრ.).

„მაშინვე“-ს ნაცულად ზოგჯერ ამბობენ მაშვე (მაწ.), მაშვეთი (მაწ., ტბ.) ან მაშინვეთი (თონ.). ხელდახელ ნიშნავს „მალე, სწრაფად“, „ახლავე“ (თონ.) („ხელდახელ მოვარბინეფ“. თონ.).

წყნარ, უქარო და თბილ ამინდს შეემკობილ ამინდს უწოდებენ (თონ., ტბ.), თავ-თავის ღროზე წვიმა, დარი და ნიაეიც (როგორც მოსავალს მოუხსლება) შეემკობილ ამინდად იწოდება (სალრ.).

თონეთელებისათვის ზენა ნიაეი ჩრდილო-დასავლეთის ნიაეია, მოდის მთიდან. ზენა ნიაეზე კარგად ნიაელება ნალუწი (თონ.). ქვენა ნიაეი კი აღმოსავლეთის ნიაეია. ზენა ქარი ცივი და უსიამოვნო ქარია, „მოსავალს არ უხსლება, მარცვალს აშრობს, როცა ეს ქარი ქრის, მთელი სოფელი ტირის“ (თონ.). ქვენა ქარი სამხრეთის გრილი და სსიამოვნო ქარია, „მოსავალს ძალიან აკეთებს, კაი მარცვალი გამოდის“ (თონ.).

ჩხიკეთელებისათვის ზენა მხარე ანუ ზუით მხარე თონეთისა და მანგლისის მხარეა („ზენა ხრის ნიაეს ვებეწვები, იმის ამბავი მამიტანე-მეთქი“. ჩხ.). ზემო უბანს ზედა უბანს ეძახიან, ქვემო უბანს, ქვეშა უბანს ან ქვეშუბანს („ეს ქვენა ნიაეი ქვეშა უბნისა არის“. თონ.; „ე გოგო ქვეშუბნელია“. თონ.).

ქარი ხან დაიძინებს (ჩადგება) (თონ.), ხან ამოვარდება. როცა ქარი ერთი და იმავე მიმართულებით ხშირად ქრის, მას გაბატონებულ ქარს ეძახიან (თ. წყ.). ერთ-ერთი მამულის სახელწოდებაა ქარის მიწები, რომლებიც გაბატონებული ქარის (დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ) მიმართულებით არის გადაქიმული (თ. წყ.).

ცათუ სალამოთი წითელია, მეორე დღეს ან ქარი, ან ავღარი იქნებაო (თონ.). უქარო, მზიან ადგილს ყუღროს ეძახიან (თონ.) (ჩვეულებრივი მნიშვნელობით ეს სიტყვა აქ არ იხმარება). როცა სცივათ და გასათობად ყუღროში დაჭდებიან, — ყუღროს გაუყუჩდაო, იტყვიან (თონ.) („ბებრები სალამოთი ყუღროს გაუყუჩდებით ხოლმე“. თონ.). აქაური მთიულები ჩრდილს ნაგრილს ეძახიან (მაწ.).

პაპანაქება სიცხის ღროს ცხელი ჰაერის ლაპლას სიცხის ლული ეწოდება (თონ., კლდ.), იტყვიან აგრეთვე ბურკოტრიალებსო (ჯორჯ.), ანდა სიცხის ბურიო (ჩხ.). ზაფხულის დასასრულს (მარიაამობისთვეში) რომ ჰაერი შეიცილება და აგრილდება, ჰაერი გატყდაო იტყვიან (თონ., კლდ.). მთვარის გამოცვლას მთვარის შეშლას ეძახიან (თონ.).

ღრუბლიანზე იტყვიან დაღრუბლულიაო (ჩხ. შდრ. გლ.), ანდა — როგორ მოიბუღაო (მოღორუბლაო) (ენაგ.). წვრილ, უუფუნა წვიმას თქორი (თონ.) ეწოდება. ასეთი წვიმა ან ღრუბელი და ჩანდი რომ წამოვა, თქორაესო¹, იტყვიან. ასეთ ამინდს ეინჯელი ავღარიც ეწოდება (თონ.). ზოგჯერ ითქმის წვიმიანი და არა წვიმიანი ამინდი („წვიმიანში კომბიანი ვერ შედის“. კლდ.). ავღარს წვიმის წყალსაც ეძახიან („ქერში ავღარი ჩამოვიდა“. თონ.) და წვიმას კი — ავღრობასაც (თონ.) („ავღრობა წამოვიდა“. თონ.). ჰერიდან ჩამოსულ წვიმას (ტბ., ფარცხ.) და თხელ ლაფს (გოლო.) წუნწუხსაც ეძახიან (წუნწუხი ჩნდება ხოლმე გომურშიც საქონლის შარდისა და სხვა სიბინძურისაგან). ხშირ, გაბმულ წვიმებზე იტყვიან მოეინებული წვიმები ან მოეინებული ავღარიო (ჩხ.). წყლით გაქვინთილს

¹ შდრ. ქართლ.: გათქვარაეს. თ. სალარიძე, ქართული ლექსიკიდან. ივე, XVII, 1970, გვ. 306.

მთიულები გაეჩინებულს ეძახიან (მაწ.). წვიმაში დასველებულზე იტყვიან, გაიხუნხლაო (თონ.). ბევრი წყალი რომ დაიქცევა, დაქოქდაო, იტყვიან (ტბ.), მთიულები დააქცია-ს ნაცვლად და აღვრია-ს ამბობენ (მაწ.). წყლის ერთბაშად შესხმას შეხივლებას² იტყვიან (გოლთ.) ძალიან ცოტა წყალს, წყლის წვეთს ედინტის||ედინტლს ეძახიან. უფრო უარყოფის დროს ითქმის: ედინტიც კი არ იყოო, იტყვიან (თონ.).

ნამს, სისველეს ტენი ეწოდება (თონ.), ნამიანს — ტენიანი (თონ., ჩხ.), დანესტიანებას კი — დატენიანება (თონ.) („ნაალი დატენიანებულა, გაიტა მზეზე!“ თონ.; „ხორბალი: რო დატენიანდება, აღარ დაიფქვის“. თონ.). ქობიან ალაგს ქანქრობს ეძახიან (კლდ.). აღგილს, სადაც დამდგარი წყალია, ბეანტობსაც იტყვიან (პ. თონ., ჩხ., გოლთ.). ერთ-ერთ წყაროს პატარა თონეთის ტყეში დამპალი წყალი ეწოდება. სოფლის მკვიდრთა ცნობით, ეს წყალი „ქანტია“ (<ბეანტი) („ლაფის გემო აქს“) და „სასმელათ არ ვარა“. დამპალიმწებნი ს. კლდეისის სახნაე-სათეს მიწებს ეწოდება, რომლებიც „წვიმიანში“ გვიან შრება (კლდ.).

დიდი სეტყვა რომ მოვა (ქორჯ., ტბ.), დიდი წვიმა (პ. თონ., ტბ., საღრ., კლდ.) ან დიდ წვიმასთან ერთად წვრილი სეტყვა და ქარიშხალი — სელგა მოვიდაო იტყვიან. წვიმას რომ გადაიღებს, გაიდარაო ამბობენ (თონ.), ანდა გადიფელიკა, გადიფელიკა, გამოდიფელიკაო (კლდ., ენაგ.). ს. თონეთსა და პატარა თონეთში სეტყვას ხოშკაკალას||ხუშკაკალას ეძახიან, ძალიან მსხვილ სეტყვას კი სეტყვას (პ. თონ., ფარცხ.). წვრილ სეტყვა ქვემო ქართლებსათვის ხორხოშელაა (მაწ., ტბ., ფარცხ., ქორჯ., ჩხ.). ორშაბათი სეტყვის უქმედ თველებოდა. ამ დღეს სამღვთოდ დაკლავდნენ ერთ თხას „ელიას უყვარსო“, ცხვრებს, მოიტანდნენ ღვინოს, სხვა სოფლებსაც დაჰპატიებდნენ და დროს ატარებდნენ (გოლთ.).

ცივ, ბურუსიან დღეს ცრიბატი დღე ჰქვია (პ. თონ.), კარგი ამინდი რომ შეიცილება (მოიღრუბლება, ბურუსი და ეჩნელო წამოვა, აცივდება), გაცრიბატი იტყვიან (პ. თონ., ჩხ.).

ხეხილს (ან სხვა რამეს) კირხლი რომ დაედება, შეშკირხლა (ქორჯ.), დაიკირხლაო (საღრ.) ამბობენ. როცა ჰაერში აუხსნია და ყველაფერს კირხლი ედება, იტყვიან კირხლიანი ამინდია (ქორჯ.), კირხლავსო (საღრ.).

დღეები რომ აირევა და აცივდება, იტყვიან, „ჩაკლაკი (წერო, წეროების გუნდი) მოდის, ეხლა თოვლი უნდა მოვიდეს, ჩაკლაკის დღეა დღესაო“ (კლდ.). ამბობენ, აგრეთვე, წეროს გუთანი უბიაო (წეროების გუნდი დაწყობილად რომ მიფრინავს) (კლდ.).

თოვლიან ქარბუქს ჩოღუმს ეძახიან (პ. თონ., ქორჯ., ჩხ.), ქარიშხალი რომ ამოვარდება, თან მოჰყვება წვიმა და ცა მოიბურება, იტყვიან, როგორ გაჩოღუმდაო (პ. თონ., ტბ., ბგვ., ჩხ.).

დიდ სიცივეს დურალს ეძახიან (ჩხ., ტბ., კლდ.), ძალიან თბილად რომ ჩაიციამენ, გდურალავსო? (ძალიან გცივო?), ანდა: დაგდურალა? (კლდ., ჩხ.), დურალი ხომ არ მოგსვლია, დადურალული ხომ არა ხარო? შეეკითხებიან.

² შტრ. ქართლ.: ჩაახივლებს. თ. სალარიძე, ქართლური ლექსიკიდან, იქმ, XVI, 1970, გვ. 317.

ზამთრის თბილ, ოდნავ მოღრუბლულ ღამეს (აქა-იქ ღღესაც, ტბ.) მარა-გ ი ღ ა მ ე ეწოდება („ამალამ მარაგი ღამეა“. ჯორჯ.) ან — მარანგინან ღამე (ჯორჯ., ფარცხ., ტბ., პ. თონ.). („მარანგინან ღამე იყო და გათენებამდინ წუშობდა წისქვილი“. პ. თონ.). ზამთარშივე რომ მოთბება, დამმარაგდაო (დათბაო) (ფარცხ., ჯორჯ.) იტყვიან.

ქარ-მზიანი ამინდი თოვლს რომ შეაღებოს, ლეღმაჰკრაო ამბობენ (თონ.).

ქვეყნიერებას აღგეთელები ევროპიას || ეროპიას უწოდებენ ხშირად („მაშ მთელ ევროპიას აშუქებს ეს მზე?“ თონ.). ევროპიაა აგრეთვე ბთელი ქვეყნის ხალხი, ან ბევრი ხალხი („ეროპია დადი ამ ადგილითვინ, ისე მოსწონთ“. თონ.).

ირიბ გზას (უფრო აღმართში) გეზი გზა ეწოდება (თონ., პ. თონ., ფარცხ., ტბ.). ამა და ამ ადგილამდე რომ მიხვალ, მერე გეზივე უნდა გაბრუნდღო იტყვიან (პ. თონ.). როცა ურემს აღმართში უჭირს, დაუგეზავებენ, რომ შეღავათი მიეცეს (პ. თონ.). ამას დაქეშავებასაც იტყვიან, — ცოტა დაუქეშავეო (პ. თონ.). დაირიბებულა გზის შესახებ იტყვიან, გზა ქეშათ (ირიბად) მიდისო. თავქვეში გზიდან რომ გადაუხვევენ, დაუხეიეს იტყვიან (პ. თონ.), სწორ გზაზე კი — მოუხეიეს. თავქვეს დათავქვევებასაც ეძახიან (ყლდ.). იტყვიან: აღმაური, თავქვეური³ (ყლდ.) „უკან დაბრუნდი“-ს ნაცელად იტყვიან უკან დატრიალდიო (პ. თონ.).

თუ მიწაზე ბილიკი არ არის, ბევრი სიარულით ბილიკას დაჰქნიან (მიწას გატყეპნიან, ბილიკს გააჩენენ) (თონ.). ერთბაშად დიდი აედარი რომ მოვა, დედამიწა, გზები გაიხეკება (პ. თონ.) || გაიხეკება (თონ., ჩხ.), გაიტყიკება (დაიტყეპება). „როგორც საგორავი გადაატარო და გატყიპო“. გახეკილ ადგილზე აღარაფერი მოდის (ჩხ.). გამბული წვიმისაგან დედამიწა მოილინჰყება (ჩხ.), ლიჰყით (თონ.) || ლინჰყით (ჩხ.) (თხელი ტალახით) დაიფარება. მოლინჰყუღზე კაცი ფეხს ვერ მოიკილებს, „აეურდება“. ტალახს ფოლორცსაც ეძახიან: სუ გაფოლორცავდა (გატალახდა) გზაო (ყლდ.). დიდ ტალახს ხლარცი ეწოდება (თონ., ყლდ.). საქონლის ან ურმისაგან აჰიჰყენილ და ისევე გამხმარ ტალახთან ადგილს თუ გზას კოპიჰნარი (ჩხ., ბგვ., საღრ.) || კოპიჰნარი (პ. თონ.) ეწოდება. კოპიჰნარი სასიარულოდ ცუდია, მგზავრს ფეხებს ამტვრევს. ნაავდრალზე რომ მზე დაჰქერს, მიწა ქვასავით ხმება და კორხლები (გამაგრებული მიწის ნატეხები) (ტბ., მაწ.) ანუ გორახები (ჩხ., გოლთ., ტბ.) || გორახები (ყლდ.) ჩნდება. ნაგორახლები ეწოდება ერთ ადგილს ს. ჩხიკეთასთან.

დიდ ვაკეს, ტრიალ მინდორს დუზი ეწოდება (ჩხ., გოლთ., თონ., მაწ.) („დიდი დუზი ვაკე იყო თვალგაუწვდენელი“. თონ.; „დუზზე დააბი ცხერები, ფერდა არ იყოს, არ დაიხრონ!“; მაწ.). დაბლობს დაბალს ეძახიან. ერთ-ერთ საძოვარს მანგლისთან კოკას დაბალი ეწოდება (თონ.).

მწირ, უბალახო ან დაბალბალახიან მაღალ ადგილს გოხი ჰქვია (ყლდ.). გოხს ეძახიან აგრეთვე შიშველ კლდოვან სერებს (მაწ.). ს. თონეთის ერთ-ერთ სახანავს შუა გოხი ეწოდება, მეორე ადგილ-მამულს კი გოხნარი (წალკასთანაა. შემდეგ იქ ამავე სახელწოდების სოფელიც გაჩენილა)⁴. ამავე გოხთან უნდა იყოს სემანტიურად დაკავშირებული მეხილეობის ტერმინი გა-

³ ამავე წარმოებისაა სოფ. ფარცხისში ჩაწერილი იქვეური.

⁴ უწინ გოხნარიდან მოჰქონდათ გლეხებს კოხი ევრების მისაკობად.

იხევა (მკვანხე ხილის გაკრეფა) (გოლთ., ბგე.) და სხვა პრევერბებიანი ფორმებში სიტყვისა. გოხს ენათესაება მნიშვნელობით კრია (გამხმარი კლდოვანადგილი) („კრიას გადაიელი და მერე ტყე გამოჩნდება“. პ. თონ.) ანუ კრიანი (ჩხ., მაწ.). სიტყვა კაპანი (იხ. საბა) შემორჩენილია ტოპონიმში კაპან-ლდეები (ქვიანი ჩასავალია ტყიანიდან, ვიწრო ბილიკი) (კლდ.).

მეტირედ ჩავარდნილ ადგილს გადახრამულს ეძახიან („სადა პატარა დახრამული ალაგია, ისე სტოვებს კომბაინი, ვერ უდგება“. პ. თონ.). ჩამზღვეულ კლდოვან ადგილს ჩაფლატული ეწოდება, გეოგრაფიული სახელია ჩაფლატულები (პ. თონ.). ფოტორა ადგილს ეტყვიან კლდიან ტყვიან უხერხულ ადგილს, სადაც კაცს უპირის მოძრაობა (კლდ.).

მიწაში, მდინარის ფსკერზე ჩაღრმავებულ ადგილს ამოქვებულს ეყვიან („ამოქვებული იყო, იქ შაიტაცა წყალმა“. ჩხ.). ასეთი ამოქვებულის ელს, ღრმა და ვიწრო მორგეს ღურღურს ეძახიან („თურმე, ესე, ღურღური არი ჩასავარდნი“. ჩხ.) მას მოხვრინაეიც (ჩხ.) || მოხვრინაეიც (ჩხ.) ეწოდება („დიდი მოხვრინაეებია ალგეთში, ეინც ფოინი(?) იცის, გავანც ფოინი არ იცის, ვერ გავა“. ჩხ.).

როცა მდინარეში გასულა უნდათ, თუ თხელი წყალია, ქვახიდას (ჩხ.. ღრ.) გააკეთებენ ხოლმე (ერთმანეთის მიყოლებით ჩააწყობენ დიდ ქვებს). ზედახელოდ ხიდის გადაბას გახიდეას ეტყვიან (კლდ.). პატარა ჩანჩქერს აშხრიალას ეძახიან (თონ.).

წყაროს წყალი ხმელია ანუ ხამია, დასაბან-დასარეცხად არ გადადგება (თონ.). წყალს, რომელიც მალე უკლავს წყურვილს; მამდარყალს ეძახიან (მაწ.) („მგლის წყარო ისეთი წყალია, ერთ ჰიქას ველარ დაუე, მამდარი წყალი“. მაწ.).

თბილ, დასალევად უსიამოვნო წყალზე იტყვიან დუბელააო (თონ.) ზღრ. დუბე, აქვე. გვ. 88).

2. ხანა-თხანა

მიწის იმ ნაწილს, რომელიც მცენარეს საკვებს აწვდის (ზედა ფენა), ალგეულები ნიადაგს ეძახიან (თონ., ჩხ., გოლთ.). ამიტომაც, რომ თავიდანვე იუხნავ, ნოყიერ მიწას განიადაგებული მიწა ეწოდება (თონ., ჩხ., ულთ., თ. წყ.). ეს იგივე ყამირია. (ამ ნიადაგს ერთმა კლდეისელმა გლეხმა იწა უწოდა: „მოდრავ ფენას, სახნაე-სათესს მიწა ჰქვია“-ო).

ნიადაგი საპირისპირო მნიშვნელობითაც იხმარება: ესაა მიწის ქვედა აგარი შრე, რომელიც უსარგებლოა მოსავლისათვის. იტყვიან: „ნიადაგზე ანასული მიწა და იმითმ არ მოდის კარგი მოსავალიო“ (თონ.). სახლის შენების დროს „სანამ ნიადაგს არ იპოვნიან, საძირკველს არ ჩაყრიან“ (თონ., საღრ.).

ნიადაგი პირველი მნიშვნელობით ანუ (ზედა, „მოდრავი, სახნაე-სათე-ფენა“ (კლდ.) შეიძლება იყოს თიხნარი (ჩხ.), იგივე თიხამიწა (კლდ.), ქვიშნარი (ჩხ.), იგივე ქვიშრობი (მაწ.) (ქვიშიანი და ქვიანი მიწა. ლდ.), აყალო მიწა (ჩხ.) და შავი მიწა (ჩხ., კლდ.). ეს უკანასკნელი საკეთესო მიწად ითვლება. ადგილობრივი მთიულები მას „შანვან მიწა“-ს და მღვეთიოე მიწა“-ს უწოდებენ (მაწ.).

თიხნარი ნიადაგი უვარგისია მოსავლისათვის. ზოგი გლეხი თიხნარს საერთოდ მწირ ნიადაგს (ჩხ.) ქერა მიწას ეძახის (ჭორჯ., ჩხ.) (არის

ქე რ ა ქ ე ა ტ, მაგარი ქვაა. ასეთად თვლიან, მაგალითად, ვარძის ქვას. ტბ.). ქერა მიწის სინონიმი თე თ რ ი მიწა (ჩხ., მაწ., კლდ.). თე თ რ მიწას ეძახიან აგრეთვე კირისმაგვარ მიწას, რომელსაც დაწვა არ სჭირდება. მას კირის ნაცვლად იყენებენ კედლის გასალესად (ჯორჯ.). თიხნარს კლდეისებურ წითელ მიწას ეძახიან, ავურისა და კრამიტის გასაკეთებლად გამოდგება, ზოგი კლდეისელის თქმით კი წითელი მიწა „კედელშია კარგი“ (კედლის გასაკეთებლად). ს. კლდეისის მცხოვრებნი შაეი მიწისა და წითელი მიწის ანუ თხის ნარევს ლომა მიწას ეძახიან, „ლომა ფერია, მოწითლო ფერი“. ლომა მიწა თირივით რბილიაო. ზოგ გლეხს მოსწონს მასში მოყვანილი მისვალა, ზოგს — არა. ლომა მიწას იგივე კლდეისელები სარია მიწასაც ეძახიან.

სახნავ-სათესი მიწის ნაკვეთს მამული ეწოდება (თონ., კლდ.). დაბლ. ჩავარდნილ ვაკე ადგილს დუბეს ეძახიან („დუბეში ჩაეიდეთო, იტყვიან, ეს ხო მთა ადგილიაო, მაწ.; „კარტოფილი გეაქ ამოსაღები დუბეებში“. ჯორჯ.). ასეთი ადგილის მიწა ფიცხი მიწაა (ჯორჯ.), „მხურვალეა“ (ტბ.) და მოსავლის არ იძლევა (ტბ., ჯორჯ.). ფიცხი მიწაა თიხნარიც, რომელსაც „ყანა ა მოჰყავ“ (ჯორჯ.). ს. თონეთის ერთ-ერთ სახნავ-სათეს მამულს ფიცხის ეწოდება. ჩავარდნილ ადგილს ტაფობსაც ეძახიან (ჩხ.). ფერდობის მიწეუვარგისად ითვლება, ჩვეულებრივ იგი ხრიოკს წარმოადგენს, რადგან საკვებ ნივთიერების შემცველი ფენა ავდრებისგან არის ხოლმე გადარეცხილი.

ნოყიერს, შავ მიწას, ღონიერ მიწას უწოდებენ (მთ. ღონიერი). რადგან მას კარგი მოსავალი მოჰყავს. ასეთ მიწას ღალიანსაც ეტყვიან. კარგ მიწაზე იტყვიან, აგრეთვე, მთავარი მიწააო (ჩხ.). შვირ მიწას უღონო ან უძალო მიწას ეძახიან. ასეთია ქერა მიწა, მას ძალა არა აქვს და მცირე მოსავალი იცის (ჯორჯ.). უღონო მიწას უწილოსაც ეტყვიან. ასეთა ქვიშნარი (საღრ.). უძალო ადგილს ხირხატიც (ჯორჯ.) || ხირხოტიც (ქორ.) ეწოდება. „არაფერი არ მოდის, ხირხატი ადგილიაო“ იტყვიან, ან კიდევ: „ხირხოტი ქვიშინი მიწაა, წერილი ქეა რო ურევია შიგაო“ (კლდ.). მიწას, რომელიც „მუდამწულიწადს“ იხენება და ითესება, — ცვდება, იფიტება, მოღლილ მიწას ან გამოღალულ მიწას უწოდებენ. უღონო მიწას სისუქს დააყრიან (ჩხ.), შიგნაკელს შეიტანენ (საღრ., მაწ.) და ამგვარად გააღონიერებენ (ჩხ.) || გააღონიერებენ. „ერთი გაღონიერებული მიწა ორსა და სამსა შჯობიაო“, ამბობენ (პ. თონ.). საქონლის საუქით („ნეხით“) განოყიერებულ მამულს ნანეხეს ეტყვიან, ნანეხეია აგრეთვე საქონლის საყარი (შღრ. გლ.). საცხოვრებელი სახლის მიდამოებში მდებარე საუკეთესო მამულს ნაფუზარი ეწოდება. ნაფუზარს ყოველწლივ საქონლის პატიეს აყრიან და ამის გამო ძალიან ნოყიერდება (თონ.). ნაკელ ახალი შემოტანილი სიტყვაა (საღრ.). ადგილობრივი მთიულები ნაკელს ნავავა ეძახიან. მიწის ნაკვეთს, რომელსაც ბევრი ხვრინჭა (ძალიან წვრილი ქვა საღრ., ტბ.) ურევიან, ხვრინჭიანს ეძახიან (შღრ.). ხვრინჭიანი სალესა იწ. ჯორჯ., საღრ.). თუ მიწის ნაკვეთი ბუჩქნარით არის დაფარული, ჯერ უნდა გაიჭავოს (თონ.) და შემდეგ მოიხნას. საყანე მიწის სიმცირის შემთხვევაში ზოგჯერ ტყის გაჩეხაც უხდებათ. განაჩეხ (ნატყევარ) ადგილს (თონ.) გაასუფთაებენ (ჩხ.): ჭირკვებს (თონ., პაწ.) ანუ კუნიძებს (ჩხ.)

(მიწაში დარჩენილ მოჭრილ ხის ძირებს) ამოპყრიან. ამას ნაკვეთის გაჯიკვეა (თონ.) ანუ ამოჯიკვეა (თონ., ჩხ., კლდ.) ეწოდება („ნახევარი დღის მიწა ამოჯიკვეთ“. ჩხ.).

მიწას, რომელიც არაადროს არ მოხსნულა, უძრავი მიწა ეწოდება. მას გაუტეხავ მიწას („პირველათ გასატეხი მამული“, თონ.), ხამ მიწას (თონ., გოლთ., კლდ., მაწ.), კორდ მიწასა („კორდი გაეტეხეო“. კლდ.) და ყამირისა ც (კლდ. თონ.) ეძახიან („ყამირი არის ხამი, მოუხნავი მიწა, პირველათ რო მოხნამენ, განიადაგებული მიწა“. თონ.). ყამირს ადგილობრივი მთიულები ბორტს ან ხამ მიწას უწოდებენ („თუ ყანა არა თესებულა და სამია მიწა, იმას ბორტ ვეძახით“. მაწ.). ასეთი მიწის დამუშავება ძნელია, მაგრამ სამაგიეროდ უხე და კარგ მოსავალს იძლევა, რადგან „სუ დასვენებულა“ (ჭორჯ.). თუ მამული ერთხელ მაინც არის მოხსნული, ის უკვე ნაძრავია („ნაძრავი მიწა სხვა არი, ბორტი მიწა სხვა არი“. მაწ.). ხამი მიწის პირველად მოხვნას მიწის გატეხვა (გოლთ.), ყამირის გატეხვა ეწოდება. ერთხელ გატეხილი მიწა ყამირთან შედარებით უფრო ადვილი მოსახნავია. მოსავალადებულს და ხელმეორედ მოხსნულ (დაბარულ) მიწას ნარბილი (თონ., ჩხ., კლდ.) ჰქვია. საერთოდ, ნარბილია მიწა, რომელიც ითხნებოდა ან კიდევ მეორე წელიწადსაც მოიხნა (კლდ.).

ნარბილ მიწას ხშირად სხვა თესლის დასათესად იყენებენ. მაგ., ნაკარტოფილევ ადგილს გადაბარავენ და ქერს დათესავენ ან პირუტყუ. მოხსნული და შემდეგ გამაგრებული მიწის გაფხვიერებას განარბილებას ეტყვიან. მაგ., ანუღუა გვანარბილი ებენ ხოლმე აჩაჩით. იმ მამულს, სადაც ყანა ეთესა, ნაყანევი (მაწ., კლდ.) || ნაყანები (თონ., კლდ.) ან ნაყანობი (ჩხ.) ეწოდება (იხ. აგრეთვე ნაოში, გვ. 94). „ნაყანებში დათესილი კარტოფილი უფრო კარგი მოვაო“ (თონ.). უწინ ნაყანევს ერთა წლით ან მეტით ასვენებდნენ, აღარ ხნავდნენ, რადგან „მუდამ წელიწადს რო გადახნამ და გადმოხნამ, ის არი მოღლილი მიწა, იმას აღარა აქ სინოყიერე და ძალა. ერთ წელიწად რო დაეთესამდით, მეორე წელიწად დაეასვენებდით, ახლა სხვა მიწა: ზღ დაეთესამდით“ (საღრ.). ერთი წლის დასვენებულ მიწას ნაჩხატი (ჩხ., თონ., პ. თონ.) || ნაჩხარტი (თონ., პ. თონ.) ეწოდება. ნაჩხატში კარგი ბალახი იცის, რომელსაც თივად იყენებენ. ნაჩხატს ეძახიან აგრეთვე ხნულში უხნავად დარჩენილ გაბალახებულ ხარვეზს და ხნულებს შორის უხნავ ზღვარს (კლდ.). ზოგი გლეხი ნათბისაც ნაჩხატს ეძახის (თ. წყ.). თუ ნაჩხატი მეორე წელიწადსაც ან უფრო მეტ ხანს უხნავ-უთესად დარჩა, რეცხალი იქნება (შღრ. საბა: კრცხალი) („ის მამული რცხლათ დარჩა“. თონ.; „რცხალი გაეთიბე“. კლდ.; „რცხალმა კაი პურის მოყვანა იცის“, პ. თონ.). ს. კლდელის ძეგლებზე მფლობელობაშია სათიბები (დასვენებული მიწები), რომლებსაც ახლაც რცხლებს ეძახიან.

დიდ მინდვრებში მიწები ერთმეორეს მისდევს. მიწის ყოველ დიდ უბანს, მონაკვეთს ტანი ეწოდება (კლდ., თონ.). იტყვიან: პირველი ტანის მიწა, მეორე ტანის მიწა და ა. შ. „ერთ ტანზე არის კარგი, მოსავლიანი მიწა და ცუდი, უმოსავლო მიწა“ (კლდ.). ს. თონეთის ერთ-ერთ

ნარბულ „ყამირის“ შემოსვლამდე და სალიტერატურო ჰართულში მის განმტკიცებამდე, ხომ არ გააჩნდა ქართულს ამ ცნების აღსანიშნავი საყოთარი ტერმინი „უძრავი მიწა“, რომელიც დღევანდელ შემოვიწინა?

სახნავ-სათეს ტყიან ადგილს მოკლე ტანებს ეძახიან. ტანს თარგსაც ეტყვიან (კლდ.).

გაშლილი, ვაკე ადგილის მიწებს ვაკე მიწებს ან ველს ეძახიან (კლდ.). ს. კლდების ეკუთვნის გამოღმა ვაკიები (<ვაკეები) და გაღმა ვაკიები. მასვე ეკუთვნის დიდველი, რგვეალი ველი და სხვ.

მიწის ნაკეთს, მამულს, აქვს თავი და ბოლო. კლდისელებს აქვთ სათიბები, რომლებსაც კალატოზიანთ მიწის ბოლოებს ეძახიან (კალატოზივლებიან ყოფილა ძველად). ზოგ მიწას თავი წვრილი აქვს და ბოლო განიერი. ასეთ მიწებს თავწვრილ მიწებს ეძახიან (კლდ.). მიწა შეიძლება იყოს გრძელი და მოკლე. ს. კლდისს აქვს გძელი მიწები, ს. თონეთს კი ზემოდასახელებული მოკლე ტანები. განდაგან მდებარე მიწებს განის მიწებს უწოდებენ (თონ., კლდ.). მიწას, რომელიც ჯერ სწორად მიდის, შემდეგ კი მობრუნდება, მოუხვევს, ნამგალა მიწას ეტყვიან. მიწა რომ შეღმა მიდის, იმას პირაღმა მიწას ეძახიან, ფერდა ადგილის მიწებს კი ფერდი(ს) მიწებს ან სერის(ს) მიწებს (კლდ.). ასეთი მიწები ძნელე სახნავია, ტრაქტორი ვერ უღგება, ამიტომ განდაგან და ცალთივ (ცალი მხრიდან) იხენის. კლდისელებს ეკუთვნიან ნოყიერი მიწები, რომლებსაც სართაულებს ეძახიან: ანუ ულად ანუ ორჯერ მოხენის ნაკულად ერთხელ უხნავენ, ამის გამო ბალახი მოერევა ხოლმე და ძნელი გასამარგლიაო (შდრ. სართი ქვა — ძნელად დასამუშავებელი, მაგარი ქვა. კლდ.).

ადგილმდებარეობის მიხედვით არის გაღმა მიწები (კლდ.), უკანმიწები (კლდ.), ზემოდასახელებული გაღმა ვაკიები, გამოღმა ვაკიები და სხვ.

მიწის სახელს ხშირად მასთან ახლოს მდებარე ტყე, ტბა ან სხვა რამ განსაზღვრავს. ასე, მაგ., ს. თონეთს ეკუთვნის: ტბა (საყანე ადგილი ტბით, ვაკით და ფერდათი), უკანტყე (სახნავ-სათესი ადგილი ტყით), სისხლი(ს) მიწები, ვარდის მიწები და სხვ.

პირველად რომ გუთანს გაიტანდნენ⁷, უნდა ყოფილიყო ორშაბათი, სამშაბათი ან ხუთშაბათი (ოთხშაბათი და პარასკევი „ნავს“ ღღებდად ითელებოდა. კლდ.). ხენის დაწყებამდე (ზოგჯერ წინა საღამოს. თონ.) ჯერ ღვეღ-იარაღს გამართავდნენ (თონ.): დაკეცილ ღვეღს გაშლიდნენ, ზედ უღლებს და აწყობდნენ, დაახლოებით ორ-ორი მეტრის დაშორებით, რაც ერთ უღელს ხარის გამართვას სპირდება, და შექკრავდნენ ღვეღზე კულამებით (კულამა ორწვერად შეგრებილი მოკლე და ვიწრო ტყავია. კლდ.). ამას უღლების გაშლას ეძახდნენ. მოამზადებდნენ აგრეთვე დანარჩენ იარაღს: ქანანს, ჯაჭვს, აპურებსა და ტაბიკებს. ღვეღ-იარაღის გამართვას, ან უფრო მოკლედ ღვეღის გამართვას (ჩხ., კლდ.), ერთმა თონეთელმა გლეხმა გუთნის გაშლაც უწოდა. როცა მზის ჩასვლამდე საკმაო დროა დარჩენილი (თონ.). ან „მზე რო დაეა ჩასასვლელათ“ (კლდ.), იტყვიან: „ჯერ მზე ერთი გუთნის გაშლაზეაო“ (თონ., კლდ.).

გუთანში შესაბამელად წინა საღამოსვე ან მეორე დღით ადრე მორეკავდნენ ხარ-კამეჩს, ზოგი დამიანად შეაბამდა და მთვარიანზე ხნავდა (კლდ.). კვირას ისვენებდნენ. „თუ სოფელში კაცი მაკვდარიყო“, გუთანს იმ წუთსვე გამოუშვებდნენ და დასაფლავებამდე გუთნის იარაღი მინდორში ეყარა (კლდ.).

⁷ ადგილი შეზღუდულობის გამო გამოუტოვეთ მონაკვეთი: „გუთანი, გუთნული, გუთნის ღვეღა და მებრები“.

ხენის დაწყებამდე გუთნეულის წინა ხარს შელოცვილ კვერცხს დაახლიდნენ თავში, რომ გუთანმა თვალი არ აიღოსო (უფრო თვალის პატრონმა არ დათარსოსო. მაგ., „ერთი კაცი უფრო თვალის კაცი იყო, რომ შეაბამდა ხარსა, ხარი აღარ გასწევდა“. კლდ.).

ხენის დასაწყებად მიწას გუთანს მოუკიდებენ (კლდ.), „ჩააგდებენ კვალში“. პირველად რომ შევიდოდნენ მამულში, ჯერ მიწას დაიკვალავდნენ (გუთნით კვალს შემოაელებდნენ ნაკვეთს) (ჯორჯ.). დაკვალვა საერთოდ ხენის დაწყებასაც ნიშნავს: „პირველში მიწას რომ გაშპრიან, იტყვიან, ღიკვალაო“ (კლდ.). ს. თონეთის ერთ-ერთ საყანე ადგილს დაკვალულუბი ეწოდება. სხვადასხვა მეპატრონეთა ხეულებს შორის მიჯნად ტოვებდნენ მოუხნავ ზოლს, რომელსაც ზღვარი (თონ., პ. თონ.) || მზღვარი (შდრ. გლ.) ეწოდებოდა. ზღვარი კორღანსაც ეძახდნენ, ოღონდ კორღანი ქვების გროვის წარმოადგენდა (ფარცხ.).

მიწის მოუხნავ მხარეს ველი ეწოდება, მოხნულ მხარეს კი კვალთ. იტყვიან: გუთანს კაცი ველი მიიქვსო (მიწის განიერ ზოლს ქრისო), გუთანს პატარა ველი მიიქვსო (ეიწრო ზოლს ქრისო), გუთანს ველი მიეციო („დიდ ველს რომ დაუგდებენ, რომ ბევრი მოხნას, განიერი იყოს, ეიწრო არ იყოს“. შავს.). თვალს, რომელიც ველზე ანუ შპრალზე დაგორავს (პატარაა), ველის გოგორა ეწოდება (თონ., კლდ.). გუთნის დიდ თვალს, რომელიც კვალში დადის, კელის გოგორა ჰქვია (თონ., კლდ.). ველის მხარეს მავალი ხარი ველის ხარია (კლდ.), კელის მხარეზე მოსიარულე ხარს კელის ხარს ეძახიან (კლდ.).

მიწა ორნაირად იხენებოდა: კვალზე (ჯორჯ.) და ნაზურგზე (ჯორჯ.). კვალზე ხენის დროს (გარშემო უვლიან მიწას) მიწის შუაგული ფოსოვდება (ჯორჯ.), გამოიწინებება (კლდ.), ამიტომ მეორე წელიწადს ნაზურგზე ხნავენენ („აქედან გაუვლის, იქიდან გამოუვლის, შუაში იქნება ნახნავი და ის არი ნაზურგით“. ფარცხ.). ნაზურგზე ხენის დროს მიწაში რომ შევიდოდნენ, ჯერ შუაზე უნდა „შეეგდოთ“ გუთანი, შუაზე გაიკვალავდნენ და ნაპირები რომ დარჩებოდა, ნაზურგზე აყრიდნენ კიდევ (ჯორჯ.), დანაზურგებდნენ, დანაზურგდებოდა (შუაზე „ამონაღრული“ ნიწა სწორდებოდა. კლდ.). შემდეგ წელიწადს ისევ კვალზე მოხნავდნენ, რადგან მუდამ ნაზურგზე ხენით მიწის შუაგული მაღლდება, „მაღლაურდება“ (ჯორჯ.).

ვაკე მიწა ორ კვალზე (კლდ.) ანუ ორ ფთივ (კლდ.) იხენის „გინდა დანაზურგება, გინდა გამოწაღრა“ (კლდ.), ფერდა მიწა კი ცალ კვალზე ანუ ცალ ფთივ (ცალი მხრიდან) და სივანეზე იხენებოდა, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში გუთანი „არ შეეკიდებოდა, ხარევი ბუერი ჩაჰყვებოდა“ (კლდ.). ფერდაში ხენის დროს გუთანი „წამოწოლილი“ რომ მიდის, გუთანი მხარზე წამოუწვია (ჯორჯ.), იტყვიან.

გუთნეულის მოსაბრუნებელ ადგილს ხენაში საქცევი (თონ., პ. თონ., ხხ.), მოსაქცევი ანუ მოსაბრუნე (მთ.) ეწოდება. საქცევი რომ გავივლიდნენ („თავში რომ გავივლიდა გუთანი“. კლდ.), წინა მებრე ჩამოვიდოდა, ხარებს მოაბრუნებდა და გუთანს აუგდებდნენ (ჯორჯ.), აუშვებდნენ (ხხ.) ანუ აგლეჯდნენ (კლდ.) (ალბათ გუთნის დედა აუგდებდა) (კელიდან ამოიღებდნენ). რომ ახალ კვალში მოეკიდებნათ. გუთნეულის საქცევი გასვლასა და შემობრუნებას გასაქცევება ეწოდება. „აბა, გაუსაქ-

ცევით, კარგა გადით, გავიდა გუთანიო!“ (პ. თონ.), შეეხმაურებოდა გუთნის ღედა მეხრეებს. საქცევში ყველაზე დიდი ძალა საჩირის უღელს ადგება, ამიტომ ამ უღელში კამეჩებს უზამდნენ (ჩხ.). ხენის დამთავრებისა და გუთნის ამკვების შემდეგ გუთანი მიჰყვება (გაშლილ ღელს მიჰყვებოდნენ და უღელს მიაწვობდნენ) (პ. თონ., ჩხ.). ამას ღვედი-იარაღის მიჰყვება ეწოდებოდა (ყლ.). თუ გუთნის იარაღი შინ არ მიჰქონდათ, ისევე გაშლილ ტოვებდნენ მინდორში (ყლ.). ხენის დროს გუთანი რომ „ყელში აიღენდა“ (ყლ.) ტალახს, ჩეკით (ბრტყელოლოიანი ჯოხით) გაასუფთავებდნენ, გაფხეკდნენ. გუთნის ღერძს (ურმისასაც) შვიგადაშიგ საპნით პოხავდნენ, რადგან ცხელდებოდა (ალბათ იწვოდა) და „ღრიტინებდა“. გამომშვებულ ხარებს მთელი დამე ამოვებდნენ, მეორე დღით აღრიანად მორეკავდნენ და განაგრძობდნენ ხენას, თან „პოროველას“ მღეროდნენ (ენაგ.) (ურემზე კი „პალალოს“ მღერა იცოდნენ. ენაგ.). ხენაში გუთნის გეზს გუთნის ღედა აწესრიგებს: თუ გუთანმა ნახნავისკენ, ე. ი. კვლისკენ, გაიწია, გუთნის ღედა მეხრეებს დაუქაბებს: გამოიში! (თონ.) || გამაიში! (ჩხ.), ე. ი. გუთანი ველისკენ მოსწივით, თუ გუთანი კელიდან ამოსხლტა, ამოვარდა და ველზე აღმოჩნდა, — ზედ!-ო გასახებს გუთნისღედა, ესენიც (მეხრეები) „მიიკრამენ ხარს ისევე და კვალში ჩადგება გუთანი (მაწ.)“ (მღრ. დაიზვდავე, აქვე). საქცევში მობრუნების დროს ზოგჯერ ღვედი ჩაიკეცება || მოიკეცება ხოლმე, ხარი გაშალეთო, ღვედი მოიკეცაო! დაიძახებენ ამ დროს (მაწ.). წინა ხარებს: „გაუჯარღებთან“ და ღვედი გაიქიმება. ზოგჯერ დროზე ვერ შეამჩნევდნენ და საქონელს ფეხი გაეხლართებოდა ღვედში, მამინ დაძახებდა დაიძახებდა: ხარი (კამეჩი) დაიღვე დაო, გააჩეჩეო! (ჯარჯ.), ან კიდევ: დააყე, დააყე, დაიღვე დაო (თონ.). თუ არ გააჩერეს, შეიძლება საქონელს ფეხი მოსტყდეს, როცა ღვედი გაიქიმება. უფრო გუთნის თავის ხარები იღვევებოდა. შეიძლება ურემში შემპულა საქონელიც დაიღვედოს („ურემშიც და გუთანშიც, როცა ყევარა უბია“. შავს.). ამ დროს გუთანში წინა ხარებს გააჩერებენ, ურემში — ურმის თავის ხარებს. გაუტეხავი მიწა და საერთოდ ძნელად დასამუშავებელი მამული სუფთად არ იხენებოდა, აქა-იქ ჩაჰყვებოდა მოუხნავი მონაკვეთები, რომლებსაც ზედ ბელტი გადაეფარებოდა, ამახედ იტყოდნენ: წიწილა ჩაჰყვაო. ხნულის შუაგულში ან სხვა ადგილას მოუხნავად დარჩენილ თუ დატოვებულ ადგილს ნალარი ეწოდება. ნალარის მოხვნა შედარებით ძნელია ამიტომ შიგ ხარებს ატრიალებდნენ და ისე მოხნავდნენ, გამონალრავდნენ. კვლებს შუა შვიგადაშიგ შეყოლილ მოუხნავ ადგილებს ხარეებს ს უწოდებდნენ. „არიკა, ბიკო, აქეთ მოუშვი ხარი, ხარი ეწი ჩაჰყვაო!“ (მაწ.). ან კიდევ: „დაიზე დავე, ბიკო, ხარეში დარჩაო!“ (ყლ.), დაუძახებდა გუთნის ღედა მეხრეებს. კვლიდან გუთანს გადააყენებდა და ხარეებს ააღებინებდა (ყლ.) (ხარეებებით მოხნული მიწა უხარისხო ნახნავად ითვლებოდა). ხენის დამთავრებამდე ზოგჯერ ერთი-ორი მეტრის ოდენა მიწის ნაჭერი დარჩენოდნენ ხოლმე მოსახნავი, რომელსაც ნეკს⁸ უწოდებენ (ყლ.), „ნეკი დარჩა მოსახნავიო!“ დაიძახებდნენ, გუთანს მოაბრუნებდნენ და გამოხნავდნენ. ნეკს გამოხვნას გამონეკვას || გამონეკვას (ყლ.) ეძახიან.

ყამირის გატეხას აძნელებს ხოლმე ბურთივით ამობორცვილი გამკვრივებული მიწა, ჩვეულებრივ გაბალახებული. ასეთი მიწა ჰაობებშიც იცის და მას

⁸ მღრ. ნეკა (ჭართლ.) (სამკუთხედად დარჩენილი ნაკვეთი მიწისა). თ. სალარიძე, ჯარტილური ლექსიკონი, იყ, XVII, 1970, გვ. 314.

კორომს ან კორუმს ეძახიან. რამდენიმე კორომზე იტყვიან: კორომ-კორომიაო ან კორომი და კორომიაო (თონ). როცა ვარგისი მამულია და კარგად, ღრმად იხენება, იტყვიან: კარვი პირი გადააქვსო (თონ), კარგი პირი ამამიტანაო (მაწ). მცირე ადგილი რომ დარჩება შისანხავი, იტყვიან: ერთი გუთნის პირილა არიო (მაწ), ან ერთი გუთნის კვალილა დარჩაო (ჯორჯ., ტბ.).

ხენაში რამდენიმე პირი შეამხანაგდებოდა, რადგან ყველას არ ჰყავდა სკარისი რაოდენობის გამწევი ძალა ან არ ჰქონდა სახნავი იარაღი („საპყოფი ხარი არა მყამდა“. კლდ.). პირველ დღეს იხენებოდა გუთნისა და ღვედის პატრონის მიწა, შემდეგ რიგრიგობით დანარჩენ ამხანაგებსაც მოუხნავენდნენ, რაც გრძელდებოდა დაახლოებით 20 დღეს. მთელი კვირა მუშაობდნენ, შაბათს ან კვირას (კლდ.) ისვენებდნენ, ან სულ არ ისვენებდნენ.

შრომის ანაზღაურება შემდეგნაირად ხდებოდა: გუთნისდღეს ორი დღისა, ანუ ორი ალო (ჯორჯ.) ერგებოდა, ღამის მეხრეს — ორი (ჯორჯ., ენაგ.) ან ერთი ალო. თუ დღისითაც იმუშაებდა, ერთ ალოს ნახევარი ალოც ემატებოდა (კლდ.) („კვირა საღამოს ამოვებდნენ ღამის მეხრეები, ეძლეოდათ ერთი ალო, თუ ისინი დღისითაც იქნებოდნენ, — ნახევარი ალო ემატებოდათ“. კლდ.), დღის მეხრეს ერთი ალო ეძლეოდა (ენაგ.).

სახნის ეძლეოდა ორი ალო, გუთანს (გუთნის ყელს) — ერთი ალო, ღვედს — ერთი ალო, საკვეთელს — ნახევარი ალო, ჯამბარას — ნახევარი ალო (კლდ.).

ვისი ალოც იხენებოდა, პურს ის აკმევედა მუშას. დიასახლისი დაამზადებდა საკმელს (ლობიოს შექმანდი, მაწენის კერძი, რძიკორკოტა, პურისა და ერბოს ხარშო...) და ჯერათ (ფარცხ.) წაუღებდა გუთანზე ან გაატანდა ვისმე ჯამქურქელთან ერთად. ჯერის წამლები ქალი ანუ მოსადილე (თონ.) მუშებს გაუქერძავდა || გააქერძავდა (კლდ.) საკმელს, რომელსაც ეზიდებოდნენ, ჩვეულებრივ, ხელადით (პირგანიერი ყურჩიანი თიხის ქილა, „გუთანზე წაიღებდნენ კერძსა“. თონ.) ანუ გუთნის ხელადით (თონ., ფარცხ.). გუთნის ხელადი ყურჩიანი „მოუქალავი“ წითელი თიხის ქილა იყო, ძირვიწრო, პირვიწრო და მუცელგანიერი, 7-8 კაცის კერძი ჩადიოდა შიგა (ფარცხ.). საკმელს ხარშავდნენ გუთნის ქვაბში (მოზრდილი ქვაბი სპილენძისა) (თონ.).

მუშას დღეში სამჯერ აკმევდნენ: დღის საკმელსა და დღის პურის ჯამბასადილი ეწოდებოდა (თონ., ჩხ., კლდ.) (მღრ. საბა) („დღით წავედი, სადილი წაუღე მუშებსა“. თონ.; „... გუთანზე წაუღებდით ჩომე სადილ, ადრინათ ავღგებოდით ხომე, რომ მოგვეწრო კერძას დაამზადება“. ჩხ.), შუადღისას — სამხარი (კლდ.), საღამოსას კი — ვახშამი. ზოგიერთი გლეხი შუადღის საკმელსა და პურის ჯამასაც სადილს ეძახდა, იტყოდნენ: დღის სადილი, სამხარის სადილი (თონ., ჩხ.). ზოგიერთ სოფლებში (კლდესი...) ვახშამი აღარ იტოდნენ: გუთნის გამოშვების შემდეგ ღამის მეხრეები წაასხამდნენ ხარებს საძოვარზე, დანარჩენები თავთავიანთ სახლებში წავიდოდნენ და იქ ვახშამობდნენ.

წლის დროის მიხედვით მიწა სამგვარად იხენებოდა-ითესებოდა:

ა) ანეული მანისიდან ივლისამდე მოხნული მიწაა, რომელიც შემოდგომათ ითესება. მოხვნა სჯობს მანისში, რადგან იენის-იელისში მიწა გამოგვა-

9 (ერთი) დღის მიწა არის ერთ დღეში შეიდი-რეკუღელა ხარის მიერ მოხნული მიწა.

ლუღია. გამაგრებულია მზისაგან და გუთანი ძნელად ქრის (კლდ.). ანულო გათიბულზე იხენება, მაგრამ ვისაც თევა არა სჭირდება, გაუთიბავდ მოხნავს. შემოდგომამდე ბალახი ლევა, მზე კი ბელტებს შლის და აფხვიერებს. ს. კლდე-ის აქვს სახნავ-სათესი მიწები, რომლებსაც ანიულებს ეძახიან. ეს ანიულები „კაი მიწებია, ვავე მიწები ყოფილა და მომკიდნენ თუარე, მაშინვე სნამდნენ, ხნული დაიწოდა მზეზე დათესის დრომდინა“ (კლდ.). ანულოდ მოხნულმა მიწამ კარგი მოსავალი იცის, მაგრამ დათესვამდე გაბალახდება და გამაგრდება ხოლმე, განსაკუთრებით ადრეების დროს (თონ., ტბ.), ამიტომ მიწას ხელმეორედ არადრმად გადახნავენ, რომ მიწა გაფხვიერდეს და სინესტე გეაბლდეს. ამას აჩუთვას (თონ., ჩხ., ტბ.) ეტყვიან („აედრე-ზისგან გატიპულ ხნულს ავჩუთამდით“ თონ.). აჩუთვა ხდება აჩაჩით („როცა მოხნულია და დიდი ხანი გევა,... თესვას რო დაიწვებენ, აჩაჩით უნდა გაიარო, რო გაანარბილოს“. ტბ.). აჩაჩა პრიმიტიული სახენიელია („აჩაჩას ერთი ხე აქვს. გაჩაჩხული ძირი, ისა ხნამს და ორი ტარი, ვისაც აჩაჩა აქ, აჩაჩითა შჩინქინან“. ტბ.). აჩუთვა ჩუთითაც ხდება, რომელსაც აქაური მთიულები კავს უწოდებენ. ჩუთი ანუ კავი (ტბ.) აჩაჩასთან შედარებით გაუმჯობესებული იარაღა. წარმოადგენს პატარა ხის სახნისს, ზოგჯერ რკინაწამოცმულს, რომელიც არადრმად, ზერელედ ხნავს და აბლებს ხნულს („ჩუთი, აი კავიანი ხე არის. იმ კავზე რკინას გაუკეთებენ და აშჩუთამენ“. ტბ.); „ჩუთი უფრო კარკია, ეიბრე აჩაჩა“ ტბ.). ჩუთში აბამდნენ ორულელა ხარს. ჩუთს მთიულები დათესილი ხნულს დასაფარცხადაც იყენებდნენ (მაწ.). ხნულის ხელმეორედ მოხვნას გაბახვასაც (თონ., გოლო., მაწ.) და მიწის გადაბარუნებაც ეტყვიან (გოლო.). გაბახვანა მოუხნავი მიწის მთლიანად, ერთიანად მოხვნასაც ნიშნავს (გოლო.).

ბ) გაზაფხულზე მოხნავენ და მაშინვე დათესავენ პურსა (ლიკა, პოშოლა) და ქერს.

გ) ნაოში მოსავლის აღების შემდეგ შემოდგომით მოხნული მიწა, ნაყნევი, რომელსაც მაშინვე თესავენ. ამიტომ ნაოშს ზოგი ნაყანვეს || ნაყანებს ან ნაყანობს უწოდებს („ნაყანევი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე გვ. 89) („თუ ანულო საყოფი არ არი, მაშინ შემოდგომაზე ყანას რო მოემკით, ნაყნევის ისე მოვხნამთ და მაშინვე დაეთესამთ, ეს არის ნაოში. ზოგი ნაოშ ეტყვიან, ზოგი ნაყანევი“. კლდ.; „ანულო აჩუთამენ და ერთათ დაათესამენ ანულოცა: და ნაოშაიცა“. ჩხ.).

ხნულს აფხვიერებდნენ დათესვამდე და დათესვის შემდეგაც. დათესვის წინ, დიდ-დიდი ბელტების დასამტერევად ზოგჯერ ხნულს გათობნიდნენ (ჩხ.) || დათობნიდნენ (მაწ.) ხოლმე. ხნულის მოსასწორებლად და ბელტების დასამტერევად კაბდო-ხელნასაც ხმარობდნენ (თონ.). კაბდო (თონ., კლდ.) მოგრძო, მძიმე ფიცარია, რომელსაც აქეთ-იქიდან თითო ხელნა აქვს გამობმული. ხელნებში უღელია გაყრილი. კაბდო-ხელნას ფარცხის წინ უბამდნენ და დათესილ ხნულზე გადაატარებდნენ. თუ მიწა მაგარი იყო და კაბდო ვერ ერეოდა („ზოგი ბელტი ისეთი მაგარია, რო კაბდო ვერა სტეხამს, გადაუელის გორახს მალა და წაეა“. ტბ.), მაშინ ფარცხის წინ ფოჩხს მიუბამდნენ. ფოჩხი (თონ., კლდ.) ოთხკუთხად შეკრული ხის ჩარჩოა, შიგ ჩასმული პარალელური ფიცრებით, რომლებიც ქვემოდან დაფარულია ხის ან რკინას თითებით (კლდ.). ფოჩხის თითები კარგად შლიან, აფხვიერებენ, ასწორებენ მიწას, თან ბალახს გლეჯენ გაბალახებულ ხნულში (თონ., ჩხ.). ჩალაბულისაგან

წენდენ. ფოჩხში აბამდნენ უღელ ან ყვეარა ხარსა (თონ.). ზოგჯერ ფოჩხს წინიდან კაბდო-ხელნასაც გამოუბამდნენ უღლითურთ (თონ.). ადგილობრივად მოსახლე მთიულუნისათვის ფოჩხი (ფოცხიცი!) ნათიბის მოსაგროვებელი იარაღია, რომელსაც უპირატესად საფარცხელს || საფარცხს უწოდებენ („ფოჩხი და ფოცხი ერთია, შვილო, ჩვენ საფარცხველს ვეძახით“. მაწ.). ფოცხი ქართულში ბალახის მოსაგროვებელი და მიწის გასაფხვიერებელი ხელით სახმარი იარაღია, როგორც ჩანს, ფოცხისაგან განსხვავებული მნიშვნელობით დამკვიდრებულა (უმთავრესად დიდსა და პატარა თონეთში) მისი ფონეტიკური ვარიანტი ფოჩხი. ფოცხის ძირითადი მნიშვნელობა საბას მიხედვით ასეა: „... ქნულთ ასაოშვი თითებიანი კაბდოსავით“. იმავე საბასათვის მეორეულია მისი დანიშნულება, როგორც „...ბალახთ მოსაგროვებელი“-სა. შირ. ცელის ფოცხი, რომელსაც აქვს დედანი და თითები, იხმარება ყანის ცელით თიბვის დროს (ცელის ტარზე ამარებენ ცელის პირთან): თავთავს ერთ მხარეზე აწვენს, აწყობს. ფოჩხი ამჟამად რკინის კლაკილა ფარცხმა შეცვალა, რომელიც მოსახლეობაში რუსული სახელწოდებით არის შესული, ოღონდ აფრიკატიზებული სახით: „ძიგძაგი“ (<дирона — жар) (ტბ., მაწ.). „ძიგძაგი“ ხნულის გაფხვიერება კი „დაძიგძაგებაა“ (მაწ.). ფოჩხი და „ძიგძაგი“ (კლაკილა ფარცხი) გლეჯს, არჩევს ჭინგას, კარგად ჩენჩხაეს (ტბ.), აწერიშალეებს (მაწ.) გორახებს, კორხლებს და კონდოლებს. კონდოლი (მცირე ბელტი) (პ. თონ.) გეოგრაფიულ სახელადაცაა ქცეული (სოფელია თელავის მისაღმომებთან).

მიწის კარგად დამუშავებას, წმინდად გაფხვიერებას გათქვეფას უწოდებენ, კი გათქვეფილი მიწააო (ჩხ.) იტყვიან.

დათესვის დროს მივლენ და თესლს დააპნევენ (კლდ.). მთესველს ფეტამალში (დღიმი წინსაფარი) აქვს თესლი, მარჯვენა ხელით ამოიღებს და აქეთაც ააპნევეს, — იქითაც, თან მიწის თესლის პირს (დათესილი მიწის ზღვარს) მიჰყვება, რომ ორმაგი ნათესი არ გამოვიდეს. ხნულის ბოლოში რომ გავა და შემობრუნდება, — ნაფთევს შეჰკრავს (თესლს „გადაბამს“), რომ ხამი (დაუთესავი) ადგილი არ დარჩეს და მიწა არ მოსტდეს (კლდ.).

თესლს გადაბნევის დროს მთესველი პირჯვარს ვადაიწერდა და იტყოდა: „ღმერთო შენ მიეცი ბარაქა ხარის ჭედსა, გუთნის კვალსა და ჩვენს მოსავლსა!“ მერე გადაბნევედა მარცვალს და იტყოდა: „ეს თავგებაო, ეს ჩიტებაო, ესაც სტუმრებაო!“ (ჩხ.).

თესავდნენ თანაბრად და თხლად, რადგან თხლად ნათესს აქეთ-იქიდან ნიავე ხვდება, სქლად ნათესმა კი სიმხურვალე იცის და ყანა წაიჩეხება ღოლმე (ბგვ.).

ჩვეულებრივ მთესველს უკან ფარცხი მიჰყვებოდა („... თან ითესებოდა, თან იფარცხებოდა“. ენაგ.), ანდა ფარცხვად დათესვის შემდეგ ხდებოდა. ფარცხი კეთდებოდა ბრტყლად შეკრული კვრინჩხის ფიჩხისა ან წნელით დაწნული ლასტისაგან. საფარცხე ლასტისათვის იყენებდნენ შინდისა ან რტხლის წნელს. ფიჩხის ფარცხს ბოლო გაშვებული ჰქონდა. ზოგი ფარცხი ტვინებში წნელის ჩაწენით კეთდებოდა. ერთი ტვინი (გრძელი ხე, ლატანი) წინ უკეთდებოდა, მეორე — უკან, მოკრილ წნელს შიგ [ჩა]აწნავდნენ ტვინებში (კლდ.). ზოგ ფარცხს ერთი ტვინი ჰქონდა და მას დედახესაც ეძახდნენ, დედახე კაბდოზე იყო მობმული (ენაგ.).

ფარცხის გატანაზე იცოდნენ ხალიფაჟის გაკეთება (ჩხ.). ფარცხით ხნულის ბოლოში რომ გავლენ და შემობრუნდებიან, — ცდილობენ ხარები ნაფარცხის პირზე (დაფარცხელი მიწის ზღვარზე) ატარონ, რომ ხარვეზები არ დარჩეს, ან კიდევ ხელშეორედ არ დაიფარცხოს. ამ დროს პატრონი მიმართავს ხარს: „ნაფარცხის პირი დაიქირეო!“ ან „ნაფარცხის პირზე მიდი, ხარო!“ (ჩხ.).

ჩვეულებრივ, ფარცხს ბოლოზე საფიჩხეც¹⁰ (ხის მორს) [და]უდებენ ან [და]აბამენ ზედ, რომ ფარცხი დამძიმდეს, მიწა კარგად დაიფარცხოს და თესლი ღრმად დაიმალოს (თონ., ჩხ.). თუ საფიჩხე არა ჰყოფნის, მაშინ ფარცხს დაბელტავენ (ზედ დიდროს ბელტებს დააწყობენ) (თონ., ჩხ.). გამხმარი მიწის დაფარცხვა ძნელია. აედროს შემდეგ მიწა რომ გაჟივდება ან გაჟივდე (წყლთ გაივლინება, გაფუვდება) (თონ.), მაშინ კარგად იფარცხება.

ალგეთის ხეობაში მოჰყავდათ სხვადასხვა ჯიშის ხორბალი და ქერი, როგორც გაზაფხულისა, გაზაფხულური ანუ ახალი თესლი ახალთესლი, ისე შემოდგომისა, შემოდგომური ანუ ძველი თესლი ძველთესლი.

გაზაფხულის ჯიშებიდან ითესებოდა პოშოლა (თონ., შავს., ჩხ.). პოშოლამ ფხა არ იცის, მარცვალი მსხვილი აქვს, „ბლუნძურა“; პური თეთრი და გემრიელი ცხვება, „თავი პურია“ (თონ.). პოშოლა მალე შემოდის და დროზე თუ არ მოიმყო, ერთიანად მიწაში ჩაიბნევა (ჩხ.). მას პოშოლა-პურსაც ეძახიან (ფარცხ., კლდ.). პოშოლას ზოგი მთესველი ერთ წელიწადს გაზაფხულზე თესავდა, მეორე წელიწადს შემოდგომაზე. ამგვარად დათესილი უფრო კარგი მოდიოდაო (მაწ). გაზაფხულისა აგრეთვე: დიკა (თონ.), კარახინა (ძველი თესლი არის!) (თონ.), გომბური (<გომბორულა? იხ. გლ.: პოშოლა-პური) (ჩხ.) და ახალთესლი ქერი (ფარცხ., ენაგ.).

შემოდგომური ჯიშებიდან გავრცელებული იყო დოლი (თონ., ქორჯ.) ანუ დოლის პური (თონ., კლდ.), კარახინა (წერილი თავთავი აქვს) (თონ., მაწ., ქორჯ., ფარცხ.) და ძველი თესლი ქერი (თონ.) ანუ ძველთესლი ქერი (ენაგ.). სხვა ჯიშებიდან ითესებოდა: თათუხი წითელი (თონ.), რომელსაც ზოგი თეთრ თათუხს ეძახის (ქორჯ.), შავი თათუხი ანუ თათუხი შავფხა (თონ.), რომელსაც ზოგი შავფხას (ქორჯ., ჩხ.) ან შავფხა პურს უწოდებს (ფარცხ.), ხოტორა (თონ.), ასლი (თონ., ჩხ., მაწ.), „ბანათკა“ (მაწ.), „ცხრათაველა პური“ (ამის თესლი ერთ მაწვენელ გლენს წამოულია ზესტაფონიდან), „ადესა პური“ (კლდ.). ახლა ითესება რუსეთის პური (ქორჯ.). თესავდნენ აგრეთვე ფეტვს. თონეთის ერთ-ერთ მამულს ნაფეტვრებს ეძახიან (თონ., თ. წყ.).

ხორბლეული ითესება შემოდგომაზე და გაზაფხულზე. შემოდგომაზე ითესება ძველი თესლი, გაზაფხულზე — ახალი თესლი. თესლი, რომელიც წლების ჰანძილზე შემოდგომობით ითესება, — ბერდება. (ფარცხ.), თესლი რომ დაბერდება, იმდენი მოსავალი აღარ მოჰყავს (შავს.), მერე გაზაფხულით უნდა დაითესოს, რომ თესლი გაახლდეს, კარგი თესლი მოვიდეს (ფარცხ.). შემოდგომაზე დათესილი თესლი გაზაფხულზე გაახლდება („... გაზაფხულური თესლი შემოდგომით არ მოვა კარგი, შემოდგომისა კი გაზაფხულით დაითესება,

¹⁰ შტრ. ჩაუფიჩხეცს (ქართლ.) (ფარცხს დაამოძებს რითვე). თ. სალარიძე, ქართული ლექსიკონი, იყ., XVII, 1970, გვ. 318.

კარგი მოვა, ახლდება, გაახლდება თესლი...“ (ფარცხ.). თესლს სხვაგვარადაც ახლებენ. სხვა მხრიდან მოიტანენ და იმას დათესავენ, გამოსცვლიან (შავს.). თესლის გაახლებას გადაახლება საც ეძახიან (საღრ.).

სათესლედ წერილი მარცვალი არ იყარგებს, სავსე (გოლთ.), მსხვილი მარცვალი უნდა იყოს. ასეთი თესლის მისაღებად თავთავის დაყვერვას (ჯორჯ., საღრ., ფარცხ.), ანუ თავთავის დაკოდვას (შავს.) მიმართავენ: კალოობის დროს კალოზე დასხდებოდნენ, თავთავს თავბოლოს (შავს.) წაამტრებდნენ და შუაგულს, მსხვილმარცვლებიანს, სათესლედ აგროვებდნენ, შემდეგ დაბეგვავდნენ, ან, თუ ბევრი დაგროვებოდა, გალუწავდნენ. დაყვერილი თავთავი საუკეთესო ხარისხის სათესლეს იძლეოდა: „ერთი ლიტარი დეგეთსა, ორ თალარ სუფთა ხორბალს ვიღებდით...“ (ჯორჯ.). დაყვერვა სიმინდისა ც¹¹ იცოდნენ: ტაროს თავსა და ბოლოს მოაფხენდნენ და შუაწელს შეინახავდნენ სათესლედ (საღრ.). ყვერავენ ნიორსაც: აღმოცენებული ნივრის ფორჩებს ერთმანეთზე გადაკვანძავენ, რომ მაღალი არ გაიზარდოს, ძალა ძირში დაბრუნდეს და დიდი თავები გაიკეთოს.

მარცვლეულისა და ზოგიერთი სხვა მცენარის ახალ აღმონაცენს (წვერს რომ ამოჰყოფს) დივი, დოდი ან დოჯი ეწოდება, საკუთრივ მარცვლეულისას — ჭეჭილიც, თესლის აღმოცენებას გაღივებას, დივის გამოტანას, აღოღებას, გალოღებას, გალოჯებას, ამოღეჭეჭებასა და აჭეჭილებას ეტყვიან (თითზე რომ საბეწვე ამოუყვით, იმაზეც ეტყვიან: „საბეწვე ამამიღეჭეჭაო“. თონ.). მოყინებული ავდრების დროს კალოებში პური გაუღოჯდებოდათ (კლდ.). ასეთი (დოჯიანი) ხორბლის პური ჭყინტილი ანუ ტინტყლი (უფუარი და სველი, გამოუშუშავი) ცხებოდა (კლდ.).

მიწაში ჩათესილი თესლი ზოგჯერ გაუღდება, არ აღმოცენდება. ამაზე ეტყვიან თესლი გაიბუტაო. გაბუტვა ხშირად იცის ნიახურმა, ყველა მწებანისზე ადრე ნიახური უნდა დაითესოს, რომ არ გაიბუტოს (ბგვ.).

ყანა რომ ზრდას დაასრულებს, იტყვიან, უკვე მუხლშია ყანაო (როცა უკვე ორი მუხლი აქვს გაკეთებული, ჰყავის და მალე ნაყოფი უნდა გამოიღოს). ამ დროს ერიდებიან ყანაში გავლას. მუხლი ეწოდება პურეულის ღეროს სახსარს (ჩხ., ჯორჯ.). მუხლს კოკსაც ეძახიან (პ. თონ., ჯორჯ.), ყანამ უკვე კოკი გაიკეთაო იტყვიან (პ. თონ.). თავთავის ყუნწს კინწსაც ეძახიან. „ძალა მოსვლია პურსა, კინწში სწყდება თავთავიო“ იტყვიან (პ. თონ.).

სიმინდის წვერში ამოზრდილ ყვავილედს, ზოგჯერ კი სიმინდის ტაროს ზეწვებაც (ამას) ქოჩოჩს, ქუჩეჩს და ქუცეცს ეტყვიან. ქოჩოჩსა და მისთ. ზოგჯერ თავთავის წვერს და საერთოდ მცენარის (მაგ. ხახვის) ყვავილოვან თავსაც ეძახიან (თონ.). ერთმა ტბისელმა ქალმა მოცხარის ნაყოფის შესახებ თქვა: „ზედ პატარა ქუჩეჩებიეთ აქ, როგორც ზღმარტლსაო“.

სიმინდი რომ „ქოჩოჩს ამიტიანს“, მაშინ „წვინდადება“ და ტაროც ამოაქვს.

პურეულს რომ ნაყოფის ჩანასახი გაუჩნდება (ჩხ.) (წყალივითაა ხოლმე), იტყვიან: მარცვალი დამაწვენებულაო, „ჭერ დამაწვენდება მარცვა-“

¹¹ შღრ. ხეების შემოყვერვა (რაქ.) (ა. რობაქიძე, რაქის ეთნოგრ. მივლინების ანგარიში, 1939, ენიშის „მოამბე“, IV, გვ. 315).

ლი, მერე ოდოში გახლება“ (ჩხ.). კირნახული რომ შემოვა და გული ცოტათი ვაუმაგრდება, ოდოშს (თონ., ჩხ.) ან ოდოშღერს || ოდოქღერს (თონ., ჩხ.) უწოდებენ („პოშოლა... მალე შამოდის და ოდოშღერი თუ არ მომკე ისა. მალე იანევა“; ჩხ.). ნედლ, შემოუსვლელ ყანას და მარცვალს ჭანარ ყანასა და ჭანარ მარცვალს ეტყვიან. „ეს ხორბალი ჭანარია, არ დაიფქვებო: იტყვიან (პ. თონ.). ჭანარი საერთოდ სველის, ტენიანის აღმნიშვნელია: ჭანარი შეშა, ჭანარი თივა (მაწ.). ნედლის, რბილის აღმნიშვნელია აგრეთვე ჭყლინტი || ჭყინტი: ჭყლინტი სიმიინდი (ფარცხ., ტბ.), ჭყლინტი ნიგოზი (ფარცხ.), ჭყლინტი ხორბალი (ჩხ.). ჭყინტი პური (იხ. გვ. 97).

ყანა რომ დამწიფდეს და კარგი მოვიდეს, თავის დროზე უნდა ჰქონდეს მზე, ნივი და წვიმა. ასეთი შემკობილი ამინდითა და კარგი მოვლით ნათესი გალადდება. სარწყავში დათესილი ზოგი თესლი „ისეთი მოვა, ისეთი მოვა. როდემოთ არ მოიგონებსო“ (ძალიან გალადდება, უხვმოსავლიანი იქნება) იტყვიან. გალადდება მიწაც (ვაფუვდება და „კაი ნაყოფს მოგვემს“), როცა მას ნეხეს დააყრიან და გათხნინან (ბგვ.). თუ აედარმა თავის დროზე მოუსწრო, მარცვალზე დასრულდება და „სუ ზიმიშიმ (მომედ მოძრაობას და ბზინვას) დაიწყებს ყანა, მოსავალი“. ალგეთელების მოსავალს ძალიან უხდება აგრეთვე ქვენა ქარი (იხ. გვ. 84).

საესე თავთავს მაძღარ თავთავს (ყლდ.) ეტყვიან, პარკოსანი მყენარეების საესე პარკს კი მაძღარ პარკს. იტყვიან ასეც: მაძღარი პური იაო, ან მაძღარი ლობიო იაო. ამ ყანას კაი თავთავი უჭირამო ან კაი პური უჭირამო (თონ.) ამბობენ, როცა ნახავენ, რომ მოსავალს კაი პირი უჩანს (სადრ.). ზრდადასრულებულ მარცვალს სრულ მარცვალს (ყლდ.), საესე მარცვალს ეახიან, მსხვილ მარცვალს კი — ბლუნძუ რა მარცვალს (თონ., ჩხ.), მსხვილ მარცვალზე იტყვიან აგრეთვე: ისეთია, შინდის კურკასავით მარცვალ იაო.

უხეირო ამინდი (გვალჯა, მომეტებული ქარი და აედარი) ყანას დამწიფებას არ აცლის. ალგეთელების მოსავალს განსაკუთრებით აზიანებს ზენა ქარი (თონ. იხ. გვ. 84), რომელიც მარცვალს აშრობს, გვალვასთან ერთად [ა] შუშავს (ახმობს, წვავს) ყანას, ლობიოს (გოლთ., თონ., მაწ.). ისეთია ყანები, სუ აშუშულიაო იტყვიან (თონ.), „სიმიინდი აიშუშაო“ (მაწ.), ამის გამო თავთავი და მარცვალი ბჭიტი (ჩხ., ბგვ., მაწ., სადრ.) || ფშიტი (წვრილი, გამოფიტული) (ყლდ.) გამოდის. მაზიანებელი ამინდისაგან მოცდენილ ყანაზე, თავთავზე ან პარკოსან მცენარეებზე იტყვიან აგრეთვე ამშუშულიაო (ბგვ.). ამშუშლის სინონიმებია: მშიერი (თონ., ჩხ.), წვრილთვალი (ფარცხ.) და აშრეტილი (გოლთ., ჯორჯ., სადრ., ჩხ., ენავ.). („აშრიტა ქარმა თავთავი“. ჯორჯ.; „მზემ აშრიტა ლობიო“. ჯორჯ.; „პური აიშრიტა, არ მოვიდა, სუ აშრეტილია“. გოლთ.), ანუ მოშრეტილი (თონ.) („პური ყვავილში მოიშრიტაო“. თონ.). იცინა წყევლა: „შენ კი მოიშრიტეო!“ (მოსიპეო), ანდა მუქარა: „აბა გაბედე, ისე მოგშრიტო, რომა!“ (თონ.). სიცხე და ქარი რომ მოასწრადებს მოუსვლელ თავთავს („კირნახული რო მოვა და ქარები რო აუდგება და შუშამს, იმას ეტყვიან მოასწრაფაო“. ჯორჯ.), იტყვიან აგრეთვე: თავთავმა აიოდო (აიოდო, ამბობენ წვრილფეხზეც, ფრინველებს). გვალვისაგან დამწვარ მოსავალს მოტუსუს და მოხახუსაც ემა-

ხიან: „მინდორში სუ მოტუსულია ყველაფერი უწყლობითა“ (თონ.), ან კიდევ: „ყველაფერი მოიხახა უავდრობითა, დავრჩით მოხახულებით“ (თონ.).

დიდი გვალვის დროს ყანებში გამოდის გუ და ფ შ რ უ ქ ა (<გუდაფშუტა>), რომელიც აფუქებს ყანას, განსაკუთრებით მაშინ, როცა იგი ყვავილშია („პური ყვავილში მოიშრიტება, როცა გვალვაა და გუდაფშრუქა გამოვა“. თონ.). გუდაფშუტანარევი პური თალხი გამოდის („გუდაფშრუქა პაერმა იცის, როცა შეტისმეტ გვალვას დაიქერს, — შავათ არი გამოსული სოკოსეფა, რო გასრესამ, როგორც შავი ნაცარი, ისეა“. თონ.).

ძალიან თხელი ყანის შესახებ იტყვიან: თ ა ვ თ ა ვ ი ა ქ ა ი ქ ა კ ი ე კ ი ე ვ ბ ს ო (პ. თონ.). მოცდენილ ყანაზე ამბობენ: გ ა შ ქ რ ა ლ ი ა ყ ა ნ ა ო (თონ.). თუ ნათესი ისე გახმა, რომ ავდარი ველარ უშველის, იტყვიან: ყ ა ნ ა (ლო ბ ი ო, ...) გ ა ბ რ უ ნ დ ა ო.

ძალიან გაატივებულ მიწაში („ნანხეზე“) დათესილი ან ძალიან სქლად დათესილი („ხშირი როა“) ყანა, ჰამიდორი და სხვა მცენარეულიც ა ჩ ო ყ დ ე ბ ა — ძალიან მძალი, სუსტდროიანი აიზრდება და ნაყოფი კი მოუტდება, „თავი თავს ათამამებს და ნაყოფ არაფერ გამოიღებს“ (საღრ.). ასეთი ყანა წ ა ი ჩ ე ხ ე ბ ა, წ ა ი ქ ც ე ვ ა, ჩ ა ი ქ ე ლ ე ბ ა ხოლმე. ამგვარ მოსავალზე იტყვიან აგრეთვე: ა ი ჩ ა ლ ა ო (ჯორჯ., ბგვ., თონ., ფარცხ.). „აჩალვა“ მარტო პურეულზე ითქმისო¹² (ჯორჯ.). ა ჩ ა ლ ე ა ა შ რ ე ტ ი ს სინონიმიცაა („გვალვამ სუ აჩალა თავთავი“ 'შარცვალი დაუშრიტა'. თონ.; „მარცვალი რო არ უსრულდება, ეგ არი აჩალვა“. ჩხ.; „გვალვა როა, აჩალება ყანა“. მაწ.).

მოსავალი, ყვავილი ან სხვა მცენარე რომ გალადდება, ე. ი. ყლორტები რომ ძალიან გაუზრდება და გაუხშირდება, იტყვიან ა ყ ვ ე რ დ ა ო („როგორ აყვერბულა ჩენნი ვარდი“. მაწ.; „მეაუნა აყვერდა“. მაწ.).

მცენარე თუ მისთვის დამახასიათებელ თვისებებს დაკარგავს და ახალს შეიძენს, გა დ ა ჭ ი შ დ ა ო იტყვიან („როგორღაც გადაჭიშებულია იქაური ცოცხი, უფრო მძალია, ყვავილიც სხვანაირი აქ“. თონ.). გა დ ა ჭ ი შ ე ბ ა ნიშნავს აგრეთვე სასარგებლო თვისებების დაკარგვას, გადაგვარებას. გადაჭიშდება ყველაფერი: თესლი, მოსავალი, საქონელი („ჩენნი კარტოფილი გადაჭიშდა, გაბერწდა“. მაწ.; გადაჭიშება არის „კარგს რო დათესამ და ცუდი ამოვა, საქონელი რო აღარ გასარგებლებს, აღარც იწველოს“. ჩხ.; „რო გადაგვარდება, რალა... კაი საქონელი რო წაიყვანო უხეირო ბუღასთან, უხეირო საქონელი ჩამოვა“. გოლო.).

სქლად ნათეს სიმინდს პირველ გათხენაზე გა ა თ ხ ე ლ ე ბ ე ნ (ჯორჯ., მაწ.) ანუ შე ა თ ხ ე ლ ე ბ ე ნ (ზედმეტ აღმონაცენს ხელით ან თოხით მოაშორებენ, გამარგლიან), რადგან „ერთად რო არი, არა გვარობს“ (ჯორჯ.) ა თ ხ ე ლ ე ბ ე ნ ზოგიერთ ბოსტნეულსაც. სიმინდს (კარტოფილსაც) მეორე გათხენაზე შე მ ო უ ყ რ ი ა ნ ან შე მ ო ა ყ რ ი ა ნ (ირგვლივ მიწას აუბეჭებენ) ხოლმე (ჯორჯ., ტბ.). ადგილობრივი მთიულები და რაჭველები ამას შე მ ო ყ ე ლ ე ა ს ეძახიან: შე მ ო ვ ყ ე ლ ო თ ო (მაწ.) ან შე მ ო უ ყ ე ლ ო თ ო („შემოუყელოთო“, რაჭველებმა იციან“. ჯორჯ.).

არახელშემწყობი ამინდის გარდა, ნათესის მტერია მინდვრის თავიცი. კარგი მოსავალი თავგმა რომ არ დაზარალოს, ყველივში სოროებს კენჭებით ამოავსებენ, ან ჩ ა ქ უ ს ლ ა ვ ე ნ (ფეხით ჩატკენიან) (ტბ.), რომ თავი ველარ ამოვიდეს, — ამას ს ო რ ო ე ბ ი ს ჩ ა ქ ე ლ ე ა ს (თონ., ჩხ., მაწ., ფარცხ.)

¹² შღრ. „ყანა, ლობიო, სიმინდი არ მოვიდა, აჩალა“ (ჯორჯ.).

(„თაგვის სორობებ ჩაუქვამდით კენჭებითა, — ავღარი თუ იქნებოდა, დიღო თოვლო, — თითონ ამოიხჩობოდნენ“. თონ.) ან სორობების დაბრმავებას (გოლთ., ფარცხ.) ეტყვიან. სორობების დახშვას დაქუღეასაც¹³ ეძახიან (გოლთ.) („თაგვის სორობებს დაექუღამთ, როცა ბრიგადელი დაგვიძახებს“. გოლთ.). ყანის ერთ-ერთი მტრის, ჩიტების დასაფრთხობად ყანაში აკეთებენ საფთხურს (ტბ.). ჩიტების მოსაშორებლადვე იციან ჩიტოფაფობა: „... შავ ორშაფათს (ყვერიელში) სიმინდისა, გინდა პურის ფევილოს ფაფას გააკეთებენ, შიგ ჩაადებენ ერბოსა, გაიტანენ და ღობებზე, ნაფოტებზე, კრისაზე ცოტ-ცოტას დაასხამდნენ ჩიტებისათვის, რო ჩიტებმა ყანები არ გაგვიფუქონო, თანაც ვიტყვით ხომე“:

— დედავ, დედავ რას აკეთებ? — ჩიტი ფაფასა. — ჩიტები სად არიან? — მტრისა ყანასა (მეორე ვარიანტი: სხვითა ყანასა), ეგრე რო ვიტყვით, ვითომ სხვის (მტრის) ყანას მოსძევენ“ (თონ.).

ყანებისა და ყორღლების მეთვალყურეს მეველე ერქვა. წლის ბოლოს მეველეს თავის გასამრჯელოდ დღიურზე ერთ ჩანახ პურს (10 გირვანქა იყო) უხდიდნენ, რასაც სამეველო ეწოდებოდა (ჯორჯ. ჩხ., ტბ., მაწ.). გარკვებული მამულის სანაზღაურო ჯარიმა იყო. „თუ მეველუ ვერ იპოვიდა მძუბელსა, თითონ ხდილობდა ჯარიმასა“ (ჯორჯ.). ზარალის ღირებულებას წანახელი (<წანახდენი) ეწოდებოდა („წანახედს იტყვიან, აი, საქონელი რო ჰინახულს გააფუქებს, მივალის (მთ. 'მივა') კომისია და აქტს შეადგენს: წანახელი(სა) გადაეწევიტეთ ამდენიო“. (მაწ.) მეველეს შეეძლო პირადად დესაქა მზარალელები საქონლის პატრონი (უფრო ახალგაზრდებს ჰხადდნენ ამგვარად): თუ მწევში ყანაში პირუტყვს შეუშვებდა, მეველე ხალათს წართმევდა, ქამარს შემოსნიდა და ტანისამოსს ხევწნის შემდეგ უბრუნებდა. ამას გატიტვლებას ეძახდნენ (ჩხ., მაწ.), მეველემ გაატიტვლო იტყოდნენ.

მოუსავლიან წელიწადს (მ)სუბუქ||სუმბუქ წელიწადს უწოდებენ (თონ., ჩხ.). წრეულ ძალიან სუბუქი წელიწადი იყო. იტყვიან (თონ.): ან: სუბუქმა წელიწადმა გაიარაო (ჩხ.). (მ)სუბუქი წელიწადი უთოვლო წელიწადსაც ნიშნავს. საპირისპიროა მძიმე წელიწადი, რომლის ზამთარიც დიდთოვლიანი და ხანგრძლივი სუსხიანი ამინდებით აღინიშნება (მაწ.).

შამოკლებათა განხნა

ბ გ ვ.	—	სოფ.	ბოგვი	ჯ ო რ ჯ.	—	სოფ.	ჯორჯიაშვილი (ყოფ. დიღა ენაგეთი)
გ ო ლ თ.	—	"	გოლთეთი	მ თ.	—		მთელარი კილო
ენ ა გ.	—	"	ენაგეთი	რ ა ქ.	—		რაჭული კილო
თ. წყ.	—	"	თეთრი წყარო	ქ ა რ თ.	—		ქართლური კილო
თ ო ხ.	—	"	თონეთი	ბ ლ.	—		ქართული ენის გამარტვებითი ლექსიკონი, პროფ. არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ. I—VIII, 1950—1964.
ქ ლ დ.	—		კლდისი	ს ა ბ ა	—		სელხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, პროფ. იოსებ ყიფშიძისა და პროფ. აკაკი შატიძის რედაქციით, ტფილისი, 1928.
მ ა წ.	—		მანვეანი				
პ. თ ო ნ.	—		პატარა თონეთი				
ს ა ლ რ.	—		სალრაშვი (ყოფ. არაშენდა)				
ტ ბ.	—		ტბისი				
ფ ა რ ც ხ.	—		ფარცხისი				
შ ა ვ ს.	—		შავსაყდარი				
ჩ ხ.	—		ჩხიკეთა				

¹³ ჩაწერილი გვაქვს აგრეთვე მთ.: მოქოლავს (მოხურავს) („კარები მოქოლავს“ ტბ.); შღრ. მოქოლავა (საქის ძირის დაფარვა წყალში არეული ნაყრით, როცა გამოსაცხობი ლავაში არ დაიწვას) (ჯორჯ., მაწ.).

თეორ გეორძია

კაუზატივის წარმოება ქართულსა და ზოგ მთის
იჯერიულ-კავკასიურ ენაში

კაუზატივის, როგორც ზმნის მორფოლოგიური კატეგორიის, ჩამოყალიბება დაკავშირებული უნდა იყოს ზმნის პოლიპერსონალიზმთან. ეს კი იმაში მდგომარეობს, რომ პოლიპერსონალურ ენებში კაუზატივის წარმოება სინთეზურია — კატეგორიის მაწარმოებელი მორფოლოგიური ელემენტი ზმნის ფუძეში გვხვდება; მონოპერსონალურ ენებში კი კაუზატივის წარმოება აღწერიითა (ეს დებულება ვრცელდება ჩვენთვის ცნობილ ყველა ენაზე); ე. ი. ქართველურსა და აფხაზურ-ადიღურში, როგორც პოლიპერსონალურ ენებში, კაუზატივის სინთეზური წარმოებაა ნიშანდობლივი, დანარჩენ იბერიულ-კავკასიურ ენებში კი ანალიზური წარმოება.

კაუზატივის წარმოება ძველ ქართულში

ძველ ქართულში კაუზატივი მკვეთრად ჩამოყალიბებული ზმნური კატეგორიაა. იგი ჩვეულებრივ გვხვდება გარდამავალ სამპირიან ზმნებში. ეს გასაგებიცაა, რადგან ამ კატეგორიის არსი გულისხმობს სამი პირის — სუბიექტის, ირიბი და პირდაპირი ობიექტების — მიმართებას: სუბიექტი აიძულებს ირიბ ობიექტს იმოქმედოს პირდაპირ ობიექტზე.

კაუზატივის წარმოება ძველ ქართულში ნაწილობრივ ემთხვევა სალიტერატურო ქართულსა და დიალექტებში არსებულ მდგომარეობას. ადგილი აქვს სხვაობასაც. ძველი ქართული კაუზატივის მაწარმოებლად იყენებს -ევ სუფიქსს, შედარებით იშვიათად -ინ-ს; -ევის სუფიქსი უცხოა, როგორც კაუზატივის მაწარმოებელი. მაგალითები:

„უკუ რადა გნებას რ შენ თანა არს ეშმაკი, რი გაქმნევს მავას“ (კიმ. I, 145,18). „რამეთუ უყეროა გუაქმნევდა ჩუენ ჰამანი“ (ესთერ. 8). „რომელსაუა სულო ათქუშევდა“ (მარხ. 86მ). „ლდეგ და გამოუცხადე თავი შენი მათ რამთა გულისქმეაჲთ ძალი მისი, რომელი აქმნევს მათ ეშმაკი ზოროტას“ (აპოკ. 35, 38). „დაკითარა ეერარად სხუაჲ ათქუშია მაშინ ჰრქუა მას პატრეაქმან: წამოდეგ და წირე დღეს ეამი“ (ლიმონარი, 67,8). „უბრძანა მეფემან და შეაქმნია ლუსკუმაჲ ოქროსაჲ და ვეცხლისაჲ“ (კიმ. I, 165, 10). „სუუეუე გაქმნიოს ზოროტი“ (მარხ. 3, 30). „და იგი არს მამაჲ ჩემი და დედაჲ ჩემი, რომელმან შეაქმნიოს მე საქმუ კეთილი“ (ქრისტინა, 185,19). „მაშინ დააჭერის მათ და ათქუშიოს ესევითარო და მუგაჲსი ამასი მრავალი“ (სწავლ. 46,17). „...და თვისსა მონასტრისა, ბარალმ წმიდისათვის და აწერინა და წმიდას ამას ბერსა ლიდად პატიე უყყა“ (ლიტ. ქრესტ., I, 206,44). „და მოალე ბინა ნაგვეთაგან სერაჲს მყრალი“ (ბალავარ. 43,7). „მოვიდა მიქაელ და წარმოადგინა შენ და თაყუანის გაცემინა შენ ღმერთსა“ (ლიტ. ქრესტ., I, 5,21). „და ოდეს მოუწოდა მიქაელ და ეუველთა თაყუანის გაცემინა...“ (ლიტ. ქრესტ., I, 5,24). „რაჲთამჲა ყოველნი კაცნი თაყუანის აცემინენს კერბთა“ (ლიტ. ქრესტ.,

I, 168,12). „კუალად განაგდეს ბაღშ და შვაყენეს კაცი და თაყუანის აცემინეს ცეცხლსა“ (ლიტ. ქრესტ., I, 168,15). „და თაყუანის ვაცემიე იგი პატოსანსა ჟუარსა...“ (ლომონარი 51,5).

კაუზატივის მაწარმოებლად -ინ-ის გამოყენების შემთხვევები სულ შვიდი მაგალითითაა დადასტურებული. აქედან — ხუთი ერთი და იმავე რთული ზმნის ფუძიდან. -ინ-თან შედარებით -ევ სუფიქსის გამოყენების არე უფრო ვრცელია.

ქართული დიალექტებიდან ხევსურული (ნაწილობრივ გურულიც) ძველ ქართულს უახლოვდება. აქ კაუზატივის მაწარმოებლად ჩვეულებრივია -ევ (რაც უცბოა ბარის დიალექტებისათვის), -ინ-ის ხმარება შედარებით შეზღუდულია, -ეეინ კი საერთოდ არ გვხვდება. მაგ.:

„უძახებდ თავის ამხანიგ ეშვებეს, დაამკეველ ყანათ“ (ხევს. 21,21). „ღასტერ-ქლოსნებ სრუ იმის ცდაში არიან, რა ათქმევან რაჲ (ხევს. 9,20). „თუ დალქა, მაშინ ის ჟურუმს გადააქდევს“ (ხევს. 12,9). „თვერ დაარტყით კარქათო, მაშინ იმსაყ ქი დამარტყ მიეზთ, რომელცხაია დასარტყელი“ (გურული, 425,6 ქვ.).

ბარის დიალექტები კაუზატივის მაწარმოებლებით სალიტერატურო ქართულს უახლოვდება. ამ დიალექტებში კაუზატივის მაწარმოებელი სუფიქსია -ინ და -ეეინ. მაგალითები:

„რკინის ღუქარდი გააკეთებინე“ (ქართლ. 283,1). „ჩალათს თავი უნდა გაგადებინოთ“ (ქართლ. 326,32). „იმ ქალმა ერთი წყარო გააკეთებინა, იმ წყაროს თავზე თავის ჟურათი დააკიდებინა“ (ცახური, 127,15—16). „ორთვე ხელში მამაგადებინა შენი თავი და გაჩვენებ შენ სვირსაო“ (ცახური, 188,18). „რაც შენ ოქრო-ვერცხლი გაქ, სულ ჩემ კოშკში ამახინეო“ (ცახური, 206,24).

-ინ სუფიქსით მაგალითების მოყვანა მრავლად შეიძლება. იგი სალიტერატურო ქართულსა და ბარის დიალექტებში კაუზატივის კატეგორიის მაწარმოებლებს შორის ყველაზე პროლუქტიული სუფიქსია.

რაც შეეხება -ეეინ სუფიქსს, მისი ხმარება -ინ-თან შედარებით უფრო შეზღუდულია. იგი გვაქვს თითქოს მაშინ, როდესაც უშუალო გზის ფორმებში -ავ, -ევ სუფიქსი დასტურდება, მაგ.:

„სუ თითით გვარჩენიუნენ თესლს“ (ქართლ. 277,8), (ვარჩ-ევ — ვარჩ-ეეინ-ებ). „დალაიენებს თავის დასა მზის პირის ნანანსა“ (ქართლ. 283,2), (ელ-ევ — ეალ-ეეინ-ებ).

„წიხლი სდრუზა და კბილები ჩამტერეინა“ (ქართლ. 302,38), (ეამტერ-ევ — ეამტერ-ეეინ-ებ).

გვაქვს გამონაკლისებიც:

„... მოაკრეეინებს ამ ქანდარ“ (ცახური, 196,19), (ქრის — ავრ-ეეინ-ებ-ს) „... ძალებიცი გადაახნეეინა“ (ცახური, 203,8 ქვ.), (ხსნის — ახსნ-ეეინ-ებ-ს) „... ორთვე თვალი დავათხრეეინე“ (ქართლ. 319,19), (სთხრის — ათხრ-ეეინ-ებ-ს).

ამ მხრივ საინტერესო მასალას იძლევა ვეფხისტყაოსანი. როგორც გარდამავალი პერიოდის ძეგლში, მასში დატულია ძველა ქართულის ნორმები, შესულია აგრეთვე ახალი; გვხვდება როგორც -ევ, ისე -ინ და -ეეინ სუფიქსები:

„ისმენდი მიეუ გონება ჩემთა ამბავთა სმენასა,
საუბარათა და საქმეთა ვითა ძლიე ვათქმევე ენასა“¹.

¹ ყველა მაგალითი მოყვანილია ვეფხისტყაოსნის O (K—205) ხელნაწერიდან.

„დიდსა სისხლსა ვერ შეგაქნე ვერ ვიქნები შეა კელდალ“.
 „თუ დარბაზს მივა იგი ყმა შეილთა დამაქმევეს პირითა“.
 „მოვიდეს, გააშევიბინეს ღიღი ხუარაზთა მფლობელი“.
 „გავგზავნე ყოღნით ლაშქარნი ალაფი ავალე ბინე,
 ერთობ საყენი მოვიდნენ თავიცა ვალაღ ბინე,
 სისხლსა მებრძოლთა ჩემთასა მინდორი შევალე ბინე,
 არ ებრძოლე კარი ქალაქთა უომრად გავალე ბინე“.
 „ლარ ვის მოვაქვლე ვინებ მეფე არს წალმარაზებულა“.
 „ზუქსა იყარა აქნე ვინეთ ყოველი საქმე ჩემგან ქნილი“.
 „მან ათქმევინოს ნუთუ რა, ჩვენცა ეცნათ გაცხადებელი“ და სხვ. მრავალი.

როგორც მოყვანილი მაგალითებიდან ნათელია, ძველ ქართულში (პარალელურად დიალექტებსა და ეფესისტყაოსანში) კუხატის: მაწარმოებლბად გვხვდება -ევ, -ინ, -ეინ აფიქსები. ძველი და საშუალო ქართულისათვის და წილის ცილოებიდან ხევსურულისათვის (ნაწილობრივ გურულსთვისაც) ჩვეულებრივია კუხატის მაწარმოებლად -ევ, შედარებით ახალი ჩანს -ინ და -ეეინ. ამას სათანადო მაგალითები გვაეარაულებინებს. ბარის დიალექტები სალიტერატურო ქართულის მსგავსად იყენებენ -ინ, -ეეინ სუფიქსებს.

როგორც ვიცი, ქართული აგლუტინაციური ტიპის ენაა; მასში თითოეული მორფოლოგიური ნიშანი გარკვეული ფუნქციის მქონეა. ერთ აფიქსს ერთსა და იმავე დროს არ შეიძლება ერთზე მეტი დანიშნულება ჰქონდეს ან, პირიქით, ერთი კატეგორიის საწარმოებლად ორი და მეტა აფიქსის გამოყენება ნორმული მოვლენაა². ამიტომაც კუხატის კატეგორიის განხილვისას ისმება კითხვა: რას უნდა გამოეწვია მაწარმოებელთა სიმრავლე? როგორი სახე ჰქონდა ამ კატეგორიის ჩამოყალიბებისას? რომელი მაწარმოებელია სპეციფიკური, თავდაპირველი?

ზემოთ მოყვანილი მაგალითების ანალიზისას ცხადაა, რომ კუხატის კატეგორიის წარმოებაში სუფიქსებთან ერთად არანაკლებ როლს ასრულებს პრეფიქსი. ეს იმაში მდგომარეობს, რომ პრეფიქსის (ყერძოდ ა- პრეფიქსის) გარეშე კუხატური ზმნა არ გვხვდება. პრეფიქსის როლი ამ კატეგორიის წარმოებაში არ უნდა გამოვირიცხოთ (როგორც ეს საეციალურ ლიტერატურაშია მითითებული).

ამ შემთხვევაში ჩვენ არ შეიძლება არ მოვიშველიოთ ქართველური ენებზე და არ გავავლოთ პარალელი კუხატის კატეგორიის წარმოებასთან ამ ენებში. მაგალითები:

ზანური: ო-ზუმ-აფ-ამ-ს	ქართ. ა-ზომ-ე-ინ-ებ-ს
ო-კეთ-აფ-ამ-ს	ა-პრ-ეე-ინ-ებ-ს
ო-თას-აფ-ამ-ს	ა-თეს-ე-ინ-ებ-ს
სვანური: ხ-ა-ჰმ-უნ-ე	ქართ. ა-თიბ-ე-ინ-ებ-ს
ხ-ა-ქლ-უნ-ე	ა-ხლ-ეე-ინ-ებ-ს
ხ-ა-გმ-უნ-ე	ა-შენ-ე-ბ-ინ-ებ-ს

ზანურისა და სვანურის კუხატური ზმნებში ა- პრეფიქსის კანონზომიერი ნესატყვისი ხმოვანი დასტურდება. ქართველური ენების კუხატური ზმნებში კანონზომიერი შესატყვისობა სწორედ პრეფიქსებში დგინდება. ზანურში ამ კატეგორიის მაწარმოებლად სუფიქსთან ერთად პრეფიქსიც არის აღიარებული³.

² არნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება; ქართული ენის განმარტებითი უქსიკონი ტ. I, თბ., 1950, გვ. 031.
³ არნ. ჩიქობავა, ზანურის გრამატიკული ანალიზი, თბ., 1936, გვ. 157.

ჩვენი აზრით, არაფერი შეუშლიდა ხელს, თუ ასეთივე მაწარმოებლები (ე. ი. პრეფიქს-სუფიქსი) იქნებოდა გამოყოფილი ქართულსა და სვანურშიც. შესაბამისობის თვალსაზრისით სუფიქსები გვიჩვენებენ მკვეთარ გადახრას, რაც უნდა მტკიცებულდეს მათ მეორეულობაზე.

ამ მხრივ მეტად საინტერესო მასალას იძლევა ძველი ქართული ენის ძეგლების განხილვა. ძველ ქართულში კაუზატივის პრეფიქსულ-სუფიქსური წარმოების გვერდით გვაქვს მარტივი, ოდენ პრეფიქსული კაუზატიური ფორმები. ძველი ქართულისათვის ოდენ პრეფიქსული წარმოება გვეჩვენება უფრო წინანდობლივი და სპეციფიკური (ჩაოდენობრივადაც ეს წარმოება გაცილებით სპარბობს პრეფიქსულ-სუფიქსურს). ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს როგორც კონსტრუქციით, ასევე შინაარსით წმინდა კაუზატიური ზმნები. მაგ.:

„და გამოჩინა მდინარენი ქრისტემან. ღმერთ-შემოილო დიღო თეღისი“ (მოდრ. 221,4). „და დედამან თებრონია შეაწყნარა წმიდისა მას უმნკოთ ივკრავი მწყემსსა მას კეთილსა“ (ხანძელის ცხოვრ. იმ, 25). „... და თანა კაცი წარმოაყენა წესსა წესად“ (ხანძელის ცხოვრ. იგ, 6). „ხოლო მეფეს განმზიარულა: სიტყუთაჲგან ნეტარისა გრიგოლისთა და ფრადი სარწმუნოება და სიუჯარული დაბტკიცა გულსა მისსა უდაბნოთა მიმართ კლარჭეთისათა...“ (ხანძელის ცხოვრ. კე, 21). „ხოლო მან სიმღამლთ დააჩე რა მათ შოსლუგა“ (წარტყ. იერუს. იგ, მ). „ქალსა ეის-მე სარკობელსა, რომელსა იგი მათ დღეთა ოდენ ეშვა ყრმაჲ, აღუტუეს ფასი და დაარწმუნეს მას, რათა შეეასმინოს იგი მეფისა“ (წარტყ. იერუს. ნდ, 23). „და მოციქული იტყუა: ყოველივე დაემორჩილოს ქრისტესსა, გარნა მამა რომელმან დაამორჩილა მას ყოველი (სახს აღუტუმნისა, 346,9). „ესრეთ ღირს აქმნა ნეტარი გრიგოლ მადლს მოციქულობისსა და ერნი აურაცხელი მოსტაცუნა ეშმაკსა და შეაწყნარა ქრისტესსა“ (კიმ. I, 131,34). „სპარსნი და არაბნი მან მოაქინა ცეცხლისა მსახურებისაგან და ღმერთსა შეაწყნარა“ (ლიტ. ქრესტ., I, 236,34). „რამეთუ თავსუფალ ვიყავ ყოველთაგან და ყოველთა თავი ჩემი დავამონე, რათა ეწარკლებინი შევიძინე (I კორინთელთა მიმართ, 9,19). „მოწაზნებთთა დაამორჩილე მას გონებაჲ (მოდრ. 223,34). „სულსა დაამონე განზრახება კორცთაჲ“ (მოდრ. 222,40). „განდგომილი დაამორჩილა მამასა“ (მოდრ. 392,21). „... ეთარბელ ძილსა დაეყარნით და ძილი საუკუნო და გუდამინოს ჩუენ“ (სინური მრ. 153,3). „... დაამონებს თავსა თესსა დედათა“ (მამათა სწავლ. 110,26). „აჟ ოდეს ესე გელიკმა-გიუფიეს, და აჩე რე სულსა შენსა მოთმინებაჲ (მამათა სწავლ. 12,35).

აქვე შეგვიძლია მოვიყვანოთ ამავე ძეგლიდან მეორე, მაგალითი, რომელშიც არ ჩანს გაშუალებული მოქმედება. ეს ზმნა ორპირიანია, უშუალო გზის:

„აჟ უჯე ისწრაფე, რომელ დააჩე რო ღმერთი და არა კანი“ (მამათა სწავლ. 10,13). (შემთხვევითი არ უნდა იყოს ორპირიანი გარდამავალი (უშუალო გზის) და სპირიანი კაუზატიური ზმნის ფორმების დამთხვევა).

„შეაძრწუნე წყალთა ბუნებაჲ, უფალო, მოსლეთა შენითა“⁴ (მოდრ. 199,28). „და მათ აიძულეს რა დასჭდეს საშუალ მათსა და დიღითა ვედრებითა დააჩე რეს“

⁴ საინტერესოდ მივაჩინია ამ წინადადების პარალელურად შემდეგი წინადადების განხილვა: „ქმამე შენმან შეაძრწუნა ქუესკენლი“ (მოდრ. 385,37). „ეერ შეგაძრწუნა ნეტარი იაკობ სიქაღლმან“ (მოდრ. 331,17).

მაგალითები მოყვანილია ერთი და იმავე ძეგლიდან. ზმნები ფორმის თვალსაზრისით ერთ-

ყოფილ ესე“ (Q—16, გვ. 5). „მცირეთა ყრმათა უაასწავლნა ზეპირით უმრავლეს ფლოსოფოსთა ძუჭლთა წიგნი (Q—15, გვ. 3). „ხო მე ვითარცა ვხედავ არცაღა თავი თვისი გიყუარს. უგონურებითა შენითა რამეთუ მოაძულე იგი სულსა წმიდასა“ (ი. ბოლნელი, მკ, 29). „ეკურთხეულ არს უფალი, რომელმან დაგამტკიცა შენ დღეს. შეილებაა წოდებად სახელი შენი ისრაჰლსა შოერას“⁵ (რუსთ. 4,14) და სხვ.

მაგალითები ვეფხისტყაოსნიდან:

„სამეფოსა ვაპატრონოთ სახელმწიფო შევანახოთ.

არ ამოწყდეთ მტერსა ჩვენთა ზრმალი ჩვენთვის არ ვამახოთ“ (O (K—205)).

„ერთმანეთსა შეგამეცნე თავი შენი შევეყუარო“ (M(Q—1075)).

„თავი ჩემი სამსახურად თუცა აკად მოგაწონე“ (M(Q—1075)).

მოუკონცე ყოვლი ასო თავი ამაღ მოეძულე“ (M(Q—1075)).

ვეფხისტყაოსანში კაუზატივის ოთხივე მაწარმოებელი დასტურდება. როგორც გარდამავალი პერიოდის ძეგლი, რომელშიც ერთმანეთის პარალელურადაა მოცემული როგორც სახელის, ასევე ზმნის ძველი და ახალი ფორმები, ამ მხრივაც მეტად ანგარიშგასაწევია.

ამრიგად, ძველ ქართულში კაუზატივის წარმოების ორი ტიპია ნიშანდობლივი: ოდენ პრეფიქსული და პრეფიქსულ-სუფიქსური, სადაც პრეფიქსი უცვლელია, სუფიქსებად კი განსხვავებული ოდენობებისა გამოყენებული. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, აგლუტინაციური ტიპის ენისათვის ასეთი მოვლენა მეორეულია. ერთი კატეგორიის აღსანიშნავად ნიშანდობლივია მხოლოდ ერთი მაწარმოებელი. მაწარმოებლის გართულება სუფიქსებით შემდგომ პერიოდს ეკუთვნის.

კაუზატივის პრეფიქსული წარმოება ქართული ენის ძირითადი და ამავე დროს არქაული ფენის კუთვნილება უნდა იყოს. ეს ფენა აკავშირებს ქართულს სხვა ქართველურ ენებთან. ამას ის გვაეარაუდებინებს, რომ პრეფიქსი გვხვდება ამ კატეგორიის დამოუკიდებელ მაწარმოებლად, ჩვეულებრივია სუფიქსებით წარმოებისასაც და, რაც მთავარია, ქართველურ ენებში საერთო კანონზომიერება კაუზატიური ფორმების წარმოებისას, სწორედ პრეფიქსებში დგინდება. რაც შეეხება სუფიქსებს, მათი მეორეულობა თითქოს ეკვს არ უნდა იწვევდეს. კაუზატივის ფუძის გართულება სუფიქსებით შეიძლება უკავშირდებოდეს აწმყოს ფუძის ჩამოყალიბებას.

აუზატივის წარმოება ადიღურსა და აფხაზურში

ადიღურში კაუზატივის მაწარმოებელია ღწ- პრეფიქსი. ღწ- პრეფიქსის სამუალეობით ორპირიანი გარდამავალი ზმნიდან იწარმოება სამპირიანი კაუზატიური ზმნა, რომელშიც მოქმედებს ორი სუბიექტი: უშუალოდ მოქმედი და ხელმძღვანელი. მაგალითები:

შანეთს ემთხვევა, განსხვავება პირებშია. ორივე შემთხვევაში ზმნა გარდამავალია: პირველ შემთხვევაში — სამპირიანი, კაუზატიური; ორ დანარჩენ შემთხვევაში — ორპირიანი, უშუალო გზის. ასეთი შემთხვევები არაა იშვიათი ძველ ქართულში. თვით ფაქტი მეტად ანგარიშგასაწევია.

შენიშნა: „ღაარწუნა“, „შეაძრწუნა“ ფორმებში — უნ სუფიქსს ვერ გამოვეყოთ, როგორც კაუზატივის მაწარმოებელს, რადგან ის პასიურ ფორმებშია დასტურდება „მეძრწუნდა“, „ღარწუნდა“ (ლ. კიკნაძე). აქ კაუზატივის მაწარმოებელია პრეფიქსი.

⁵ ამ მაგალითთან დაკავშირებით ავ. შანიძე იქვე აღნიშნავს: „მოსალოდნელი იყო: „ღა-გიმტკიცა, ან არა და „ღაგამტკიცა“ ზმნა სამპირიან ფორმად უნდა გაეყოთ. ამ ზმნის სამპირიანი ფორმები ძველ ქართულში დასტურდება; ისინი კაუზატივის შინაარსის მატარებელი არიან.

- აშ არ მწ-ფშ—ის მას ამბობს.
 აშ აშ არ რ-მწ - ლა- ფშ—ის მას მას ამბობინებს.
 აშ არ მწ-შხზ—ის მას ჭამს.
 აშ აშ არ რ-მწ-ლწ-შხზ—ის მას მას აქმევს.
 აშ არ მწ-თხზ—ის მას წერს.
 აშ აშ არ რ-მწ-ლწ-თხზ—ის მას მას აწერივებს.
 აშ არ მ-შწ—მას ის მიყავს.
 აშ აშ არ რ-მწ-ლა-შწ—ის მას მას (წა)აყუანინებს.

აფხაზურში კაუზატივის კატეგორიას აწარმოებს რ- პრეფიქსი. იგი მარტივი ფუძის მქონე ზმნებში მუდამ პრეფიქსად გვევლინება; რთული ფუძის ზმნებში კი ხან ჩართულია ძირის წინ რთულ ფუძეში, ხან კიდეც, მარტივი ფუძის მქონე ზმნათა მსგავსად, მთელი ამ რთული ფუძის წინაა წარმოდგენილი. მაგალითები:

- ა-რ-ეშ-რა—სშევა (ალევივებს).
 ა-გეშ-რ-ფხარა—მოწოდება (აწოდებს).
 ა-რ-ყაწარა—გაკეთება (აკეთებინებს).

პირველი მარტივი ფუძეა, მომდევნო ორი კი რთული. პირველ შემთხვევაში კაუზატივის პრეფიქსი წესისამებრ ფუძის წინაა მოქცეული, მეორე მაგალითში რთული ფუძის შიგნით. ამ წესს რამდენადმე არღვევს მესამე მაგალითი, რომელშიც კაუზატივის რ- პრეფიქსი მარტივი ფუძის მქონე ზმნათა მსგავსად თავში დაერთვის. რთული ფუძის მქონე ზმნებში ასეთი წარმოება შედარებით ახალი მოვლენაა.

აღიღურაში კაუზატივის მაწარმოებელი ლწ- პრეფიქსი დაისმის ძირის წინ და ფუძეში შედის. ქართული ენის მსგავსად აქაც პირის ნიშნები ყოველთვის კაუზატივის მაწარმოებლის წინაა მოქცეული. მაგალითები:

- სწ ჭწ არ ჭწ-სწ-ლა-ფშ—მე შენ მას გაამბობინებს.
 სწ ჭწ აშ ჭწ-სწ-ლა-შწ—მე შენ (თავს) მას წავაყუანინებს.
 ჭწ სწ არ სწ-ჭწ - ლწ - ლწ—შენ მე მას მაქერივებს.
 აშ აშ არ რ-მწ-ლწ-თხზ—ის მას მას აწერივებს.

თუ კაუზატიური ზმნა იწარმოება რთული, პრევერბიანი ზმნიდან, მაშინ ხდება კაუზატივის მაწარმოებლის ინფიქსაცია, ე. ი. კაუზატივის მაწარმოებელი ყველა შემთხვევაში ძირის წინაა მოქცეული. კაუზატივის მაწარმოებელი ჩაჯდება საწარმოებელი ფუძისა და სიტყვის მაწარმოებელ პრევერბს შორის. მაგალითები:

- აშ არ ჭ-ე-შწ-შთ—წაიყვანს; აშ აშ არ რ-ი-ლწ-შწ-შთ—წააყუანინებს.
 აშ არ ჭ-მწ-მწ—შეაქვს; აშ აშ არ ხზ - რ-მწ-ლა-მწ—შეიტანინებს.

კაუზატივის მაწარმოებელი ლწ- პრეფიქსი არაა სპეციფიკური მხოლოდ და მხოლოდ კაუზატიური ზმნებისათვის. ლწ- პრეფიქსით იწარმოება აგრეთვე გარდაუვალი ზმნიდან (როგორც ერთპირიანი, ისე ორ- და სამპირიანი ზმნიდან) გარდამავალი ზმნა. ეს დებულება შეიძლება განვაზოგადოთ: ლწ- პრეფიქსით ნაწარმოები ყველა ზმნის ფორმა გარდამავალია. მაგალითები:

- .არ მა-ზიშ—ის ხარშავს (ხარშავს ეწევა).
- .აშ არ მშ-ლა-ზიშ—ის მას ხარშავს.
- .არ მშ-ტესუ—ის ქდება.
- .აშ არ მშ-ლშ-ტესუ—ის მას სეამს (რგავს).
- .არ მშ-დშ—ის კერავს (კერავს ეწევა).
- .აშ არ მშ-ლა-დშ—ის მას აკერიცებს (საერთოდ).
- .არ მა-ზ,შ—ის წვავს (შეწევს ეწევა).
- .აშ არ ა,შ-ლა-ზ,შ—ის მას წვავს.

გარდამავალ ზმნებს ეღებულობთ ჩვენ კაუზატიურობის ლწ- პრეფიქსით სახელიდან (კერძოდ ზედსართავი სახელიდან) ზმნის წარმოებისას.

- მშ-ლწ-ლაზშ წ—ლამაზებს (ლაზშ—ლამაზი).
- მშ-ლწ-მაჭმწ—მატარავენს (მაჭმწ პატარა, მცირე).
- მშ-ლწ -ს,კვტ წ—ამართლებს (ს,კვტა—სიმართლე).
- მშ-ლწ -ფაბწ- ათბობს (ფაბწ-თბილი).

აფხაზურშიც რ- პრეფიქსის ერთ-ერთი ფუნქციაა გარდაუვალიდან გარდამავალი ზმნების წარმოება. ამ ენაშიც კაუზატივის რ- პრეფიქსით ნაწარმოები ყველა ზმნის ფორმა გარდამავალია:

- ღჯღღღ—ღაღა ის.
- ღმღღღღღღ—ღააააა მან (მამაჟ.) ის.

მართალია, ეს ზმნები კაუზატიურობის ლწ- პრეფიქსითაა ნაწარმოები, მაგრამ ასეთი ზმნის ფორმებს ჩვენ კაუზატიურად ვერ მივიჩნევთ, რადგანაც მათში გამორიცხულია გაშუალებული მოქმედება. ზმნა ორპირიანია. ამდენად უშუალოდ მოქმედი სუბიექტი და სუბიექტი ხელმძღვანელი არ ივარაუდება. ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს ჩვეულებრივ გარდამავალ ზმნებთან; „Есть же глагол, содержащий префикс лщ-, требует лишь дополнения адыг. лщ-ზიშ-ნ, კაბ. ლწ-ვწ-ნ „сварить“, то он является не каузативным, а транзитивным“⁶. იგივე აზრი ვრცელდება სახელიდან ნაწარმოებ გარდამავალ ზმნებზედაც: „...эти глаголы, образованные от именных основ с помощью аффикса лщ- нельзя отнести к побудительным глаголам“⁷.

ასეთ ზმნებში გაშუალებული შინაარსის შესატანად და მათი ნამდვილ კაუზატიურ ზმნებად საქცევად საქიროა მეორე ლწ- პრეფიქსის დართვა. მაგალითები:

- .აშ არ მშ-ლა-ზიშ—ის მას ხარშავს.
- .აშ აშ არ რ-მშ-ლწ-ლა-ზიშ—ის მას მას ახარშიცებს.
- .აშ არ მშ-ლწ-ტესუ—ის მას რგავს
- .აშ აშ არ რ-მშ-ლწ-ლა-ტესუ—ის მას მას არგვეინებს.
- .აშ არ მშ-ლა-ზ,შ—ის მას წვავს.
- .აშ აშ არ რ-მშ-ლწ-ლა-ზ,შ—ის მას მ.ს აწვევინებს.

⁶ М. К у м а х о в, Морфология одыгских языков, Москва-Изд.члн, 1964, стр. 152.

⁷ იქვე, გვ. 157.

ამ არ მწ-ღმ-დაბწ—ის მას აღმ.ზებს

ამ ამ არ რ-მწ-ღმ-ლა-დაბწ—ის მას მას აღამაზებინებს (სახელიდან დაბწ—ლაბწ).

ამ არ მწ-ლა-ჭაბწ—ის მას ათობს.

ამ ამ არ რ-მწ-ღმ-ღმ ჭაბწ—ის მას მას ათობინებს (სახელიდან ჭაბწ—თბილ) და ა. შ.

ე. ი. კაუზატივის ღმ- პრეფიქსი გვევლინება ერთსა და იმავე დროს როგორც გარდაუვალადან გარდამავალი ზმნების მაწარმოებლად, ისე გარდამავლიდან კაუზატიური ფორმების საწარმოებლად. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, კაუზატივის ღმ- მაწარმოებლით ნაწარმოები ყველა ზმნის ფორმა გარდამავალია. ამ ძირითადი თვისებით კაუზატივის აფიქსი ემიჯნება ყველა იმ სამიმართებო აფიქსებს, რომლებიც ამ ენას გააჩნია. კაუზატივის აფიქსი ამ სამიმართებო აფიქსებს შორის ერთადერთია, როგორც ამ ფუნქციის (გარდამავლობის) მატარებელი. ყველა დანარჩენს ზმნაში შეაქვს ირიბი ობიექტური პირი და ამდენად ზმნის გარდამავლობას არ ცვლის. „ყველა ორპირიანი (და სამპირიანი) გარდაუვალ ზმნა ნაწარმოები ფუძის მქონეა. ისინი იწარმოებიან ერთპირიანი (მარტივფუძიანი) გარდაუვალ ზმნისაგან სხვადასხვა სამიმართებო სიტყვაწარმოებით აფიქსების საშუალებით. ასეთ აფიქსებს ზმნაში შეაქვს ერთი პირი, ჩვეულებრივ ირიბი ობიექტის პირი. სამიმართებო აფიქსენია ვერსიის, თანაობის, უნებურობის, კაუზატივის პრეფიქსები და აგრეთვე ზოგი პრეფერბი.

მაგ., ადილურის არ მაკაწ — ის მიღის — მარტივფუძიანი, ერთპირიანი გარდაუვალ ზმნისაგან სამიმართებო აფიქსების საშუალებით იწარმოება ორპირიანი გარდაუვალ ზმნა:

სწ ამ სკ-ჭმ-კაწ—მე მისთვის მივდივარ.

სწ ამ სკ-ღმ-კაწ—მე მასთან ერთად მივდივარ.

სწ ამ სკ-თაწ.კაწ—მე მასზე ვიმარჯვებ—სიტყვისიტყვით: მე მასზე გადავდივარ.*

მაგრამ — სა არ სწ-ლა-კაწ -- მე მას ვგზავნი — ზმნა გარდამავალია, დამატება პირდაპირი ობიექტის პირი. ანალოგიურია წარმოება ორპირიანი გარდაუვალ ზმნიდან: „კაუზატიური წარმოებით შეიძლება სამპირიანი გარდამავალ ზმნა მიეცოდოთ ორპირიანი გარდაუვალისაგანაც: ადილ. არ ამ მწ-ჟაწ. „ის მას უცდის“ (ორპირიანი გარდაუვალ): ამ არ ამ რ-მწ-ლა-ჟაწ „ის მას მისთვის აცდევინებს“ (სამპირიანი გარდამავალი)⁸, ე. ი. კაუზატიურობის ღმ- არაა ტლფასი ქევეის, თანაობის, უნებურობის კატეგორიების მაწარმოებლბებისა.

ორპირიანი გარდამავალი ზმნიდან კაუზატიური ზმნის წარმოებისას ზმნა ერთი პირით მატულობს. ეს პირია ირიბი ობიექტის პირი. ერთი პირი ემატება ზმნას აგრეთვე ერთპირიანი და ორპირიანი გარდაუვალ ზმნის ფუძეზე კაუზატივის პრეფიქსების დართვისას, ოღონდ პირი — პირდაპირი ობიექტისა. ე. ი. ეს პრეფიქსები ერთ შემთხვევაში პირდაპირი ობიექტის შემტანია ზმნაში, მეორე შემთხვევაში ირიბის? რით უნდა ავხსნათ ფაქტი, რომ გარდაუვალ ზმნის ფუძეზე მორფოლოგიური ღმ-, რ- ელემენტების დართვა იწვევს ამ გარდაუვალ ზმნის გარდამავალ ქევეას. იგეგმე ელემენტები გარდამავალი ზმნიდან კაუზატიური ზმნის მაწარმოებელიცაა. ეს ფაქტი ზუსტად თავსდება იმ ზოგადი დებულების ყალიბში, რომელიც გულისხმობს: „შეიძლება გაერთიანებულ იქნეს

⁸ გ. რ. გ. ა. ვ. ა. ზმნის პოლიპერსონალიზმის ისტორიისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში, იყე XIII, თბ., 1962, გვ. 46.

⁹ ი. ქე. გვ. 47 (სქოლიო).

წარმოქმნა გარდაუვალი ზმნისაგან გარდამავალი ზმნისა და უშუალო კონტაქტის ზმნისაგან შუალობითი კონტაქტის ზმნისა. ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა ზოგ ენაში (არაბულში, სპარსულში, თურქულში, და სხვ.)¹⁷. ანალოგიურ ვითარებას უნდა ჰქონდეს ადგილი ქართველურსა და აფხაზურ-ადიღურშიც. ვუკავშირებთ რა ამ ფაქტს ზმნის ლაბილურ კონსტრუქციას, იგი შემდეგნაირად წარმოგვივგება: ლაბილური კონსტრუქციის გარდაუვალი ზმნიდან ე. წ. კაუზატივის პრეფიქსის საშუალებით იწარმოებოდა გარდამავალი სტაბილური კონსტრუქციის ზმნა. ხოლო ლაბილური გარდამავალი კონსტრუქციის ზმნიდან იმავე აფიქსის საშუალებით კაუზატიური ზმნა (რა თქმა უნდა, გარდამავალი, სტაბილური). ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ გარდამავალი და კაუზატიური ზმნებით თავდაპირველად ფორმით არ იყო ერთმანეთისაგან გამიჯნული. ერთი და იგივე ზმნის ფორმა გარდამავალიც შეიძლება ყოფილიყო და კაუზატიურიც. განსხვავებას მათ შორის ქმნიდა კონსტრუქცია და მასთან დაკავშირებული შინაარსი. ამის საჩვენებლო მაგალითები დასტურდება ძველ ქართულ ძეგლებში:

„კჳმან შენმან შეაძრწუნა ქუესკეელი“ (მოღრ. 385,37).

(შეაძრწუნა მან იგი, ორიბიანი, გარდამავალი).

„შეაძრწუნე წყალთა ბუნებაჲ, უფალო, მოსლეთთა შენითა“ (მოღრ. 199,28).

(შეაძრწუნე შენ მას იგი, სამპირიანი, კაუზატიური)

„ხოლო შენ უბიწიებთთა ჩემითა შემოწყნარე მე, დაამატკიცე მე შენ წინაშე უკუნი-სამღე“ (ფსალმ. 40,13).

(დაამატკიცე შენ მე ორიბიანი, გარდამავალი).

„ეურთხეულ არს უფალო, რომელმან დაგამატკიცა შენ დღეს შეილებაჲ წოდებად სახელი შენი ისრაჴლსა შოერის“ (რთ. 4,14).

(დაგამატკიცა მან შენ იგი, სამპირიანი, კაუზატიური).

„აწ უკუე ისწრაფე, რომელ დააჭერო მღერით და არა კაცნი“ (მამათა სწ. 10,13).

(დააჭერო შენ იგი, ორიბიანი, გარდამავალი).

„აწ ოდეს გელისკმა-გიყოფის, დააჭერე სულსა შენსა მოჰინებაჲ“ (მამათა სწ. 12,35).
(დააჭერე შენ მას იგი, სამპირიანი, კაუზატიური).

ე. ი. კაუზატივის კატეგორიის ჩამოყალიბება დაკავშირებული უნდა იყოს გარდამავალი ზმნის სტაბილური კონსტრუქციის ჩამოყალიბებასთან.

აფხაზურ-ადიღურთან შედარებით ქართველური ენების მონაცემები მეტ სირთულეს შეიცავს. ეს შეიძლება იმით აიხსნას, რომ აფხაზურ-ადიღურში ზმნის ლაბილური კონსტრუქცია მეტ-ნაკლებად დღესაც მოქმედებს; ქართველური ენები კი ამ დონეს საკმაოდ დაცილებულნი არიან.

დასკვნა: იბერიულ-კავკასიური ენებიდან კაუზატივის კატეგორია, როგორც ზმნის მორფოლოგიური კატეგორია, ჩამოყალიბებულა ქართველურსა და აფხაზურ-ადიღურ ენებში. ეს აიხსნება ამ ენებში ზმნის პოლიპერსონალიზმით. ყველა დანარჩენ ენაში წარმოება აღწერილია.

ქართველურსა და აფხაზურ-ადიღურში კატეგორიის მაწარმოებელი აფიქსისა პრეფიქსი (ქართველურ ენებში სუფიქსებით ფუძის გართულება მეორეული მოვლენა უნდა იყოს). კაუზატივის მაწარმოებელი ელემენტი ყველა ამ ენაში გარდაუვალადან გარდამავალი ზმნის მაწარმოებლადაც გვევლინება, რაც არაა უცნო არც სხვა ენებისათვის.

¹⁷ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1953, გვ. 379.

კაუზატივისა და გარდამავლობის წარმოება ამ ენებში ზმნის სტაბილურ-კონსტრუქციის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი საშუალებაა.

შემოკლებანი

- ა ა ო კ რ. — ც. ქურციკიძე, ქართული ვერსიები აპოკრიფების მოციქულთა შესახებ, თბ., 1959.
- ბ ა ლ ა ვ ა რ. — ბალავარიანის ქართული რედაქციები, ძველი ქართული ენის ძეგლები, 10, თბ., 1957.
- ბ ო ლ ნ ე ლ ი — იოანე ბოლნელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი (X საუკუნის ხელნაწერებიდან), საეკლესიო მუზეუმის გამოცემა, № 14, ტფ., 1911.
- გ უ რ უ ლ ი, ი მ ე რ უ ლ ი, კ ა ხ უ რ ი, ქ ა რ თ ლ., ხ ე ე ს. — ქართული დილექტოლოგია, თბ., 1950.
- ე ს თ ე რ. — წიგნი ესთერისა, ბიბლია, მოსკოვი, 1743.
- ე ი შ. I — კიშენი, ტ. I, თბ., 1918.
- ი კ ო რ ი ნ თ ე ლ თ ა შ ი მ ა რ თ — ახალი აღთქმამა, თბ., 1963.
- ლი მ ო ნ ა რ ი — იოანე მოსხი, ლიმონარი, თბ., 1960.
- ლი ტ. ქ რ ე ს ტ. I — ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, თბ., 1946.
- შ ა მ ა თ ა ს წ ა ე ლ. — შამათა სწავლანი, თბ., 1955.
- შ ო ლ რ. — S—425, მიქაელ შოლრეკილის ხელნაწერების კრებული; საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი.
- პ ა რ ხ ლ ის მ რ ა ე ა ლ თ ა ე ი, ხ ე ლ ნ ა წ ე რ თ ა ინსტიტუტის ხელნაწერი.
- რ უ თ. — რუთისი: წიგნი ძველისა აღთქმისანი, ტ. I, წაკეთი II, თბ., 1948.
- ს ა ხ შ ა ლ თ ქ ე შ ი ს ა ა — ახალი აღთქმამა, თბ., 1963.
- ს ი ნ უ რ ი მ რ. — სინური მრავალთაეი, თბ., 1959.
- ფ ს ა ლ შ. — ფსალშუნის ძველი ქართული რედაქციები, თბ., 1960.
- ჭ რ ის ტ ი ნ ა — წამება წმინდისა ქრისტინასის, კ. კეკელიძე, ეტოლები, III, თბ., 1955.
- წ ა რ ტ ყ. ი ე რ უ ს. — წარტყუნეა იერუსალშმისაჲ, H. Mapp, Тексты и разыскания, XI, 1909.
- ხ ა ნ ძ თ ე ლ ის ც ხ ო ვ რ. — გ. მერჩულე, გრიგოლ ხანძალის ცხოვრება, H. Mapp, Тексты и разыскания, VII, 1911.
- ღ — 16 — ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი.
- ო (K—205), მ (Q—1075) — ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერება.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა)

ბულნარა ნინუა

-მცა ნაწილაკის ერთი ფუნქციის შესახებ ძველ ქართულში

ამირანდარეჯანიანში არის ერთი ადგილი: ბადრი იამანის ძე ზღვათა მეფის ნებით ებრძვის აზარმანიკს. წინა დღის ომით დაქანცულმა ბადრი იამანის ძემ წეფეს კაცი გაუგზავნა და შეუთვალა: „აწე გამოგზავნე აზარმანიკი. გუშინდელი ომი ლაღობა იყო. სატიკვართა ადგილთა პოლოტიკნი რკინანი დააკიდნენ და მეცა აგერე ვიქმ და გარდავწყვიტოთო. გაუქვირდა მეფესა და ყოველსა კაცსა სისწრაფე ბადრი იამანის ძისა ომისათვის და გამოსცა პასუხი: „ხვალისად მზამცა ხარ?“ (ჩვენის საუნჯე, ტ. 2, 300, 13).

ამირანდარეჯანიანის ხუთი სრული გამოცემა არსებობს: პირველად 1896 წელს გამოსცა ზ. კიკინაძემ, მეორედ — 1939 წელს ს. კაკაბაძემ, მესამედ — 1949 წელს ს. ყუბანეიშვილმა შეიტანა ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათიის II ტომში, მეოთხედ დაიბეჭდა „ჩვენი საუნჯის“ II ტომში, რომელიც გამოსაცემად მოამზადა ი. ლოლაშვილმა. ზემოთ მოყვანილი ნაწყვეტი ამ უკანასკნელი გამოცემიდან არის ამოწერილი. „ხვალისად მზამცა ხარ“ ოთხივე გამოცემაში გაგებულია როგორც შეკითხვა.

მოვიყვანთ შესაბამის ადგილს ყველა გამოცემიდან:

გაუქვირდა მეფესა და ყოველსა კაცსა სისწრაფე ბადრი იამანისძისა, და ებრძანა ომისათვის ხვალისა ვითა მზაცა ხარო? (ზ. კიკინაძის გამოცემა, 24, 28).

გაუქვირდა მეფესა და ყოველსა კაცსა სისწრაფე ბადრი იამანის ძისა ომისათვის და გამოსცა პასუხი ხვალისად ვითა-მზამცა ხარ? (ს. კაკაბაძის გამოცემა, 20, 21).

გაუქვირდა მეფესა და ყოველსა კაცსა სისწრაფე ბადრი იამანისძისა ომისათვის და გამოსცა პასუხი ხვალისად, ვითა „მზამცა ხარ?“ (ს. ყუბანეიშვილის გამოცემა, ქრესტ., II, 13, 31).

ნამდვილად კი აქ არის არა შეკითხვა, არამედ ბრძანება, ამიტომ ეს ადგილი უნდა იკითხებოდეს ასე: „გაუქვირდა მეფესა და ყოველსა კაცსა სისწრაფე ბადრი იამანის ძისა ომისათვის და გამოსცა პასუხი: „ხვალისად მზამცა ხარ!“ ეს კი ნიშნავს: ხვალისთვის მზად იყავ!

ამირანდარეჯანიანის ახალ გამოცემაში ეს ადგილი გასწორებულია და ასე იკითხება: „გაუქვირდა მეფესა და ყოველსა კაცსა სისწრაფე ბადრი იამანისძისა ომისათვის და გამოსცა პასუხი: „ხვალისად მზამცა ხარ!“ა¹.

[-მცა ნაწილაკის განსაკუთრებულ, საყურადღებო სინტაქსურ როლზე ძველ ქართულში პირველად მიუთითა ა. შანიძემ. ეს როლი იმაში გამოიხატება, რომ -მცა ნაწილაკი ვერ იგულებს კავშირებითი კილოს ფორმებს; მასთან ზმნა

¹ მთავარი ხოწელი, ამირანდარეჯანიანი, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლდუა და ლექსი-კონი დაურთო ლილი ათაბელიშვილმა, თბ., 1967.

უველთვის თხრობითი კილოს ფორმით იქნება. მაგ., რაათა მოკლან იგი (მათე, 27, 1; მარკ. 14, 55), მაგრამ: რაათამცა მოკლეს იგი (მათე, 26, 59).

ორივე ეს წინადადება ერთსა და იმავე აზრს გამოხატავს, მაგრამ პირველი ზმნის ფორმაა კავშირებითი, მეორისა — თხრობითი, რადგანაც ამ მეორეს — მცა ახლავს.

-მცა ნაწილაკის შესახებ ა. შანიძე ამბობს: „ეს — მცა ნაწილაკი რთული შემადგენლობისაა და წარმოდგება მ და ცა ნაწილაკებისაგან. მისი პირველი ნაწილი (მ) ნაშთი უნდა იყოს რაღაც სიტყვისა, მეორე (ცა) არის ცნობილი კავშირი, რომელიც მნიშვნელობით უახლოვდება და კავშირს და ლათინურ que-სავით სიტყვის ბოლოს დაისმის ხოლმე: კაცია, სიტყუა...“².

3. გაჩეჩილაძემ სომხური და ბერძნული პარალელების ქართულთან შედარების შედეგად დაასკვნა. რომ ქართული ნათარგმნი ძეგლების ენაში -მცა ნაწილაკიანი ფორმების გამოყენება არ არის შედეგი უცხო (ბერძნულის ან სომხურის) გავლენისა, რადგანაც ქართულის ამ ფორმების შესატყვისად სხვა ენებში სხვადასხვა ენობრივი საშუალებაა გამოყენებული³.

მიუყვეთ ბრძანებითის ფორმების განხილვას პირთა მიხედვით.

პირველი პირის ბრძანებითის ფორმა შესაძლებელია მხოლოდ მრავლობითში. მრავლობითი რიცხვის პირველ პირს არ მოეპოვება საკუთარი ფორმა ბრძანებითისათვის და იგი გადმოიცემა კავშირებითის ფორმით. ასეთ შემთხვევაში ბუნებრივია, რომ, თუ ზმნასთან -მცა ნაწილაკი აღმოჩნდა დაკავშირებული, ზმნა თხრობითი კილოს ფორმით იქნეს წარმოდგენილი. ამ მოქმედებს იგივე კანონზომიერება, რომელიც ძველ ქართულში კავშირებითი კილოს მნიშვნელობასა და -მცა ნაწილაკს უხება. მაგალითად:

ნიველთა განუყვეს მრავალი ქველის საქმარი, ჩუენმცა და-ოდენ-ვისცხრებით
მოანგარებად მოუყასთა თვისსაგან (ი. იმნაიშვილი, ქრესტ., II, 34, 18).

„ჩვენმცა და-ოდენ-ვისცხრებით“ ნიშნავს: ჩვენც დავცხრეთ!

ბრძანებითი კილო მეორე პირის გადმოსაცემად იყენებს, სერიათა მიხედვით, წყევტილის ან უწყევტილის ფუძეს. განსხვავებას თხრობითისა და ბრძანებითი კილოს ფორმებს შორის, სადაც კი ეს შესაძლებელია, ქმნის მეორე სუბიექტური პირის ნიშნის ხმარება-უხმარებლობა. თუ მეორე პირის ბრძანებითის ფორმასთან -მცა ნაწილაკი გაჩნდა, ზმნა აწყყოში გადავა. მაგალითები:

და ესემცა უწყით, რამეთუ ყოველსა მეძახსა და არაწმინდსა და ანგაპრსა,
რომელ არს კერბთმსახურ, არა აქუს მკვდრობაჲ სასუფეველსა ქრისტესსა და ღმრთისსა
(ეფეს., 5, 5); გარნა ესემცა უწყით, რამეთუ მოახლებულ არს სასუფეველი ღმრთისაჲ
(ლუკა, 10, 11). ხოლო ესემცა იყოთ: უკეთუმცა უწყოდა სახლისა უფალმან,
რომელსა ეავსა მპარაიე მოსელად არს, იღუბებამცა და არა უტევა დათხრად გუერდი
სახლისა თვისსაჲ (მათე, 24, 43 DE). შდრ.: იგი უწყოდეთ, რამეთუ, უწყოდა თემცა მპა-
სახლისმან, რომელსა ეავსა მპარაიე მიოდოდა, არამცა უფლო დათხრად სახლისა თვის-
სა (მათე, 24, 43 C).

მესამე პირში პირველი ბრძანებითიცა და მეორეც ფორმალურად ყველაზე კარგად არის ძველ ქართულში გარჩეული: გვაქვს მხოლოდ ბრძანებითისათვის დამახასიათებელი ფორმები როგორც მხოლოდით, ისე მრავლობით

² ა. შანიძე, -მცა ნაწილაკი ძველ ქართულში, თბ., I, 1957.

³ 3. გაჩეჩილაძე, კვლევა -მცა ნაწილაკის შესახებ, იმპერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XII, 1961.

რიცხვში. თუ ასეთ შემთხვევაში წინადადებაში -მცა ნაწილაკი აღმოჩნდა, ზმნა თხრობითი კილოს ფორმით იქნება წარმოდგენილი. მაგალითები:

მაშინ მიავლინა ალაბიოს, თანა-შზრახველმან მეფისამან, მესაყრობილეთ მოძღუ-
რისა და ჰქუჯა: რაჟანა მოიწიოს ლამშ, მ ზ ა მ ც ა ა რ ი ა ნ სამნი იგი კაცნი, რაჟეთუ
მეფესა უბრძანებია მოკუეთაჲ თაისა მათისაჲ ამას ლამსა (ი. იმნაიშვილი, ქრესტ. 11,
69,16).

შხოლოდ -მცა ნაწილაკთან ერთად არის შესაძლებელი, რომ „არს“ ზმნამ
ბრძანებითი გადმოსცეს.

-მცა ნაწილაკი ზოგჯერ წინადადებას აძლევს ნატურის ელფერს, რომელიც
ბრძანებითს უახლოვდება, მაგრამ ბრძანებითი არ არის. მაგ.:

და მოუქდა მას პეტრე, იწყო მისა ლალუად და თქუა: ლ ხ ი ნ ე ბ ა მ ც ა ა რ ს შ ე ნ -
და, უფალო, და ნუშა იყოჟინ! (მათე, 16,22C).

იგივე მნიშვნელობა ჩვეულებრივ გადმოიკემა ბრძანებითის ფორმითაც.
მაგ.:

და მოუქდა მას პეტრე და იწყო ბრალუად მისა და ჰქუჯა: შენლობა ი ყ ა ე ნ შ ე ნ -
და, არა იყოს ეგრე (მათე, 16,22 DE).

ნატურითის გადმოცემისას -მცა ნაწილაკთან წინადადებაში ზმნის თხრო-
ბით კილიანი მწკრივის ფორმა ცვლის როგორც ბრძანებითის მწკრივს, ისე
კავშირებითის მწკრივის ფორმას. ამ -მცა-ს გარეშე ოპტიკური ორივე კილოს
ფორმით არის ხოლმე წარმოდგენილი.

განსაკუთრებით ხშირია -მცა ნაწილაკიანი ფორმით ოპტიკური მნიშვნე-
ლობის გადმოცემა საშუალო ქართულში. მაგ.:

ს ე ვ მ ც ა ა რ ს თქვენი სვიანად! (ეფთხისტყაოსანი, 463). ს ე ა ნ მ ც ა ა დალა თქვე-
ნი! (ეფთხისტყაოსანი, 1440). მანვე ქმნას და გაგიმარჯდეს, თქვენი თქვენე და-ვე-
ბრუნდეს, არ მოვბრუნდე, თ ქ ე ნ მ ც ა კსუფეთ, თქვენი მტერი დაძაბუნდეს! (ეფთ-
ხისტყაოსანი, 740). კ რ უ ლ მ ც ა ა რ ს ღღევანდელი ღღე შენის ასრე გახლომისათვის
(რუსულ. 98,35). აგრეთვე უ ქ ი რ ო ღ მ ც ა ა რ ს უეუნისამდე მეფობა შენი, შე ნ ი თ ა მ -
ც ა ნათობს პირი ყოვლისა ქუეყანისა, გულ-ნათელი და მზე-უკლებო! (რუსულ. 96,34—
35).

მაშასადამე, თუ -მცა ნაწილაკიანი წინადადებაში კავშირებითის მნიშვნე-
ლობა გადმოსაცემი, მაშინ მოსალოდნელი კავშირებითის ნაცვლად ძველ ქარ-
თულში ყოველთვის გვექნება თხრობითი კილოს ფორმები — უწყვეტილისა ან
წყვეტილისა. ასევე, თუ -მცა ნაწილაკიანი წინადადება შეიცავს ბრძანებითის
მნიშვნელობას, მოსალოდნელი ბრძანებითის ფორმის ნაცვლად გვექნება
აწმყო.

-მცა ნაწილაკითა და ზმნის თხრობითი კილოს ფორმით გადმოიკემა ხოლმე
ბრძანებითის მნიშვნელობა. ეს წესი მოქმედრ იყო საშუალო ქართულშიც.

ГУЛЬНАРА НИНУА

ОБ ОДНОЙ ФУНКЦИИ ЧАСТИЦЫ -тса В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОМ

В древнегрузинском языке существует такая закономерность: в предложении, в котором передается значение сослагательного наклонения, наличие частицы -ჲცა(-тса) вызывает изменение глагольной формы: взамен формы сослагательного наклонения с этой частицей будет форма изъявительного наклонения (прошедшего совершенного или прошедшего несовершенного ряда). Причем передается все то же значение сослагательности (А. Шанидзе).

В предложении, в котором передается значение повелительного наклонения, с частицей -ჲცა(-тса) так же не совместима форма повелительного наклонения. В таком случае, значение повеления передается с частицей -ჲცა(-тса) и формой изъявительного наклонения (настоящего времени).

Эта закономерность действительна и для грузинского языка средних веков.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 ე. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტმა)

გერმანოლოგია

წყალ- ფუძის შესატყვისისათვის ზანურში

წყალ- ფუძის ანალიზს ქართველურ ენებში გარკვეული სირთულეები ახლავს. მისი დღევანდელი ზანური შესატყვისი — მეგრ. წყარი, ქან. წყარი (|| წყარი || წარი) — ქართულიდანაა შეთვისებული სესხების გზით¹. ამდენად, წყალ- ფუძის ისტორიული (გენეტური) ფარდი ფუძე ზანურში სარკვევია.

არნ. ჩიქობავა მიუთითებს, რომ „ზანური კანონზომიერი შესატყვისი წყალ- ფუძისა უნდა ყოფილიყო *ყორა; მეგრულში დატული ქორ — ქოროფა „შირი ავღრები“ — ქართ. წყალს უდრის, და, ამრიგად, ააშკარავებს, რომ ქართულში ყ შემდეგაა განვითარებული: წყალ- — წალ². ქოროფა-ს³ „მარტივი“ ფუძე ჭორ — შეიცავს -ორ- სუფიქსს, რომელიც კანონზომიერი ზანური შესატყვისია ქართ. -ალ-ისა⁴.

კარაული, რომ ზანურში წყალ- ფუძის შესატყვისად მოსალოდნელი იყო *ყორა⁵, ემყარება რეგულარულ შესატყვისობას ქართულსა და ზანურს შორის — წყ: ჭყ: ქართ. მწყყერ-, მწყყემს-, წყყეტ-...: ზან. კყორ-, კყემ-, კყედ-..., მაგრამ ქართ. წყალ — წალ არღვევს ამ კანონზომიერებას, რამდენადაც დეცესიური პარამონიული კომპლექსი წყ მეორეულშია⁶.

¹ არნ. ჩიქობავა, კანონზომიერი-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფ., 1938, გვ. 182 (ქვემოთ: არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი); მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 21; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962 (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXXIV:3), გვ. 156; Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964, გვ. 159—160; გ. შაქვაძე, კანონზომიერი, სინტაქსური სისტემა, თბ., 1965, გვ. 91; თ. გამყრელიძე, გ. შაქვაძე, სინტაქსური სისტემა და აბლატივი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 77.

² არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 182; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება..., გვ. 20—22.

³ *ქოროფა сырость; —ქოროფა ბზარბული сырое, дождливое лето (პროტ. (გოლოფა)...) И. Кишидзе, Грамматика шингельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем, СПб., 1914, გვ. 392.

⁴ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება..., გვ. 21.

⁵ H. Vogt, Remarques sur la préhistoire des langues du kharthvéliens. „Revue de kartvelologie“, vol. XI—XII (N 36—37), Paris, 1961, გვ. 11. წერლის ქართული თარგმანი იხ.: „საბუნებრო-ბიბლიოგრაფიული კრებული“, № 2—3, თბ., 1964, გვ. 97.

⁶ დეცესიური პარამონიული კომპლექსების მეორეულობას შესახებ: არნ. ჩიქობავა, კანონზომიერი ანალიზი, ტფ., 1936, გვ. 13—19; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება..., გვ. 129—130; А. С. Чикобава, Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик, ИКЯ, II, Тб., 1948, გვ. 266, 277; გ. იხვ-

შესატყვისობა ქართ. წყალ-: მეგრ. ჰორ- სამეცნიერო ლიტერატურაში ეპეის ქვეშა დაყენებული. გ. მაჭავარიანის აზრით, „თუ დავუშვებთ, რომ მეგრ. ჰორ- გენეტურად უკავშირდება ქართულ წყალ- ფუძეს, მაშინ ჩვენს წინაშე იქნება უნიკალური შეფარდება ქართ. წყ: მეგრ. ჰ: არ მოიპოვება არც ერთი სხვა მაგალითი, სადაც ამგვარ შესატყვისობას დავადასტურებდით. უჩვეულოა აგრეთვე შეფარდება ქართ. /ლ/ : მეგრ.-ქან. /ჩ/ /ა/ ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში...; ორი უჩვეულო შეფარდება ერთსა და იმავე მაგალითში საკმარისზე მეტიც არის იმისათვის, რომ შეპირისპირება ქართ. წყალ- მეგრ. ჰორ- ეპეის ქვეშ დაეაყენოთ“⁷.

შეფარდება ქართ. წყ: მეგრ. ჰ მართლაც უნიკალურია, მაგრამ როცა მიუთითებენ წყალ- ჰორ- ფუძეთა ურთიერთობაზე, ივარაუდება არა წყ: ჰ, არამედ აქ ამოსავალი ქართ. წ: ზან. ჰ, რაც რეგულარულ ხასიათს ატარებს ქართველურ ენებში (წყ < წ: ჰ, ცვლილებით ქართულში). ამასთანავე, მართალია, უჩვეულოა, მაგრამ მაინც შესაძლებელი შეფარდება ქართ. /ლ/ ზან. /ჩ/ /ა/ ხმოვნის მომდევნო ბოლოკიდურ პოზიციაში: აღ- ორ- (ურ-). მხედველობაში გვაქვს იმავე წყალ- ჰორ- ფუძეთა გარდა მეორე სიტყვა: ქართ. ტყემალ-: ზან. ყომურ-⁸. ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ ქართ. /ლ/ ფონემის ზანური შესატყვისობების ფორმულები უკვე დადგენილია (იგულისხმება ბოლოკიდური [ლ-]):

ქართული	მეგრულ-ქანური
აღ-	ოლ- (ულ-)
ელ-	აღ- (ერ- არ-)
ილ-	ირ- (ილ-)
ულ-	ურ-
ცლ-	ცორ- ცურ- ცირ- ⁹

ამ ფორმულების მიხედვით [ლ]ს პარალელურად ზანურში თათქმის ყველგან გვხვდება რ (ორ უკანასკნელში კი მხოლოდ რ). არა გვაქვს რ აღ- მიმდევრობასთან. მაგრამ ზემოთ წარმოდგენილი ორი მაგალითი (წყალ-, ტყემალ-) ეფიქრობთ, უფლებას იძლევა აღ- დაბოლოების შესატყვისად ზანურში ოლ-, ულ-ის პარალელურად შემოვიტანოთ ორ-, ურ- მიმდევრობებიც (თავი რომ დაეანებოთ შესაძლებლობას — ურ < ორ: ყომურ < ყომორ-), რაც პრინციპულად იმავე სურათს იძლევა, რასაც ქართ. ელ- ზან. აღ- (||ერ-||არ-) შე-

ლდიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძელები, თბ., 1949, გვ. 301—303; გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები, იკე, IV, თბ., 1953, გვ. 41—51. განსხვავებული თვალსაზრისისათვის იხ.: გ. მაჭავარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტურა სისტემა, გვ. 81—96.

⁷ გ. მაჭავარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, გვ. 91.

⁸ ამ ფუძის განსხვავებულ ანალოზისათვის იხ.: თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტა სისტემა..., გვ. 76 (მე-ჰ შენიშვნა). ტყემალ- ფუძისათვის დამატებით იხ.: ა. რ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 126; K. H. Schmidt. Studien zur Rekonstruktion... გვ. 134. Г. А. Климов. Этимологический словарь... გვ. 208 (*gamal).

⁹ თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, დასახ. შრ., გვ. 78; სათანადო მაგალითები და ანალოზი იხ. იქვე, გვ. 74—79.

ფარდება. წარმოდგენილი ფორმულების თვალსაზრისით აქ არაფერია უჩვეულო და მოულოდნელი¹⁰.

დასასრულ, მიუთითებენ, რომ წყალ- ფუძის შესატყვისი მეგრულში უნდა იყოს არა კორ-, არამედ წყუ „კა“ წყუ<წყუ<წყულ¹¹. ეს შეფარდება (ქართ. აღ- ზან. უ) გვაქვს მხოლოდ ერთ მაგალითში, ამდენად შესატყვისობა ქართ. წყალ- ზან. წყუ უფრო უნიკალურად გამოიყურება აღ- (resp. vლ) : უ შეფარდების თვალსაზრისით¹²; ვიდრე წყალ : კორ- აღ- (resp. vლ) : vრ შესატყვისობათა სისტემაში (იმის გათვალისწინებით, რაც ზემოთ ითქვა). ამის გამოც შეფარდება ქართ. წყალ : მეგრ. წყუ ექვს იწვევს.

ამგვარად, მართალია, წყალ- ფუძის ზანური შესატყვისის დადგენასთან გარკვეული სირთულეებია დაკავშირებული, მაგრამ ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის თვალსაზრისით უფრო მეტი საბუთიანობა აქვს წყალ- : კორ- შესატყვისობას.

აქვე დაძვინთ, რომ კორ- ფუძე შენახული უნდა იყოს სხვა მასალაშიც (მდ. კორ-ობის სახელწოდება და სხვ.)¹³. ამის შესახებ ცალკე.

Г. В. ТОПУРИА

О ЗАНСКОМ ЭКВИВАЛЕНТЕ ГРУЗИНСКОЙ ОСНОВЫ
წყალ-ცqal- „вода“

Р е з ю м е

В работе приводятся дополнительные доводы для обоснования положения, согласно которого грузинской основе წყალ- цqal- „вода“ в занском соответствует основа კორ- ღოგ-, сохранившийся в мегрельском слове კოროფა ღოგოა „сирость, дождливость“ (А. С. Чикобава).

¹⁰ ამ ფორმულებზე დაყრდნობით თ. გამყრელიძე და გ. შაქვაძე-ჩინი საერთო-ქართველურ დონეზე სივებით მართებულად აღადგენენ [ლ] ელემენტს, რომლის ასახვის წესები მეგრულ-ქანურში მათ მიერვეა დადგენილი: თ. გამყრელიძე, გ. შაქვაძე-ჩინი, სონანტთა სისტემა..., გვ. 78—79; ოლონდ ანგარიში უნდა გავწიოს ქართ. აღ- : ზან. ორ-(ურ-) შეფარდებასაც და ამდენად „დამაეალი ღოგობის კანონი“ დაზუსტებას მოითხოვს.

რ-ს შეორეულობაზე ანალოგიურ ფუძეებში (ოლონდ სხვა ასპექტში) აღრე მიუთითებდა გ. როგაეა. იხ. მისი, ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობიდან (ქართ. ლ : ზან. რ). ენათმ. ინსტ-ის XVIII სამეცნ. სესია, თბ., 1959, მოხსენებათა თეზისები, გვ. 6; მისივე, ფუძის ბოლოკიდურ სონორთა პოზიციური ცეკილებებისათვის ქართველურ ენებში, საზოგ. მეცნ. განყ-ის მოამბე, 1962, № 1, გვ. 228 და შემდ.

¹¹ გ. შაქვაძე-ჩინი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, გვ. 91; თ. გამყრელიძე, გ. შაქვაძე-ჩინი, სონანტთა სისტემა..., გვ. 77 (შენიშვნა), 90, 92.

¹² შავალთებრ და ახსნა ამ ფარდობისა იხ.: თ. გამყრელიძე, გ. შაქვაძე-ჩინი, დასახ. შრ., გვ. 88—94.

¹³ კორ- ფუძე დაუღლია მეგრულ გაკოჟმაშიც: სანა დოჟორგ „წვიმიანობამ ყანა გააფუჟა“ (ეტიმოლოგიურად: დააწვიანა, დააღო). ცნობა მომაროდა ქ. ლომთათიძემ.

В специальной литературе (Т. В. Гамкрелидзе и Г. И. Мачавариани) установлены формулы грузинско-занских соответствий ауслатного [l].

Грузинский	мегрело-чанский
al-	ol- (ul-)
el-	al- (eg- ag-)
il-	ir- (il-)
ul-	ur-
Cl-	Cor- Cur- Cir-

Некоторые уточнения в эти формулы вносят два примера: груз. წყალ- cqaal- мегр. ჰორ- ჰოგ- „вода“; груз. ტყეშალ- tšepšal- мегр. ყოშურ- qošur- (возможно, ← qošog-) „алыча (дикая)“. Следовательно: груз. al- зан. ol-(|| ul-), og- (|| ug-).

Основа ჰორ- ჰოგ- сохранена и в названии реки ჰორ-ოხ-ი ჰოგ-ოხ-ი.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა)

შარნაოზ ერთეულიზვილი

სტრუქტურულ-ეტიმოლოგიური ძიებანი

გორ || გუარ (→ გვარ) || გუარ (→ გვერ)

გორ || გუარ (→ გვარ) || გუერ (→ გვერ)¹ ძირთაგან წარმოქმნილი ფუძეების საკვირველი სიმრავლე შეინიშნება ქართულში².

გორ ძირის (გორავს, აგორებს...) რედუქტივით არის მიღებული „გორ-გორ“, ამ ფუძეში პირველი სეგმენტის აუსლაუტის რ სონანტის დაკარგვით → გო-გორ³ (გო-გორა — ერქვანთ თვალი საბრუნავი, საბა; ურმის, ეტლის და მისთ. თვალი, ბორბალი, ქგლ II; შდრ. გო-გორ-ა-ქ: გო-გორ-ა-ქი — პატარა ურმის თვალი, ურმის თელის შორგვი, ქგლ II), გო-გორ-ა — ფუძეში მეორე სეგმენტის ხმოვნის რედუქტივით → გო-გრა (გო-გრა — ერთწლიანი კულტურული მცენარე... აქვს... ცილინდრული ან ოდნავ მობრტყო ნა-ხოფი... თავი (ადამიანისა), ქგლ II; შდრ. „ურემს ხის გო-გრები აქვს, თითოეულს თვალი ჰქვია, ლჩხ. მას. აღ.), პირველ სეგმენტში უ-ს მონაცვლეობით ო-სთან → გუ-გრა (გუ-გრა — გოგრა, კვახი, ინგილ. ქართ. დიალ.)⁴.

მეორე მხრივ, *გორ-გორ ფუძის ბოლოვიდურა რ-ს დისიმილაციით → გო-გოლ (გო-გოლა — პატარა ბორბალი, პატარა ბურთულა, ქგლ II; ჯაქვის ცალკეული რგოლი, მთიულ. კშრ.; გო-გოლაი — გოგორა, თვალი (გუთნისა), ქართლ. ქართ. დიალ.; გო-გოლა-ქ: გო-გოლა-ქი — პატარა ბორბალი, თვალი, საგორავი... ქგლ II; გო-გოლა — რკინის რგოლი, რომელიც ცელსა და სხვა იარაღს ტარზე ამაგრებს, მთიულ. კშრ.), მეორე სეგმენტის ანლაუტის თანხმოვნის დისიმილაციით — გო-გოლ — გო-გოლ (გო-გოლა-ქ: გო-გოლა — მომრგვალო, გამოუსადეგარი ქვა, ს. ბერიძის ცნობით, ახალციხის რაიონიდან), მეორე სეგმენტში ო-სთან ა-ს მონაცვლეობით

¹ გორ || გუარ || გუერ ძირები ერთმანეთზე დაყვანება, ოღონდ რომელია რომლიათვის ამოსავალი, ჩვენთვის ახლა ბოლომდე ნათელი არ არის: ო ხმოვნის დაშლის შედეგად შეძლებოდა მიგველო უა || უე კომპლექსები (გორ → გუარ || გუერ) ან პირიქით, უა || უე კომპლექსების შერწყმას შეიძლებოდა მოეცა ო ხმოვანი (გუარ || გუერ — გორ).

² ზოგიერთი ამ ნაყარ ფუძეთაგან ერთმანეთს აღ. ჭინჭარაულმა დაუკავშირა: „...ძირები: გრ-გოლ, გრ-გოლ, გირ-გოლ, გირ-გოლ, გირ-გოლ, გირ-გოლ, სი-გრ-გოლ, სი-გრ-გოლ... გურ-გოლ, გურ-გოლ-სელ || გურ-გოლ || კერ-კერ-შელ || ლერ-ლერ-ქელ... გვირ-გვირ... ერთი დაიმევე ძირის ფონეტიკური სახესხვაობები ჩანს“, აღ. ჭინჭარაული, ხეყურულის თაყისბურგბანი, 1960. გვ. 28.

³ ა. შანშიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 151.

⁴ გაორმაგებული ძირებისაგან შედგენილ ფუძეებში ფონეტიკური სახეცვლილებების შესახებ აქაც და ქვემოთაც იხ. ფ. ერთელიშვილი, ზმნური ფუძეების ფონეტიკური სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, 1970.

გორ-გოლ — გორ-გალ (გორგალი — მრგვლად (ბურთივით) დასვე-
ული ძაფი, მავთული და მისთ., ქგლ II), გორ-გვალ ფუძე შეიძლებოდა მი-
გველო გორ-გალ-ისაგან მეორე სეგმენტის თავიკიდურა თანხმოვნის ლა-
ზიალიზაციით და ამავე სეგმენტის ო-ს ვა (+—ა)-დ დაშლის შედეგადაც. არ არის
აგრეთვე გამორიცხული იმის შესაძლებლობა, რომ მეორე სეგმენტი ამ შემთხ-
ვევაში ასახავდეს ამოსავალ ვითარებას (გორგვალი — მორგვი, მრგვლად
დახვეული ძაფი, ქახ. ქართ. დილა.).

პირველი სეგმენტისეულ ო ხმოვანთან ი-ს მონაცვლეობით — გორ-
გოლ → გირ-გოლ (გირგოლი — რგოლი, მოხ. ქართ. დილა., „ცელს აქეს
ჩო რ ჩ-ის ნაწილი, რომლითაც ცელი ცელის ტარზეა მიმაგრებული — გირ-
გოლი-თ, ხეეს. ჰინჯ.), როგორც ჩანს, არსებობს იგივე ფუძე მეორე სეგმენტში
ა გახმოვანებითაც: გირ-გალ (შდრ. სი-გირ-ვალ: სი გ ი რ ვ ა ლ ი — ორომ-
ტრიალი, კოტრიალი: „სამაია ჩავამბიეს, იქნა სიგირგალაო“, ხეეს. ჰინჯ.), რ-ს
შეტათუზისით გირ-გალ → გრი-გალ (გრიგალი — დახვეული, საპა,
წნული სასიმიინდის ერთგვარი სახეა: როდესაც სასიმიინდე უკვე მოწნულია,
ზევიდან გადააგვებენ წნელს, რომელიც ერთგვარ ხვეულ, ტეხილ ხაზსა ქმნის,
იმერ. წერ.; შდრ. გადაგრევილა — ღობის თავის გადაწვნა ტალღისებუ-
რად მსხვილი წნელით, იმერ. ქავთ.). გრი-გალ-ს მოეპოვება ვარიანტი მეორე
სეგმენტის ლაზიალიზებული თანხმოვნით — გრი-გვალ (გრიგვალი —
გრგოლი, რგოლი, ქიზიყ. მენთ.).

სხვა შემთხვევაში გორ-გალ → გურ-გალ, პირველ სეგმენტში უ-ს
მონაცვლეობით ო-სთან? (გურგალი — მრგვალი, ქიზიყ. მენთ., მთიულ.
კურ.; სამ მ გ უ რ ბ ა ლ ო ზ ე — ირგელივ, გარშემო, მთიულ. კურ.), ალბათ ორ-
სავე სეგმენტის ბოლოკიდურა სონანტების დაქარაგვით არის მიღებული გურ-
გალ-ისაგან გურ-გალ (შდრ. თვალის გუგა, ქგლ IV).

გამოვლენილია იგივე ფუძე უ—ო (გურ-გოლ: გურგოლი — მრგვალი,
მთიულ. კურ.) და უ—უ (გურ-გულ: გურგულა — დადასტურებულია ფშა-
ურში, ეიმოწმებთ ალ. ჰინჯარაულის წიგნიდან) გახმოვანებით. ბოლოკიდურა
სონანტის მერყეობით გურ-გულ → გურ-გულს || გურ-გულს || გურ-გულს⁵
(გურ-გულს-ე-ლა: გურგულს-ე-ლა — აგორებული, წაგრაგნილი რამ (მაგ.
თავა), ხეეს. ჰინჯ.; გურ-გულს-ალ: გურგულსალი — მოხელილი გუნდა,
ლეჩხ. მას. ალ.; გურ-გულს: გურგულში — ქურკულა, დაგუნდავებული
რამ მაგ., თავსაბანი მიწის გუნდა, გურ. შარ.: გურ-გულს-ე-ლ: გურგულს-ე-
ლი — ... მრგვალი რიყის ქვა, ხეეს. ჰინჯ.).

გურ-გულ → გურ-რულ → გრულ (გრულ-ლი-ა: გრულია — გარ-
შემო ირგვლივ, ლეჩხ. ქართ. დილა.; გრულს-ე-მო, ლეჩხ. ალ.; გრულია-
შ-ამო, ბერ.)⁶.

გორ-გოლ ფუძე, როგორც ჩანს, გვექონდა ო—ი შესაბამისობითაც: *გორ-
გილ, რომლისაგან უნდა იყოს გორდილ (გორდილა-ე-ი — ხორბლის,

⁵ ბორბალ-თან ანალოგიით?

⁶ ან გრ-გოლ ფუძეში ო-ს განვითარებით, როგორც ამას ალ. ჰინჯარაული ეარაუდობს.

⁷ თუ გურ-გალი გურ-გულ-ისაგან არ არის მიღებული (მეორე სეგმენტის ანლა-
ტის თანხმოვნის დელაზიალიზაციით).

⁸ გურ-გულს, თავის მხრივ, — *გურ-რულ → გურ-რ (გურჩი გურგულჩელის პა-
რალელურად და იმავე მნიშვნელობით იხმარება ხეესურულში (ხეეს. ჰინჯ.).

⁹ აქარულში ამ მნიშვნელობით გვაქვს გურ-რ-შამ (გურ-რ-შამ — გარშემო, ირგვლივ.
აქარ. ქართ. დილა.).

სიმინდის ფქვილის კვერები, წყალში მოხარშული, თუშ. ხუბ.; მთიულ. კშრ.), მეორე სეგმენტის ანლაუტის თანხმოვნის დისიმილაციით; ამავე თანხმოვნის გ-სა თუ დ-ს) დაკარგვით — გო რ ი ლ (გო რ ი ლა — ბავშვების სათამაშო, ნზეზე გამხმარი მიწის კვერი, მთიულ. კშრ.; გო რ ი ლ ა ე ი — ბავშვების სათამაშო ხის ბურთი, თუშ. ხუბ.).

პირველ სეგმენტში ხმოვნის რედუქციით გო რ-გო ლ → გრ-გო ლ (გრ გო ლ ი — ილეკრო მომრგვალებული, საბა), თავიღურა თანხმოვნის დაკარგვით გრ-გო ლ → რ-გო ლ (რ გო ლ ი — საგანი, რომელსაც წრებაზის ფორმა აქვს, პატარა სალტე... ქგლ VI), რ-ს (თუ გ-ს) მეტათეზისით¹⁰ რ-გო ლ → გ-რ ი ლ (გრ რ ი ლ ი — რგოლი; თუშ., თუშ. ხუბ.).

გო რ-გო ლ ფუძე გვეყარაუდებინებს *გუ არ-გუ ა ლ (→ გვე არ-გვე ა ლ)-ს რომლისაგან არის პირველი სეგმენტის ა ხმოვნის რედუქციით → გუ რ-გვე ა ლ (გუ რ გვე ა ლ ი — მრგვალი; გუ რ გვე ლ ა თ — მრგვლად; გუ რ-გვე ლ ი ე — მრგვლად, ირგვლივ, გარშემო, რაქ. ქართ. დიალ.; გუ რ-გვე ლ ი ე, თავის მხრივ, — *გუ რ-გლე ი ე → გუ რ-გლე ი: გუ რ გლე ი — მრგვლად, ირგვლივ, გარშემო. რაქ. ქართ. დიალ.); გუ რ-გვე ა ლ/—გუ რ-გუ ა ლ/—გუ ი რ-გუ ა ლ (გუ ი რ გუ ა ლ ი — გორგალი, მორგვი: გუ ი რ გუ ა ლ — მრგვლად, მოხ. ქართ. დიალ.; შდრ. მ გუ ი რ გუ ა ლ ი, მოხ.).

გუ რ-გუ ა ლ → გრ-გუ ა ლ (გრ გუ ა ლ ი — ნახე მრგვალი, круглый. ჩუბ. ნ.; შდრ. გრ-გო ლ), თავიღურა გ-ს დაკარგვით → რ-გუ ა ლ (რ გუ ა ლ ი წამალი — круглый корень. ჩუბ. ნ.), რ-ს დაკარგვით — *გუ ა ლ → გვე ა ლ (გვე ა ლ ი — მრგვალი, იმერხ. ქართ. დიალ.).

*გუ არ-გუ ა ლ ფუძის პარალელურად, როგორც ჩანს, გვექნდა ფუძე ე გახმოვანებითაც: *გუ ე რ-გუ ე ლ → *გვე რ-გვე ლ, რომლის ბოლოვიღურა მარცვლის დაკარგვის შედეგად → გვე რ-გვე (გვე რ გვე ი — ხის ან წნელის რგოლი, რომელსაც გადააცვანებ ღობის ორ სარს გასამაგრებლად; რკინის ან ხის სალტე, რომელსაც ჩამოაცვამენ კასრს და მისთ. ტყეჩების დასამაგრებლად, ქგლ II; შდრ. საახალწლო გვე რ გვე ი — ეახის გვირგვინი, ლეჩხ. ჩიქ.).

გვე რ ი ლ ფუძე (შდრ. გვე რ ი ლ-შ ა მ ი ლ — გარშემო, იმერ. წერ.), რომელიც *გვე რ-გვე ი ლ-ისაგან უნდა მომდინარეობდეს (→ გვე რ-ი ლ → გვე რ-ი ლ), შემონახული გვექვს გვე რ-გვე ი ნ-ში (გვე რ გვე ი ნ ი — ... მრგვლად დაწნული მწვანე ტოტები და ყვავილები თავზე დასახურავად... ქის თავზე დადგმული ცილინდრული დანადგამი ... ყვავილუფათარის შიგნითა, ჩვეულფებრივ ფერადი წრე... ქგლ II): *გვე რ-გვე ი ლ → გვე რ-ი ლ, მეორე სეგმენტის ანლაუტის ლაბიალიზებული თანხმოვნის დაკარგვით (გვირილა, ქგლ II). სხვა შემთხვევაში *გვე რ-გვე ი ლ → *გვი რ-გვე ი ლ → გვი რ-გვე ლა (გვი რ გვე ლა — ღობის თავი აშვიასავით. ბერ.). ფუძის თავიღურა (ლაბიალიზებული) თანხმოვნის დაკარგვითა და -ივ სუფიქსის დართვით *გვე რ-გვე ი ლ → *გვე რ-გვე ი ლ-ი ე → *ვი რ-გვე ი ლ-ი ე, ხოლო ინლაუტისეული ი ხმოვნის რედუქციით → ი რ-გვე ლ-ი ე (ი რ გვე ლ ი ე — გარშემო, წრედ, ქგლ IV).

დამოწმებულთაგან ზოგი ფუძის ანლაუტის გ თანხმოვანი დისიმილაციის შედეგად შეცვლილია მ სონანტით:

გუ რ-გვე ა ლ → მუ რ-გვე ა ლ (მუ რ გვე ა ლ ი, ფშ. ქართ. დიალ., შდრ. ქან. მუ რ გვე ა ლ ი || → მუ გვე ა ლ ი — მრგვალი, სვან. მუ რ გვე ა ლ დ — ირვე-

¹⁰ ან გრ-გო ლ ფუძეში მეორე სეგმენტის ანლაუტის თანხმოვნის დაკარგვით.

ლიე) — მრ-გვალ (მრ გვალი — რაც წრის მოყვანილობისა ან კრილში წრეს იძლევა, ქგლ V), ამ უკანასკნელში რ-ს მეტათეზისით — მ გ ვ რ ა ლ (მ გ ვ რ ა ლ ი — მრგვალი, კახ. ქართ. დიალ.). მ უ რ-გ ვ ა ლ ი ს უფრო ადრინდელი ფორმისაგან მ უ რ-გ ვ ე ლ — *მ რ-გ ვ ე ლ — მ რ-გ ვ ლ ი-ა ლ (მ რ გ ვ ლ ი-ა ლ დასაწეველი. ქრესტ.); მეორე მხრივ, მ უ რ-გ ვ ა ლ — მ უ რ-გ ვ (მ უ რ-გ ვ ი — იხ. მორგვი, ქგლ V).

გ ი რ-გ ვ ო ლ — მ ი რ-გ ვ ო ლ (შდრ. მ ი რ გ ო ლ ა ს — ირველივ, გუდამაყ. ქართ. დიალ.).

*გ ი რ-გ ვ ა ლ — მ ი რ-გ ვ ა ლ (*გ ი რ-გ ვ ა ლ-ისათვის შდრ. გ ი რ-გ ო ლ, იხ. ზემოთ; მ ი რ გ ვ ა ლ ი — მრგვალი; და მ ი რ გ ვ ლ ე ბ ა — დამრგვალება, იუშ. ხუბ.).

*გ ი რ-გ ვ ე ლ — მ ი რ-გ ვ ე ლ — მ ი რ-გ ე ლ (მ ი რ გ ვ ე ლ ა ე ი — მრგვალი, თუშ. ქართ. დიალ.; მ ი რ გ ე ლ ა ე ი — მრგვალი, თუშ. ხუბ.).

გ ო რ-გ ო ლ — *გ ო რ-გ ვ ა ლ — *მ ო რ-გ ვ ა ლ — მ ო რ-გ ვ (მ ო რ გ ე ი — ურმის თვლას, ან, საერთოდ, ბორბლის კუნძი, რომელშიაც გაყრილია ღერძის თავი და დამაგრებელია სოლები... მრგვლად (ბრუნვით) დახვეული ჭაფი, გორგალი, ქგლ V).

ქართულში გვხვდება ფორმები, რომლებშიც ორივე სეგმენტის ანლაუტის ნეგატივი გ შესაბამისი ყრუშეკვეთრი კ თანხმოვნის სახით წარმოგვიდგება:

გ ვ ი რ-გ ვ ე ნ || *გ ვ ი რ-გ ვ ე ლ — კ ვ ი რ-კ ვ ე ლ (გ ვ ი რ გ ვ ე ნ || კ ვ ი რ-კ ვ ე ლ-ის შესახებ იხ. ზემოთ. კ ვ ი რ კ ვ ე ლ ი (იმერ.), იგივეა, რაც თხილის ყვავილი, ქგლ IV).

გ უ რ-გ ვ ე შ — კ უ რ-კ ვ ე შ (გ უ რ გ ვ ე შ ი — იხ. ზემოთ, კ უ რ-კ ვ ე შ-ე ლა: კ უ რ კ ვ ე შ ე ლ ა — დაგუნდავებული რამ.. გურ. შარ.; შდრ. კ უ რ კ ვ ე შ ა ლ ი — მოკუმშვა, მოგუნდავება, გურ. შარ.; მ ო კ უ რ კ ვ ე შ ე ბ ა — დახვევა, დაგვერგვა. იმერ. ცხად; კ უ რ კ ვ ე შ ე ლ ა — კვარკვალიტა, კოშტი, იმერ. წერ.; აგრეთვე კ უ რ-კ ვ ე ტ: კ უ რ კ ვ ე ტ ა ი, და კ უ რ კ ვ ე ტ უ ლ ი, და კ უ რ კ ვ ე ტ ე ბ უ ლ ი — მრგვლად გამაგრებული რამ, მაგ. ქირკვალი, დასველებული ფქვილი, გურ. შარ.).

*გ ვ ა რ-გ ვ ა ლ — კ ვ ა რ-კ ვ ა ლ (*გ ვ ა რ-გ ვ ა ლ-ისათვის შდრ. გ უ რ გ ვ ა ლ, რომლის ამოსავალი ფორმაა *გ უ ა რ-გ ვ ე ლ — *გ ვ ა რ-გ ვ ა ლ; კ ვ ა რ კ ვ ა ლ ი — ნივთიერებისათვის მრგვალი ფორმის მიცემა, იმერ. ცხად. შდრ. კ ვ ა რ-კ ვ ა ლ ი ტ-ე: კ ვ ა რ კ ვ ა ლ ი ტ ე — ცერცველა, გორველა, ყვავი-ცერცვა, პარკოვანი სარეველა მცენარე, შავი მრგვალი მარცვლები აქვს, ლუჩხ. ქართ. დიალ.).

*გ ვ ე რ-გ ვ ე ლ — *კ ვ ე რ-კ ვ ე ლ (*გ ვ ე რ-გ ვ ე ლ იხ. ზემოთ: *კ ვ ე რ-კ ვ ე რ — კ ვ ე რ-კ ვ ე რ: კ ვ ე რ კ ვ ე რ ა — კვერი ბეჭევის ენაზე, ქგლ. IV).

[მ]-გ რ-გ ა ლ — კ რ-კ ა ლ (მ გ რ გ ა ლ ი — მრგვალი. მთიულ. ქართ. დიალ.; შდრ. კ რ კ ა ლ ი მოდრეკით გარდაბმული, საბა; მრგვლიად მოხრილი ხე ანუ რქა წვერით წვერამდე მობოკული, გინა სალტე მეტალისა, ирруч, крикѣлѣ; ჩუბ. 5).

გ რ ი-გ ა ლ — კ რ ი-კ ა ლ (გ რ ი გ ა ლ ი — იხ. ზემოთ: კ რ ი კ ა ლ ი — სატრის, ცხრილისა და ცხავის რკალი, ქიზიყ. მენთ.).

გ ი რ-გ ა ლ — კ ი რ-კ ა ლ (გ ი რ გ ა ლ ი — იხ. ზემოთ: კ ი რ კ ა ლ ი — იგივეა, რაც რკალი... ქგლ IV; შდრ. კ ი რ-კ ვ ა ლ: კ ი რ კ ვ ა ლ ი — ლობიოს მარ-

ცვლებს როდესაც არ მოლესენ და რგვლად შეამზადებენ, იმაზე იტყვიან — „კირკვალი ლობიოვ“, გურ. ელ.).

[შ] გ რ გ ა ლ — კ რ კ ა ლ ფუძეთა კონტაპინაციური ფორმაა გ რ კ ა ლ-ი (გ რ კ ა ლ ი — მობოკვლილი ხე და რქა. საბა; გრგოლი, კარშიკი, КОЛЬЦО. ჩუბ. ნ.), გ ი რ -გ ა ლ — კ ი რ -კ ა ლ-ისა კ ი გ ი რ -კ ა ლ-ი (გ ი რ კ ა ლ ი — მუხისა ან არყის ხისაგან გავეთებული რქალი მეტ-ნაკლები სიდიდისა, ხევა. კინკ.).

ახლა ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ ფაქტს, რომ დამოწმებულ ფუძეთაგან ზოგი, მათი ფონეტიკური სახეცვლილების გარკვეულ საფეხურზე, მცენარეული ნაყოფის, მაგრამ მრგვალი ან მომრგვალო ნაყოფის მნიშვნელობას ავლენს:

* გ ო რ გ ო რ -ა → გ ო -გ ო რ -ა → გ ო -გ რ -ა → გ უ -გ რ -ა (შდრ. გოგრა, ქვლ. II; გ უ გ რ ა — გოგრა, კვახი. ინგილ. ქართ. დიალ.), კ ი რ -კ ვ ა ლ (კ ი რ -კ ვ ა ლ ი — ლობიოს მარცვლები, გურ. ელ.).

ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ გაგვახსენდეს ქართულის კ რ კ ო — რ კ ო ფუძეები. რ კ ო, როგორც ცნობილია, აგრეთვე მუხის მომრგვალო ნაყოფია¹¹.

ამ სახელს სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა ა. შანიძემ¹². „იშვითია, რომ სხვადასხვა სახელი ჰქონდეს მცენარესა და მის ნაყოფს (ვაზი — ყურძენი) და ამ გამოჩაყლისთა რიცხვს ეკუთვნის რ კ ო და მ უ ხ ა: დღევანდელ ქართულში რ კ ო ჰქვია ნაყოფს, მუხა კი მცენარეს... რ კ ო, როგორც ნაყოფის სახელი, პველ ძეგლებშია დადასტურებული... მაგრამ ძველადგა დადასტურებული ამ სიტყვის მეორე მნიშვნელობა, როგორც ხისა... რ კ ო, როგორც ხის სახელი (ე. ი. მუხის სინონიმი), შემონახულია სოფლის სახელში, რომელიც კარგად ცნობილია XIII საუკუნის სიგლით: რ კ ო ნ ი, რომლის პარალელურად რ კ ო ნ ი ე გვხვდება და იმასვე ნიშნავს, რასაც მ უ ხ ა ნ ი. ცხადია, რ კ ო ნ ი უფრო ძველი ფორმაა, ვიდრე რ კ ო ნ ი. ეს ძველი ფორმა (მაგრამ ნაყოფის აღსანიშნავად) დღესაც შემონახულია მთის კილოებში ოდნავი ცვლილებით: კ უ რ კ ო (ფშ. თუშ.) ან (პირველი თანხმოვნის დისაჰილაციით) გ ი რ კ ო (ხევს.), ხოლო მისი უახლესი ფორმა კ ო დღესაც ხეს აღნიშნავს იმერხეულსა და აჭარულში (აჭარულში ნაყოფს კ ო ს კ უ ქ უ ლ ი ჰრქმევია).

მ უ ხ ა ც ა და რ კ ო ც ლუქსიკურად განმარტოებით დგანან ქართულში: მეგრულ-ქანურსა და სვანურში არ მოიპოვება ამ სიტყვების შესატყვისი, სამაგიეროდ ერთი მათგანი, სახელდობრ რ კ ო, ან უფრო სწორად, მისი ძველი სახე რ კ ო (ყურკო), პარალელს პოულობს quercus-ში, რომელიც თითონაც განმარტოებით მდგომარეობს სახელის ლათინურში: მის არ მოუპოვება შესატყვისი სხვა ინდოევროპულ ენებში (ერანუ — მეიე). ქართული რ კ ო-სი და ლათინური კ უ ე რ კ უ ს-ის ფონეტიკური დამთხვევა შემთხვევით მოეწონად ვერ ჩაითვლება¹³.

¹¹ რკო ეაზის ერთ-ერთი ჯიშის სახელადაც გვექონია (რკო... — ეაზის ერთ-ერთი ჯიში. იცის შვი, მოგრძო მარცვალი: „რკო ზემო ქართლსა, არგეთში, რაქსა და სამოქალაქოშია გავრცელებული“. იე. ჯავახ: საბა (ქვლ VI), როგორც ჩანს, ეაზს ეს სახელი შეერქვა მარცვლის ფორმის მისხვაქსების გამო რკოსთან. შდრ. აგრეთვე რკო ამავე მნიშვნელობით (რკო — ... ყურძენი მარცვალმოგრძო და მრგვალი, მოწითაო-მოშავო და საქმელად გვპრიელი. საბა, ქვლ IV).

¹² ა. შანიძე, ეტიმოლოგიური ძიებანი, I, რკო და მუხა, თსუ სამეცნიერო სესიის თეზისები, 1947, გვ. 3—4.

¹³ იქვე, გვ. 3—4.

და გვარ გვართ — „არევა, ტრიალი“), — მართალი, პირველი სეგმენტის ანლაუტის თანხმონის დისიმილაციით.

გორ || გუარ || გუერ (გვარ || გვერ) ძირთაგან ნაყარი ფუძეები ქართულში ალბათ სხვებიც დაიძებნება, გამოსავლენია ზანუკსა და სვანურში დამოწმებულ ფუძეთა შესაბამისი ან მათი ნაყარი სახეობანი.

სხვათა შორის, იმ მოსაზრების საილუსტრაციოდ, რომ ინდოევროპულ და აღმოსავლეთკავკასიურ (ნახურ-დაღესტნურ) ენებს შორის შეიძლება გამოვავლინოთ ლექსიკურ-გრამატიკულ დამთხვევათა მნიშვნელოვანი რაოდენობა, სხვა მასალასთან ერთად გ. ჭაუციანს ეს მაგალითებიც მოჰყავს:

„И-е кег „крутить, сгибать“ (греч. κίρκοϛ „кольцо“, лат. circus „круг, ширк“, русск. круг, круглый), — даг.: авар. гир, лак. ккуру гъан „катить“, анд. гир „ложиться, вляться“, а также авар. гиргун, анд. гиргима, лак. ккуркки, дарг. журуга (*гуруга), лезг. курккур „лузырь“, таб. гергма, арч. гири „круглый“¹⁶.

გ. ჭაუციანი რატომღაც ქართველური ენების მონაცემებს არ იმოწმებს. თუ მის მიერ დამოწმებულ მასალაში ყველა მაგალითი მართლაც ერთმანეთთან კავშირშია, თითქმის თითოეულ მათგანს შეიძლება დაეძებნოს შესაბამისი ცალეები ქართულში, თუმცა მხოლოდ ამის მიხედვით რაიმე ისტორიული ხასიათის დასკვნების გამოტანა ნაადრევი იქნებოდა.

შემოკლებანი

- ა. პ. არ. ქართ. დიალ. — (აპარული ივ. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ივ. ქავთარაძე, ქართველი დიალექტოლოგია, 1961.
- ბ. გ. — ვ. ბერიძე, სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმთა, СП5, 1912.
- გ. ვ. დ. მ. ა. ქართ. დიალ. — (გუდამაყრელი) ქართული დიალექტოლოგია, 1961.
- დ. გ. რ. ე. ლ. — (გურული) ს. ელენტი, გურული კილო, 1936.
- ე. გ. რ. შ. არ. — გ. შარაშიძე, გურული ლექსიკონი, გურული ზემოიმერული და ლეჩხუმური ლექსიკონები, ქართველურ ენათა ლექსიკა, 1938.
- თ. თ. შ. ქართ. დიალ. — (თუშური) ქართული დიალექტოლოგია, 1969.
- ი. თ. შ. ხ. უ. — პ. ზუბუტია, თუშური კილო, 1959.
- კ. ი. გ. რ. ქავთ. — ი. ქავთარაძე, მასალები იმერული ლექსიკონისათვის, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, ტ. III, 1963.
- ლ. ე. გ. რ. ც. ხ. დ. — ა. ცხადაძე, იმერული დიალექტის მარკველი მეტყველება, სადისერტაციო შრომა, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად (მანჭანა-ზე ნაბეჭდი), 1953.
- მ. ი. გ. რ. წ. ე. რ. — ბ. წერეთელი, ზემო-იმერულა ლექსიკონი, ქართველურ ენათა ლექსიკა, 1938.
- ნ. ი. გ. რ. ხ. ქართ. დიალ. — (იმერხელი) ქართული დიალექტოლოგია, 1961.
- ო. ნ. გ. ი. ქართ. დიალ. — (ინგილოური) ქართული დიალექტოლოგია, 1961.
- კ. ა. ხ. ქართ. დიალ. — (ყაზური) ქართული დიალექტოლოგია, 1961.
- ლ. ე. ხ. ბ. ალ. — მ. ალავეტი, მასალები ლეჩხუმური ლექსიკონისათვის, ალ. წულუკიძის სახ. ქეთათისის პედ. ინსტიტუტის შრომები, XIII, 1955; მისავე, ლეჩხუმური ლექსიკონი, ქართველურ ენათა ლექსიკა, 1938.
- ლ. ე. ხ. ბ. ქართ. დიალ. — (ლეჩხუმური) ქართული დიალექტოლოგია, 1961.
- ლ. ე. ხ. ბ. ჩ. ი. ქ. — მ. ჩიქოვანი, ლეჩხუმური ლექსიკონი, ქუშკისის სახ. თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XX, 1941.
- შ. თ. ი. ლ. ქ. შ. რ. — ლ. კაშაური, მთიულურის დარგობლივი ლექსიკა, 1967.

¹⁶ Г. Б. Джаухьян. Взаимоотношение индоевропейских хурритско-урартских и кавказских языков, 1968, стр. 141.

- მ თ ე ლ. ქ ა რ თ. დ ი ა ლ. — (მთიულური) ქართული დიალექტოლოგია, 1961.
- მ ო ხ. — ო. ქ ა ყ ა ი ა, მოხეური დიალექტი, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაცია (მანჭანაზე ნაბუკლი), 1953.
- მ ო ხ. ქ ა რ თ. დ ი ა ლ. — (მოხეური) ქართული დიალექტოლოგია, 1961.
- რ ა კ. ქ ა რ თ. დ ი ა ლ. — (რაჭული) ქართული დიალექტოლოგია, 1961.
- ს ა ბ ა — სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, 1949.
- ფ შ. ქ ა რ თ. დ ი ა ლ. — (ფშაური) ქართული დიალექტოლოგია, 1949.
- ქ ა რ თ. ქ ა რ თ. დ ი ა ლ. — (ქართლური) ქართული დიალექტოლოგია, 1949.
- ქ ი ზ ი ყ. მ ე ნ თ. — სტ. მენთეშაშვილი, ქიზიყური ლექსიკონი, 1942.
- ქ ჯ ლ. — ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, 1950—1964.
- ქ უ ბ. ნ. — ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, 1961.
- ხ ე ს. კ ი ნ ჯ. — ალ. კინჭარაღლი, ხეცსურულის თავისებურებანი, 1960.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა შ. ძიძიგურმა)

გვეზი ამ თვალსაზრისით, სუსტადაა შესწავლილი. ა. დილმანის გრამატიკაში შეხედებით ზოგად დებულებებს⁶. ყ. გრინბერგის და კ. კოსინენის მონოგრაფიებში წინა პლანზეა წამოწეული არაბული და ებრაული მასალა, გვეზის ძირები კი შედარებისათვისაა გამოყენებული.

წინამდებარე წერილში განვიხილავთ იმ შედეგებს, რომლებიც გვეზში სამთანხმოვნიან ძირებზე დაკვირვებისას მივიღეთ. მასალა ამოკრებილი გვაქვს დილმანის ეთიოპურ-ლათინური ლექსიკონიდან.

თავდაპირველად შევეხებით თანხმოვანთა ხუთ რიგს: ლარინგალებს⁷ ᾀ, ḥ, ფარინგალებს⁸, ḥ, პოსტველარს ḥ, ველარებს g, k, q და ლაბიოველარებს g^w, k^w, q^w, ḥ^w.

1. გვეზში დასტურდება ერთადერთი ძირი, რომელშიც პირველ თანხმოვნად ḥ გვაქვს, ხოლო მესამედ ᾀ: ḥd' 'უმოქმედო'. ერთი ძირი შეინიშნება აგრეთვე ორი ფარინგალით ამ პოზიციაში Iḥ — III' 'დაწყენარება', 'დამშვიდება'. 8 ძირია ლარინგალითა და ფარინგალით. აქედან ოთხი — I—III პოზიციაში. I' — III ḥ. 'რḥ 'ხელი', 'მტენარე', 'ხḥ 'პატიება', I' — III' 'მ' 'განრისხება'. Iḥ — III' ḥz' 'გაქცევა', 'თავშესაფარის ძებნა', ḥz', დაწყენარება'. სამი ძირია I—II პოზიციაში. I' — IIḥ: ḥd 'ერთი', 'ḥz 'ალება', 'ḥr 'ცხვარი', და ერთი ძირია IIḥ — III': ხḥ' 'ჩაღდება'.

პოსტველარი ḥ-ს ლარინგალთან და ფარინგალთან შეთავსების 11 შემთხვევა შეინიშნება. 4 ძირში ᾀ პირველი ძირეულია, ḥ მეორე: 'ḥw' 'მმა' 'ḥr 'განსხვავება', 'ḥl 'ხილის გროვა', 'ḥz 'ალება'. II — III პოზიციაში წარმოდგენილია ერთი ძირი. IIḥ — III': ḥh' 'დავარდნა', 'დაგდება' I და III პოზიციაში ḥ ლარინგალს და ფარინგალს 6 ძირში ხდება. აქედან ერთი ძირია, რომელშიც ḥ პირველი თანხმოვანია, ხოლო ' მესამე Iḥ — III': ḥz' 'გაჩუმება'.

სამ შემთხვევაში ᾀ პირველ ძირეულს წარმოადგენს, ḥ, კი მესამეს, I' — IIIḥ: ḥh' 'კონა', 'ḥh' 'დაგრძელება' 'ḥh', 'უგუნურება', ორი Iḥ — III': ḥh' 'შეცდომის ჩადენა', ḥh' 'დამალვა'.

ერთადერთი ძირია ორი სხვადასხვა ველარით Iq—IIg: qggs 'გველი', პოსტველარ ḥ-სთან ველარები მხოლოდ 3 ძირში თავსდება I—III პოზიციაში, სადაც პირველ ძირეულად არის ḥ: ḥlq 'გალარიბება' ḥlq 'შევიწროება', 'შეწუხება', ḥdḥ 'დატოვება'.

ველარები ლარინგალებთან და ფარინგალებთან სამსავე პოზიციაში თავსდება:

Ig — II'1	I' — IIg3	Ig — IIh2	Ih — IIg1
IIg — III'1	II' — IIIg0	IIg — IIIh2	IIh — IIIg1
Ig — III'2	I' — IIIg2	Ig — IIIh3	Ih — IIIg0
Ig — II'3	I' — IIg4	Ig — IIIh2	Ih — IIg6
IIg — III'7	II' — IIIg0	IIg — IIIh2	IIh — IIIg2
Ig — III'5	I' — IIIg2	Ig — IIIh3	Ih — IIIg3

⁶ ოპე. 23. 124.

Ik — II'0	I' — IIk0	Ik — IIh2	Ih — IIk3
IIk — III'1	II' — IIIk3	IIk — IIIh0	IIh — IIIk1
Ik — III'2	I' — IIIk2	Ik — IIIh1	Ih — IIIk3
Ik — II'3	I' — IIk2	Ik — IIh2	Ih — IIk1
IIk — III'4	II' — IIIk0	IIk — IIIh2	IIh — IIIk5
Ik — III'1	I' — IIIk2	Ik' — IIIh1	Ih — IIIk4
Iq — II'0	I' — IIq0	Iq — IIh1	Ih — IIq0
IIq — III'1	II' — IIIq0	IIq — IIIh1	IIh — IIIq3
Iq — III'4	I' — IIIq2	Iq — IIIh0	Ih — IIIq0
Iq — II'1	I' — IIq6	Iq — IIh1	Ih — IIq6
IIq — III'3	II' — IIIq2	IIq — IIIh3	IIh — IIIq5
Iq — III'4	I' — IIIq11	Iq — IIIh4	Ih — IIIq4

დასტურდება მხოლოდ სამი ძირი ორი სხვადასხვა ლაბიო-ველარით I—III პოზიციისი $Ig^w - IIIk^w: g^w ik^w$ 'შეგროვება', $Ig^w - IIIq^w: g^w hq^w$ 'გაღუნვა', $Ih^w - IIIq^w: h^w iq^w$ 'დათვლა' ლაბიო-ველარით და პოსტველარით ერთი ძირია II—III პოზიციისში. $IIq^w - IIIh: i q^w h$ 'გაყოფა'

რვა მაგალითია ლაბიო-ველარით და ლარინგალით, მაშინ როდესაც ფარან-გაღებთან მათი შეწყობის 26 შემთხვევა გვაქვს.

I' — IIg ^w 0	Ig ^w — II'0	II' — IIIg ^w 0	IIg ^w — III'1
Ih — IIg ^w 2	Ig ^w — IIIh1	IIh — IIIg ^w 0	IIg ^w — IIIh0
	I' — IIIg ^w 0	Ig ^w — III'3	
	Ih — IIIg ^w 0	Ig ^w — IIIh0	
I' — IIg ^w 1	Ig ^w — II'0	II' — IIg ^w 0	IIg ^w — III'0
Ih — IIg ^w 1	Ig ^w — IIh2	IIh — IIIg ^w 0	IIg ^w — IIIh0
	I' — IIIg ^w 0	Ig ^w — III'2	
	Ih — IIIg ^w 0	Ig ^w — IIIh1	
I' — IIk ^w 1	Ik ^w — II'0	II' — IIIk ^w 0	IIk ^w — III'0
Ih — IIk ^w 0	Ik ^w — IIIh0	IIh — IIIk ^w 0	IIk ^w — IIIh0
	I' — IIIk ^w 0	Ik ^w — III'0	
	Ih — IIIk ^w 0	Ik ^w — IIIh0	
I' — IIk ^w 0	Ik ^w — II'1	II' — IIIk ^w 0	IIk ^w — III'0
Ih — IIk ^w 0	Ik ^w — IIh2	IIh — IIIk ^w 2	IIk ^w — IIIh2
	I' — IIIk ^w 0	Ik ^w — III'1	
	Ih — IIIk ^w 0	Ik ^w — IIIh2	

I'—IIq ^W O	Iq ^W —II'O	II'—IIIq ^W O	IIq ^W —III'O
Ih—IIq ^W O	Iq ^W —IIhO	IIh—IIIq ^W O	IIq ^W —IIIhO
	I'—IIIq ^W O	Iq ^W —III'O	
	Ih—IIIq ^W O	Iq ^W —IIIhO	
I'—IIq ^W 2	Iq ^W —II'O	II'—IIIq ^W O	IIq ^W —III'O
Ih—IIq ^W O	Iq ^W —IIhO	IIh—IIIq ^W 1	IIq ^W —IIIhO
	I'—IIIq ^W O	Iq ^W —III'2	
	Ih—IIIq ^W O	Iq ^W —IIIh1	

2. ლიკვიდები r, l, n. რაოდენობა გეგზის ძირებისა ორი სხვადასხვა ლიკვიდით სამსავე პოზიციაში შეადგენს 30-ს. მათი შეწყობა ხშირია I—III პოზიციაში. 29 ძირია ამ პოზიციაში ორი სხვადასხვა ლიკვიდით. აქედან 14 ძირში შეინიშნება nr, 3 rl, 8 ძირში nl და 4 ln, ერთ ძირში ლიკვიდები II— III პოზიციაშია. IIr—IIIn: qrn

3. დენტალები d, t, t და სიბილანტები s, z, š, s', z' ორი სხვადასხვა დენტალით გვაქვს მხოლოდ ერთი ძირი II—III პოზიციაში. IId—III t: htd 'მცირე', 'ცოტა'

ორი სხვადასხვა სიბილანტი თავსდება I—II პოზიციაში 6 ძირში. აქედან 4-ში გვხვდება Iš—Iiz, s' z' დანარჩენი ორი შემთხვევა არის Is—Iiz.

II—III პოზიციაში არის მხოლოდ ერთი ძირი IIš—IIIs': gšs' 'გაიცხება'. 11 ძირი გვაქვს ორი სხვადასხვა სიბილანტით I—III პოზიციაში: 1 šs, 2šs', 1sz, 2 s's და 5 z's.

ძირთა რაოდენობა დენტალითა და სიბილანტით I—II პოზიციაში შეადგენს 29-ს. აქედან 3 ძირში დენტალი წინ უძღვის სიბილანტს: d šj, ts', tšj. დანარჩენ ძირებში სიბილანტი პირველ პოზიციაშია, დენტალი მეორეში. ამ პოზიციაში დენტალები ხუთსავე სიბილანტს იგუბებენ. 11 ძირია s-ით პირველ პოზიციაში. აქედან 5 ძირში s-ს მოსდევს t, 3 ძირში—d, 3 ძირში—t. დენტალითა შეწყობა დანარჩენ სიბილანტებთან ამ პოზიციაში შედარებით იშვიათია. 3 პირველ პოზიციაში გვაქვს მხოლოდ 4 ძირში: 1 št და 3 st; 2 ძირია z-ით პირველ პოზიციაში: 1zt, 1zd. 8 ძირია, რომელშიც პირველ ძირეულად არის s': 2s't, 5s'd, 1s'z და ერთი ძირია z't დენტალითა და სიბილანტით II—III პოზიციაში 21 ძირი დასტურდება. 5 ძირში დენტალს მოსდევს სიბილანტი. ამ პოზიციაში დენტალების d და t-ს შემდეგ თავსდება მხოლოდ s 4 ds, 1 ts. დანარჩენ 16 ძირში სიბილანტს მოსდევს დენტალი. 5 ძირია, რომელშიც მეორე ძირეულს წარმოადგენს š 3 št, 2 šz. 6 ძირია, რომელშიც მეორე პოზიციაში არის s და მესამეში d, t, t 3 sd, 2 st, 1 st. ერთი ძირში შეინიშნება zt ამ პოზიციაში. 4 შემთხვევაში s'-ს მოსდევს d, ერთში z'-ს მოსდევს d.

55 ძირი გვაქვს დენტალითა და სიბილანტით I—III პოზიციაში. აქედან 20-ში დენტალი პირველ ძირეულს წარმოადგენს, სიბილანტი—მესამეს. ვხვდებით 35 ძირი, რომელშიც პირველ პოზიციაში სიბილანტია, მესამეში კი დენტალი. აქედან სამივე დენტალის წინ შეინიშნება მხოლოდ s, z და s' სამსა-

ვე პოზიციაში ღენტალითა და სიბილანტით 107 ძირი გვაქვს, ღენტალი სიბილანტის წინ 29-ჯერ გვხვდება.

4. ლაბიალები m, b, f, p, p. მეტად მცირეა რაოდენობა ძირებისა ორი სხვადასხვა ლაბიალით. ერთ ძირში გვხვდება I—II პოზიციაში. Im—IIb : mხl 'ბატონობა'. ერთი ძირია II—III პოზიციაში, IIIm—IIIb ხmb 'ორმო'. შედარებით მეტია ძირები ორი სხვადასხვა ლაბიალით. I—III პოზიციაში. რაოდენობა ძირების ორი სხვადასხვა ლაბიალით ამ პოზიციაში არის 7. აქედან 2 2 mb : mgb 'გარშემორტყმა', mrb 'ყელი, 1 bm : bhm 'გაჩუმება', 4 fm : f'm 'ნატეხი', 1 f'm 'შესრულება', 1z'm 'შევსება', 1 ხ m ნახშირი'

ჩვენ მიერ წარმოებული დაკვირვების შედეგები შეიძლება ჩამოყალიბდეს შემდეგნაირად.

1. გვეზში, აბსოლუტური შეუთავსებლობა, პოზიციების მიუხედავად, დასტურდება შემდეგ თანხმოვნებთან:

- h—', h, h;
- h—h;
- h—k, k^w, g^w;
- k—g, q;
- h^w—', t, ', h;
- q^w—', h; k^w—h;
- r—l;
- d—t
- t—t;
- z—s', z';
- s'—z';
- š—d';
- m—p, p;
- b—f, p, p;
- f—p, p;

2. აბსოლუტური შეუთავსებლობა პოზიციების მიხედვით:

- I—II: '—';
- '—q;
- '—g^w;
- h—k^w;
- h—q^w;
- r, l, n;
- d, t, t;
- m—f;
- II—III: '—'
- g, k, q;
- h—g^w;
- h—g^w;
- k^w—', h,
- n—l;
- d, t, t;
- m—f;

I — III: g, k, q;

q — h;

h — g^w;

k^w — Ⴑ;

3. ნაწილობრივი შეუთავსებლობა:

q, g-ს შემდეგ არასოდეს არ ღვას პოსტველარი ხ:

Ⴑ — არ დასტურდება h-ს წინ;

‘-ს არ მოსდევს Ⴑ, h.

s-ს შემდეგ არ შეინიშნება ჰ; z-ს შემდეგ — ჰ, s; აგრეთვე s', z-ს შემდეგ ჰ.

t-ს არ მოსდევს ჰ, s'.

ტ-ს შემდეგ არ ღვას ჰ, z, s', z'.

4. ნაწილობრივი შეუთავსებლობა პოზიციების მიხედვით:

II' — IIIg, II' — IIIg, Ih — IIIg.

Ik — III', IIk — IIIh, IIk — III'.

Ih — IIq; II' — IIIq.

II' — IIIg^w, I' — IIIg^w.

II' — IIIg^w, I' — IIIg^w, Ih — IIIg^w

I' — IIIk^w, Ih — IIIk^w.

Iq^w — II', IIq^w — III' I' I' — IIIq^w.

Iq^w — IIh, IIq^w — IIIh, Ih — IIIq^w.

არ დასტურდება წყობა z't, z'd, z't I—II პოზიციაში და zd, z't, s't, z', s't, z't II—III პოზიციაში და Iz'—III.

Ib—IIIm, Iib—IIIm, Im—IIIb, Im—IIIb.

სამთანხმონიანი ძირის ტაბულებიდან ნათლად ჩანს, რომ სხვადასხვა ჯგუფის თანხმონები თავისუფლად თავსდებიან ძირში, ხოლო ერთი და იმავე რიგის სხვადასხვა თანხმონების შეწყობის მავალითები ერთეულ შემთხვევებში გვაქვს.

(წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა)

ცნობები და შენიშვნები

„მაცნე“. ვენისა და ლიბერატორის სერი, 1971, № 2

სოლომონ ყაბანიშვილი

ვეფხისტყაოსნის გერმანულ ენაზე თარგმნის ისტორიას

გერმანულ ენაზე ვეფხისტყაოსნის შესახებ ცნობა პირველად გამოაქვეყნა გერმანელმა რომანტიკოსმა მწერალმა, მოგზაურმა და მეცნიერმა ფრიდრიხ ბოდენშტედტმა (1819—1892).

1841 წელს ფ. ბოდენშტედტი გერმანიიდან მოსკოვში გადმოვიდა, სადაც ედაგოგურ მოღვაწეობის პარალელურად იმდენად დაეუფლა რუსულ ენას, რომ გერმანულ ენაზე თარგმნა პუშკინის, ტურგენივისა და ლერმონტოვის რჩეული ნაწერები. 1844 წ. ფ. ბოდენშტედტი მოიწვიეს თბილისის გიმნაზიაში ვრანგული ენის მასწავლებლად და შეუდგა ქართული ენის შესწავლას, დაუახლოვდა ქართველ საზოგადოებას, იმოგზაურა საქართველოს მხარეებში და მოგზაურობის დროს გაგონილ და ნანახ ცოცხალ შთაბეჭდილების ქვეშ დაწერა ჩრომები „კავკასიის ხალხები და მათი ბრძოლა თავისუფლებიანათვის“ (გამოცემდა 1848 წელს ფრანკფურტში) და „ათას ერთი დღე აღმოსავლეთში“ დაიბეჭდა ბერლინში 1850 წ.). ამ უკანასკნელ ნაშრომში ავტორს აღნიშნული ქვს, რომ თამარ მეფის „დროის ძეგლებიდან შემორჩენილია ქართული ლიტერატურის მცოდნეთა მიერ მრავალგზის განდიდებული ქმნილებანი, მაგალითად ევა ათასი ლექსისაგან შემდგარი ვეფხისტყაოსანი შოთა რუსთაველისა, ტაიიელის შთამომავალ ომანის რომანი, მოსე ხონელის რომანი დარეჯანისი, არგისის რომანები დილარისი და ვისრამიანი, ვრცელი, თექვსმეტჯერადი რითით დამშვენებული ხოტბა თამარ მეფისა და სხვა პოეტური ძეგლები“¹. ფ. ბოდენშტედტის ცნობით, საქართველო მას მ. ბროსეს ფრანგული ნაშრომებიდან აუცენია², ტარიელის რომანი და თამარის ხოტბა რუსულ თარგმანებში წაიკითხეო. ამ დროს ვეფხისტყაოსნის რუსული სრული თარგმანი არ არსებობდა³. ბოდენშტედტს შეეძლო გაეცნობოდა მხოლოდ პოემის კუბიურების თარგმანს, რაც, რა თქმა უნდა, სრულ წარმოდგენას ვერ მისცემდა ვეფხისტყაოსანზე. ამას გრძნობდა ფ. ბოდენშტედტი და ამიტომ შენიშნა: ტარიელის რომანი და თამარის ხოტბა რუსულ თარგმანებში წაიკითხეო, მაგრამ ამის მიხედვით რომ სჯავრი გამომეტანა, არც მიზანშეწონილი იქნებოდა და არც ღიდად სანუგე-

¹ ფ. ბოდენშტედტი, ათას ერთი დღე აღმოსავლეთში, შემოკლებული თარგმანი გერმანულიდან და შესავალი წერილი აკაკი გელოვანისა, თბ., 1965, გვ. 145—146.

² ფ. ბოდენშტედტი, მ. ბროსეს შრომებიდან იცნობს: ვრცელ ქართულ ლიტერატურას, ერთად ვეფხისტყაოსანს. მ. ბროსეს ამ დროს გამოქვეყნებული ჰქონდა ფრანგულ ენაზე ვეფხისტყაოსნის დასაწყისი სტროფები, პირველი თავი და მოკლე შინაარსი დანარჩენი თავებისა. ხ. სოლ. იორდანიშვილი, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., 1933, გ. 96.

³ შ. რევიშვილი, გერმანული ავტორები ვეფხისტყაოსნის შესახებ, კრებ. „თბილისის ინვერსიტეტი შოთა რუსთაველს“, 1966, გვ. 437.

შოა⁴. ვეფხისტყაოსანზე ერცელი ცნობები მას შეეძლო მიეღო ქართველებისაგან, რომელთა შორის ის თითქმის ორი წლის განმავლობაში⁵ იმყოფებოდა და კრებდა მისთვის საჭირო ცნობებს.

ფ. ბოდენშტედტის დასახელებული ნაშრომებისა და მისი ბრწყინვალე მთარგმნელობითი მუშაობის გაცნობის შემდეგ ალ. ცაგარელმა გადაწყვიტა, ეთხოვა მისთვის ვეფხისტყაოსნის გერმანულ ენაზე გადათარგმნა. ფ. ბოდენშტედტი ალ. ცაგარელმა პირადად გაიცნო გერმანიაში. ამის შესახებ ალ. ცაგარელი 1868 წელს მიუნხენიდან კ. ლორთქიფანიძეს სწერდა: „აქ, მიუნხენში რომ მოვდიოდი, გამოვლახულ მაინინგენში ვნახე აქაური (გერმანიის) გვარაზანი, როგორც ამბობენ, პოეტი ფრიდრიხ ბოდენშტედტი. ეს კაცი იყო ჩვენში (საქართველოში) 40-იან წლებში ორ წელიწადს მოიარა სულ აქაურობა და დასწერა წიგნი ორ ნაწილად „კავკაზი და იმის მცხოვრებნი“. შემდეგ ალ. ცაგარელი იძლევა ამ ნაწარმოების შეფასებას. კარგი წიგნიაო, — სწერდა ის, — „ძალიან სიმართლით და პირუთნებელათ აქებს, რაც საქებია და აძაგებს. რაც საძაგებია. ძალიან ღრმით დაკვირვებია კავკაზის ხალხების ცხოვრებას და სწორედ გამოუხატნია თავის ელუგანტური კალმით“. ალ. ცაგარელი ეხება ფ. ბოდენშტედტის თარგმნილ შირაზა შაფის ლექსთა კრებულს, რომელიც, მისი აზრით, არის „მიბაძევა თათრული, სომხური და ქართული ლექსებისა, ბაიათებისა და მუხანბაზებისა, პატარა წიგნია. გასაკვირველ ენაწყლიანათ არის დაწერილი ძალიან ზედმიტანიებით მიუბაძავს, იმიტომაც ცარამეტკერ გამოცემულა (ჩემი წიგნი მეცხრამეტე გამოცემა არის) და თითონ (ბოდენშტედტმა) მოთხრა, რომ ჩემი გამოცემულმა მთხოვა ნება მივცე მეოცე გამოცემისათ. იმ ლექსების საგანი არის თითქმის, როგორც ყველა აზიური ლექსებისა, ვარდი, სიყვარული, ღვინო, ქალები და ამგვარები. ძალიან აქებს ჩვენ ქალებსა (პატარა ფეხები აქთო) და ჩვენ თბილისსა, რომელსაც არ ვიცია რათ „ვირის ქალაქს ეძახის“. როგორ მოგეწონა იქაური სიმღერის კილო-მეტქი, ვკითხე ბოდენშტედტსა და იმან მოთხრა, რომ „ერთი თეადის სახლში ერთი მომღერალი ისეთი გრძნობით მღეროდა, რომ მე ვიტყვიო“ (საკვირველი არ არის ნემცემა იტიროს, მაგრამ: საკვირველი ეს არის, რომ აქამდის დახსომებია თათრული სიტყვებიც და კილოც, რომლითაც იქვე, თავის სახლში, იმღერა). მაინინგენში არის ღრამატიკული თეატრი და ეს ბოდენშტედტი იმის ზედამხედველათ და რიგის მიმცემათ [არის]?, როგორც ჩვეულება არის გერმანიაშიც და ყველა დასავლეთ ევროპის ხალხებში, რომლის მაგივრათაც რუსეთში ჩინოვნიკები არიან“⁶.

⁴ ფ. ბოდენშტედტი, ათას ერთი დღე აღმოსავლეთში, გვ. 146.

⁵ ფ. ბოდენშტედტის ცნობით, მას საქართველოში ორი წელი დაუყვია, ა. გელოვანის გამოანგარიშებით კი იგი საქართველოში „ერთ წელსა და სამ თვეზე მეტს არ დარჩენილა“. ფ. ბოდენშტედტი ათას ერთი დღე აღმოსავლეთში, შენაველი წერია ა. გელოვანისა, გვ. 9 გვ. 6

⁶ შირაზა შაფი დაიბადა 1796 თუ 1805 წელს, გარდაიცვალა 1852 წ. ფ. ბოდენშტედტს თბილისში ასწავლიდა აზერბაიჯანულ ენას. მისი „სიმღერები“ გერმანულ ენაზე პირველად დაიბეჭდა 1851 წ. და დიდ წარმატებებს მიაღწია. 1893 წელს იგი 145-კერ იყო გამოცემული, 1924 წ. კი 170 გამოცემას მიაღწია (დაწერილებით ჰაიოთხის შესახებ იხ. ა. გელოვანის წერილი, რომელიც დართული აქვს ფ. ბოდენშტედტის „ათას ერთი დღე აღმოსავლეთში“ ქართულად შესრულებულ თარგმანს).

⁷ დასახელებული თეატრის დირექტორად ფ. ბოდენშტედტი დანიშნეს 1866 წ.

⁸ წერილი დატულია ნ. ბერძენიშვილის სახელობის ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში Q—850 (2). ამ წერილის დასაწყისში ალ. ცაგარელი მისი გერმანიაში სასწავლებლად წასვლის გამო კ. ლორთქიფანიძეს სწერდა: „მე პეტერბურგის უნივერსიტეტს გამოვესალ-

ალ. ცაგარელს ფ. ბოდენშტედტისათვის უთხოვია, რათა მას გერმანულ ენაზე გადაეთარგმნა ვეფხისტყაოსანი. „მე ვთხოვე რომ დაასრულოს თავისი შრომა კავკასიაზედ და ჩვენს ხალხზედ, — სწერდა ალ. ცაგარელი კ. ლორთქიფანიძეს, — გადათარგმნოს „ვეფხისტყაოსანი“, რომლის ისტორიულ და ლიტერატურულ ღირსებაზედ ძალან საჭირო იქნება გავაგოთ გერმანიის სწავლულების აზრი-მეთქი. იმან მოიწადინა, მაკრამ თქო, რომ რუსულიც რაც ვიცოდი (ამანვე თარგმნა დიდი ხანია რუსულიდგან ნემეცურზედ პუშკინი და ლერმონტოვი), ისიც თითქმის დამავიწყდაო და ქართული სულ არ ვიცოდი და თუ მითარგმნით ზოგს რუსულად, ზოგს ნემეცურად, თავს ვიდებ მაგ შრომას გაზაფხულიდგანაო, როდესაც თეატრები მითავებდა და მე თავისუფალი ვიქნებო. არ ვიცი, თუ ავთამყოფობამ, სწეულებამ არ დაამლუვინა, მე გგონი აასრულოს. მე ჩემის მხრივ მზად ვიქნები, პროზით ვსთარგმნო რამდენიმე თავი „ვეფ-

ხე, გადავწყვიტე აქ (გერმანიაში) დარჩენა და აქაურ უნივერსიტეტში შესულა სტუდენტო. ჯერ აქ ერთი თვე ნახევარს გასწევს კანიკულები და ოკტობრის უკანასკნელ რიცხვებში დაგეწყება სწავლა. მუიუნების უნივერსიტეტში ვარჩიე წერეთ წესულა, რადგან აქ ერთი გამოჩენილი ორიენტალისტი არის პროფესორად (დოქტ. მიულერი). კითხვობს არაბულს, სპარსულს, სანსკრიტულს და სხვ. ენებს და ლიტერატურას აზიას ხალხებისას, იცის ცოტად ქართულიც და სომხურიც. მეორე წლისა, ანუ წლინახევრის შემდეგ გადავალ ბუჩლინის უნივერსიტეტში, უფრო გამოჩენილ ორიენტალისტებთან. რასაკვირველია, ყველა ესა პლანენი არის, როგორც ყველა პლანენი შეიძლება სულ მთლიე არ ასარუდელია. შემდეგში ძნელია ცოდნა საით წავალ, ესლა კი მიუიუნების უნივერსიტეტში ვარ, თუ მომეწონა, იქნება დიდხანს არ დაუანებო თავი. აქვე ვაიარებ, რასაკვირველია, ვგზამენის დაქერას (აქ პირდაპირ დოქტორის ხარისხზე იქერენ თგზამენიას), რომლის მომზადებისათვის, როგორც ვხლა ვფიქრობ, უნდა მოვანჯომო სამი ეუბო რელოვადი. აქაურ ატესტატს, ვსეც ვიცი, რუსეთში მნიშვნელოზა არა აქვს, მაგრამ თუ ვისწავლე რამე, სრულიად დაქილოვებულად შევრაცხ ჩემ თავსა“.

1874 წლის 21 ივლისის თარიღით დაწერილ წერილში კი კ. ლორთქიფანიძეს ალ. ცაგარელი ლიტერატორად სწერდა: „გერმანის გაზაფხულზედ ვაიარებ მანდ მოსელას და კარგა ხანი დარჩნები. საქართველო-ლახისტანს მოვივლი, ჩვენი დილაქტების გამოვლინება მინდა, მაშინ შემთხვევაც გვექნება ბევრი ელაპარაკით ადგილობრავ. აკრებულს“ შენს ხელი ატყვი. გამოუთქმელის სისარულით ვხედამ, რომ ჩვენი ხალხის ლექსობა იკრებება და იბეჭდება. იმანია ჩვენი ნამდვილი ქართული პოეზია და ენა და შეიქმნება ახალი მიწათულების (ნაციონალურისა) საფუძველი პერიოდისა ჩვენ ლიტერატურაში. სრულმენალა მოველი უმკამელოს შეკრებულების გამოცემას; დიდ და იშვითა ეალსა სდებს ჩვენ მწიწრობობასა ევ კაცი თავის შრომებით, რომლებიც აქამდინ აულდენ ჩვენს ლიტერატურასა და ენას, მოიკითხე ჩემ მაგივრად და სთხოვე, რაც კი გამოუცია მაგასა ქართულ ლიტერატურის შესახებ ვარიჯს — გამოიგზავნოს, რითაც დიდათ დამავალუმს, მეტადრე ვთხოვ თავის გამოცემულ „სიბრძნე სიკრულის წიგნსა“, რომელიც ჩემთვის ესლა ძალიან საჭიროა. თუ შეიძლება მომწირობობასა რომელი და როგორი ხელწერილი ვარიანტებით შეავსო აღრინდელი დაბეჭდილი ს. პეტ-ში? (ასწეროს მოკლეთ ხელნაწერები, რომლებიც ქართულა და ალანულები, რომლებიც შეავსო). ამითი დიდათ დამავალუმს მეცა და ჩვენ ლიტერატურასაც; მინდა ევროპა გავაცნო ამ დიდათ შესანიშნავ წიგნთან. თუ მომავალ სექტემბერში კეტერსბურგში ან ბერლინში გამოიგზავნის ამ ენობებსა, სწორედ კარგ დროს მომესწრება“ (ნ. ბერძენიშვილის ახელობის გუთათისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმში, Q—351 (3)).

ეტყობა, ალ. ცაგარელი ამ დროს ემზადებოდა „სიბრძნე სიკრულის“ რუსული თარგმნისათვის, რომელიც მან შემდეგში შეასრულა და კიდევ გამოესა სექტემბერში 1878 წ.

3. ურეკავიჯილა „სიბრძნე სიკრულის“ ტექსტი გამოსცა თბილისში 1871 წელს.

ალ. ცაგარელის მიერ დასახელებული „აღრინდელი დაბეჭდილი ს. პეტერბურგში“ არის დ. ჩუბინაშვილას 1859 წ. გამოცემა, რომელიც დაბეჭდილია ეკუპურებით S 3692 ჯენსენი-რიდან.

ხის-ტყაოსნიდგან“. მეგრის მაისში წაველ იმასთან და არ მოუსვენებ მანამ არა სთარგმნის. ძალიან კარგი იქნება, რომ გააცნოს ევროპა ჩვენ საგანგებო პოეტ-თან“. ალ. ცაგარელი დარწმუნებული იყო, თუ ვეფხისტყაოსანს ფ. ბოდენშტედტი თარგმნიდა, კარგი იქნებოდა, რადგანაც მის თარგმანებზე (ყუეოესკი, შექსპირი) გერმანელი კრიტიკოსები ერთხმად დადებით შეფასებას იძლევიანო. ერთი სიტყვით, — ასევეს ალ. ცაგარელი, — კარგ საქმეს იზამს თუ გადათარგმნაო. ამასთან ერთად, ის კ. ლორთქიფანიძეს ატყობინებდა: „მე მიიხრეს [ვეფხისტყაოსანი] ფრანკუზულ ენაზედ არის, არ ვიცი ბროსეს თუ ვილსაყ გადაუთარგმნია, არ ვიცი რამეტლად არის ეს მართალი. თუ ასრეა; უნდა ვი-შოვნო და შენა გოხოვ, კირილე, უთხრა მ ა ჩ ა ბ ე ლ ს ა¹⁰ როდესაც იქნება ორბელიანთან, ჰკითხოს და თუ სადმე იცის, რომ ვისმეს გადაუთარგმნოს ფრანკუ-ზულათ და თუ მეტოდინება მთარგმნელა და გამოცემი, ადვილად ვიშოვნი, რომელიც, თუ კარგად არის ნათარგმნი რასაკვირველია, დიდ შემწეობას მისცემს თარგმნის დროს ნემეცურს ენაზედ“.

ალ. ცაგარელმა მიზანს ვერ მიაღწია — ფ. ბოდენშტედტს ვეფხისტყაოსანი არ უთარგმნია. ეს საქმე შემდეგში შეასრულა მისმა თანამემამულემ არტურ ლაისტმა (1852—1927).

ა. ლაისტი საქართველოს პირველად გაეცნო ფ. ბოდენშტედტის ზემოდასახელებული შრომებით. ამის შემდეგ დაინტერესდა იგი საქართველოს ისტორიით, ლიტერატურითა და კულტურით. შეისწავლა ქართული ენა და 1882 წ. ლაიფციგში ერთ-ერთ ყურნალში დაბეჭდა წერილი „მიეიწყებული ლიტერატურა“. ამ წერილმა მიიპყრო ქართველი ინტელიგენციის ყურადღება და, მიუხედავად ზოგიერთი ფაქტიური შეცდომისა, მისი ქართული თარგმანი მძლიანად დაიბეჭდა „ივერიის“ 1883 წ. იანვრის ნომერში¹¹.

1884 წ. ი. ქაქავაძის მოწვევით, ა. ლაისტი საქართველოში ჩამოვიდა, დაუახლოვდა ქართველ მოწინავე ინტელიგენციას, საფუძვლიანად დაეფუძლა ქართულ ენას და დიდი თაყვანისმცემლი შეიქნა ვეფხისტყაოსნისა, რომელსაც რამდენიმე წერილი უძღვნა¹². 1887 წ. კი შეუდგა ვეფხისტყაოსნის გერმანულ ენაზე თარგმნას, რაზედაც დიდ დახმარებას უწყევდა ქართველი ინტელიგენციის პროგრესული ნაწილი. ამ საქმეზე 1888 წ. იაკობ გოგებაშვილი ქუთაისში კ. ლორთქიფანიძეს შემდეგსა სწერდა:

„დიდად პატივემულო კირილე ბეჟანისძე!“

გაწუხებთ ერთი საზოგადო საქმის გამო.

უეჭველია, შეტყობილი გექნებათ, რომ ეს მეორე წელიწადია. რაც თბილისში შევეუდგით „ვეფხისტყაოსანის“ თარგმანს ნემეცურს ენაზედ ლექსადვე. თარგმანი იცისრა ლეისტმა, რომელიც სწორედ ზედგამოჭრილია ამ საქმისათვის. ჩვენ დაეაჩქარეთ ეს მარჯვე შემთხვევა, [რომ] ხელიდან არ გამოგვეშვა, რადგანაც ვინ იცის იქნება სრულად აღარა დროს არ მოგვეცემოდა შემთხვევა

⁹ იმავე წერილში ალ. ცაგარელი კ. ლორთქიფანიძეს სწერდა, რომ ფ. ბოდენშტედტი დამირდა „персрсти на немецкий яз:к нашего класического поэта Рустаае.ти совоку-пийми сгихами“.

¹⁰ კურსივი ყველგან ალ. ცაგარელისა.

¹¹ „ივერიია“, 1883, № 1, გვ. 155—162.

¹² ი. მეგრელიძე, რუსთველოლოგიები, I, თბ., 1970, გვ. 128.

ვერობულს ენაზედ ჩვენი სასიქადლო ქმნილება გადაგველებინა შესაფერი ფორმით.

პირობის ძალით, რომელიც მე შევეკარი ლეისტან, მას „ვეფხვის-ტყაოსანი“ უნდა გადაეთარგმნა. ლექსად ორის წლის განმავლობაში და თარგმნის საფასად მიეღო 700 მანეთი. ამჟამად თარგმანი მთელს წიგნისა უკვე გათავებულა და წაიკითხულიც არის ნემცუტურის ენის მცოდნე პირების მიერ. ეს პირნი ერთხმად აღიარებენ, რომ თარგმანი შესრულებულია მშვენივრად, ხელოვნურად, ასეც უნდა იყოს, რადგანაც თვით გერმანულში ლეისტი აღიარებულია, როგორც ნემენცური ეურნალ-გაზეთებიდანა სჩანს, არა მარტო როგორც ნიკიერი, არამედ ხელოვანი (художественный) მთარგმნელი. მისის დამდგემი ლეისტი მიღის გერმანიაში და იქ დაიქვრს „ვეფხვის ტყაოსნის“ დაბეჭდვის თავდარიგს რომელიმე გამოჩენილი ფირმის შუამავლობით. დანაპირი ფულიდგან ჩვენ აქამდე მიგვიცია 400 მანეთი, უნდა მივცეთ [კიდევ] 300 მანეთი თარგმანში და 200 მანეთი შემწეობა გამოცემისათვის. ამოდენა ფულის მიცემა, მეტადრე ერთბაშად, ძლიერ გვიძნელდება, რადგანაც, თუმცა სიტყვით ძლიერ ბევრმა აღგვიტყვა ფულით შემწეობა, მაგრამ საქმით კი მთელი ხარჯი დაგვაწვა სულ თერთმეტს კაცსა, რომელთა შუა ითვლება ნიკო ლოლობერიძეც. ამის გამო ჩვენმა წრემ მე დამავალა მომემართნა თქვენთვის თხოვნით, არ შეიძლება რომ თქვენი თაოსნობით ქუთათურმა ქართველობამაც მიიღოს მონაწილეობა ხარჯში და შეგვიმსუბუქოს ტვირთი?

თუ ეს შესაძლებელი გახდეს, გთხოვთ დაჩქაროთ ფულის მოკრება, რადგანაც 500 მანეთი ამ თვეს ვასულს უნდა ჩავაბაროთ ლეისტას¹³.

ქ. ლორთქიფანიძე თანაგრძნობით შეხვდა ი. გოგუბაშვილის თხოვნას და აქტიური მონაწილეობა მიიღო დაწყებული საქმის დასაგვირგვინებლად.

ლაისტი ღრუბდენში შეუდგა ვეფხისტყაოსნის ვერმანული თარგმანის გამოცემის საკითხის მოგვარებას. იგი შეუთანხმდა გამომცემელ პიერსონს და 1890 წ. თებერვალში შემდეგი წერილი მოიწერა:

„Благодарю Вас за посланный Вам телеграммой, в которой вы сообщали, что издатель, который со мною условился издать мой перевод поэмы „Барсова кожа“ живет в Дрездене Waisenhaus Gasse, № 4, 14, II и называется Пиерсон. Он требует для покрытия издержек 200 р., ибо не знает будет ли эта книга иметь покупателей. Во всяком случае это драгоценный вклад для всемирной литературы и поэтому стоит издать этот перевод. Деньги можете послать или прямо Пиерсону или посредством Гифлисского Коммерческого Банка. Директор этого Банка г. Тамашев даст Вам все нужные объяснения. Я давно послал адрес Мачабели, прилагаю его еще раз. Рукопись пошлите прямо Пиерсону и прилагайте при этом письмо на французском языке, что это именно [та] рукопись, которую он обязался издать и что деньги высланы ему посредством Банка. 10 дней спустя в этом же Банке можете узнать получил ли Пиерсон деньги или нет. Это самый верный способ и деньги этим образом не пропадут. Я со своей стороны сейчас напишу Пиерсону и через месяц или 6 недель книга будет готова и Вы получите первый экземпляр

¹³ 5. ბერძენიშვილის სახელობის ქუთაისის ისტორიულ-ენოლოგრაფიული მუზეუმი, Q-56 (2).

и потом больше. Не знаю, почему Вы так долго держали рукопись и не послали. Я сегодня еще напишу Пиерсону, но и Вы вышлите сейчас чтобы это дело наконец кончилось.

Всем знакомым посылаю сердечный поклон и Вам жму по-дружески руку.

Для рукописи возьмите прочное полотно, чтоб посылка не повредилась. Адрес Пиерсона посылаю Вам печатно на карточке. Ваш Артур Лейст. Каменка 6, февр. 90 г.¹⁴

პიერსონს, თანახმად მისი თხოვნისა, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობამ წიგნისათვის გაუგზავნა ორნამენტები, ბორდიურები და აცნობა შემდეგი: „Г-ну Пиерсону! По Вашему требованию переданному нам г. Лейстом, высылаются Вам орнаменты и бордюры от Правления Общества распространения грамотности для печатающего у Вас книги „Барсова кожа“ перевод Лейста“.

წერილის ეს ტექსტი ი. მანსვეტაშვილმა გაუგზავნა ივ. მაჩაბელს შემდეგი თხოვნით: „ვანო! ეს უნდა ფრანციტულად გადაითარგმნოს, ხეალისათვის თუ მოასწრებ კარგი იქნება, ხვალვე გავგზავნი“¹⁵. ი. მაჩაბელმა დაეაღება შეასრულა და წერილი თანდართული მასალებით გაიგზავნა დანიშნულებისამებრ.

ეს წერილი დათარიღებულია 1890 წლის 20 ივნისით. დაწყებული საქმე დაგვირგვინდა. წიგნი დაიბეჭდა. თარგმანს დართული აქვს ა. ლაისტის წინასიტყვაობა. დათარიღებულია იგი 1889 წ. მაისით. წიგნს დაბეჭდვის თარიღი არ უზის, ამიტომ გამოცემის დროდ შეეცდომით მიჩნეულია ა. ლაისტის წინასიტყვაობის თარიღი 1889 წელი. სინამდვილეში კი წიგნი უფრო გვიან არის დაბეჭდილი და გამოცემული, არა უადრეს 1890 წლის 20 ივლისისა.

ა. ლაისტის ვეფხისტყაოსნის გერმანული თარგმანი სრული არაა. აკლია მას პროლოგი და ეპილოგი. დედნის სიზუსტეც არაა ყოველთვის დაცული, მაგრამ, მიუხედავად ზოგიერთი ნაკლისა¹⁶, ეს თარგმანი საშუალებას აძლევდა ევროპელებს იმ დროს უფრო ვრცლად გაეცნობოდნენ რუსთველსა და მის უცვლად ქმნილებას.

¹⁴ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 229, საქმე № 270, ფ. 7—8 წერილის აღრესატი შესაძლებელია ილია ჭავჭავაძე იყოს.

¹⁵ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 229, საქმე № 270, ფ. 6.

¹⁶ ა. ბარამიძე, შ. რუსთველი და მისი პოემა, თბ., 1966, გვ. 363—364; შ. რევიშვილი, გერმანელი პოეტები ვეფხისტყაოსნის შესახებ, კრებული „თბილისის უნივერსიტეტის შ. რუსთველს“, 1966, 441—443; ს. იორდანიშვილი, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., 1953, გვ. 108—109.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მუნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა)

გივი მიშაძე

ლიტერატურულ-ისტორიული შრომები. II*

„ვეფხისტყაოსნის“ უცნობი ხელნაწერები

სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია „ვეფხისტყაოსნის“ 162 ხელნაწერი და 32 ცალკეული ფრაგმენტი. ამ რიცხვს ემატება კიდევ ორი ხელნაწერი, რომლებიც დატულია დუშეთის მკვიდრის არჩილ კორინთელის ოჯახში.

არჩილ გიორგის ძე კორინთელი, პროფესიით ეკონომისტი, ამჟამად პენსიონერია და ცხოვრობს თბილისში. იგი ქართული მწერლობის დიდი მოყვარულია და თვითონაც მონაწილეობდა ლიტერატურულ საქმიანობაში. ჯერ კიდევ სიყმაწვილეში ლექსები გამოაქვეყნა სალიტერატურო ჟურნალ „კრონოსის საარქვეში“ (გამოვიდა ორი ნომერი 1919 წელს) და გაზეთ „იაში“ (გამოვიდა ერთი ნომერი 1919 წელს), ხოლო დუშეთში ცხოვრების პერიოდში, 1920—1925 წლებში, იგი წერილებს ათავსებდა ქართულ გაზეთებში: „კომუნისტში“, „მუშაში“, „სასოფლო გაზეთში“ და სხვ. ხშირად მისი სტატიები იბეჭდებოდა ფსევდონიმებითაც: დუშეთელი, ერთი დღის სტუმარი, ილტოზელი, კორნელი და ს. მაისურაძე.

ვეფხისტყაოსნის კორინთელისეული ერთი ხელნაწერის ზომაა 35×12,5 სმ. ტექსტი დაწერილია ლურჯ სქელ ქაღალდზე. ხელი არაა ლამაზი. ხელნაწერის გადამწერი და დაწერის დრო უცნობია. ქაღალდის ქვირინიდან მოჩანს დათვი ჯოხით ხელში და იკითხება წელი: „1822“ (ფ. 3, მ) და „1823“ (ბოლო ფურცლებზე). ტექსტი დაწერილია 'მავი მელნით, ბოლო სათაურები და სტროფების დასაწყისი სიტყვები წითელი მელნით. ხელნაწერი დაზიანებული და ნაკლულია, ზოგიერთი ფურცლის კიდეები გაცრეცილია, რის გამოც გარშემო დაუწებებიათ თეთრი ქაღალდი. ხელნაწერი შეიცავს 92 ფურცელს (ერთი ფურცლის ნახევარიღა შემორჩენილი), აკინძულია და ჩასმულია მუყაოს ყდაში.

ეს ხელნაწერი თავ-ბოლონაკლულია, პოემა იწყება ტაეპით: „ახლოს უდგს მონა თორმეტი, უმხნესი სხვათა მხნეთასა“ (83-3)¹, ხოლო მთავრდება ტაეპით: „ზედა-ზედ დაეტყეპნიდე დარბაზსა და ამა თემსა“ (1656-3). ხელნაწერს ფურცლები აკლია შიგადაშიგაც.

ხელნაწერის ქვედა კიდეზე ვიღაცას აღუნიშნავს გვერდების სათვალავი, რომელიც მიყვანილია ხელნაწერის შუამდე. მერე სხვას ფანქრით განუგრძ-

* დასაწყისი იხ. მაკნე, 1963. № 5.

1 სტროფები უეღვან ნაჩვენებია შემდეგი გამოცემით: ვეფხისტყაოსანი. ჩანართი და დანართი ტექსტებით. ტექსტი გამოსაკემად დაამზადა, წინასიტყვაობა და საძიებლები ლურთო სოლ. ყუბანიშვილმა, 1956.

ვია გვერდების აღნიშვნა. ხელნაწერში ნაჩვენებია მომდევნო გვერდის დასაწყისი სიტყვა წინა გვერდის უკანასკნელი სტრიქონის ქვეშ.

ზედა ყდის ქვედა მხარეზე მიწერილია ხელნაწერის მფლობელის ვინაობა: „ეს წიგნი ეკუთვნის ქ. ღუშეთში მცხ. გიორგი ალექსანდრეს ძე კორინთელს“.

მიუხედავად იმისა, რომ ტექსტი ნაკლულია, შესაძლებელი ხდება იმის გარკვევა, თუ რომელი რედაქციისაა ტექსტი. ხელნაწერში შეტანილი არ არის ე. წ. ინდო-ხატაელთა ამბის შემცველი სტროფები. ცნობილია, რომ ეახტანგ VI-მ თავისი გამოცემიდან ამოიღო ინდო-ხატაელთა ეპიზოდი, ამიტომ „ვეფხისტყაოსნის“ 1712 წლის გამოცემაში არ გვხვდება ის შეიდი სტროფი (1846, 1847, 1848, 1849, 1850, 1851 და 1853), რომლებშიც გადმოცემულია ძღვენის გაცემა და რამაზის შეწყალების ამბავი. სწორედ აღნიშნული სტროფები აკლია ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერსაც. რა თქმა უნდა, ხელნაწერს არ ექნებოდა პოემის არც მეორე გაგარძელება, რომელსაც სამეცნიერო ლიტერატურაში ხეარაზმელთა ამბავი ეწოდება (ხელნაწერის ეს ნაწილი დაკარგულია). ამიტომ „ვეფხისტყაოსნის“ წინამდებარე ხელნაწერი მოკლე რედაქციისაა. ის გადაწერილი უნდა იყოს უშუალოდ ეახტანგის გამოცემიდან ან ამ გამოცემიდან მომდინარე რომელიმე ხელნაწერიდან.

მეორე ხელნაწერის ზომაა 30×19,5 სმ. პოემა დაწერილია სქელ თეთრ ქაღალდზე კალიგრაფიული ხელით. ხელნაწერის გადაწერი და გადაწერის დრო ცნობილი არ არის. ქაღალდის ქვირინიშანში იკითხება „1837“ (გვ. 41, 77). ტექსტი დაწერილია შავი მელნით, სათაურები და სტროფის დასაწყისი სიტყვები წითელი მელნით. ხელნაწერი დაზიანებულია, დაშლილი ყოფილა და აუკინძავთ ფურცლების აღრევით (81—88 გვერდები შეცდომით დასაწყისში მოუთავსებიათ). ამჟამად ხელნაწერი შეიცავს 45 ფურცელს და ჩასმულია მუყაოს ყდაში.

ხელნაწერს ქვედა კიდებებზე დასმული აქვს გვერდების სათვალავი. ხელნაწერში ნაჩვენებია აგრეთვე მომდევნო გვერდის დასაწყისი სიტყვა წინა გვერდის უკანასკნელი სტრიქონის ქვეშ. სტროფებს გვერდით მიწერილი აქვს რიგითი სათვალავი. ხელნაწერს დასაწყისში აკლია 22 გვერდი. პოემა იწყება სტროფით: „მეფე ხელსა მოეცა გარდაპოცნა ვითა შეილი“ (211), ხოლო მთავრდება სტროფით: „ასმით თქვა: ღმერთო, რომელი არ ითქმი კაცთა ენითა“... (1098).

ზედა ყდის ქვედა მხარეზე მიწერილია ხელნაწერის მფლობელის ვინაობა: „ეს წიგნი ეკუთვნის ქ. ღუშეთში მცხ. გიორგი ალექსანდრეს ძე კორინთელს“. ხელნაწერი რომ კორინთლების ოჯახისაა, ამაზე მიუთითებს 126-ე გვერდის ქვედა ამიაზე მინაწერიც: „იაკოფ კორინთლისა“.

ხელნაწერი გადაწერილია ეახტანგისეული გამოცემიდან. ის ზედმიწევნით მიჰყვება ეახტანგის გამოცემის ტექსტს, მხედველობაში თუ არ მივიღებთ გადაწერისას დაშვებულ შეცდომებს.

წინამდებარე წერილის საფუძველზე ვეფხისტყაოსნის ორივე ხელნაწერი შეიძინა აკად. გ. ლეონიძის სახ. საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურულმა მუზეუმმა.

ვოლტერის „აღსარების“ თარგმანები

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ქართულად უთარგმნიათ ვოლტერის „ლექსი „აღსარება“. ლექსის მთარგმნელებად ხელნაწერებში დასახელებულია იოანე ბაგრატიონი და ალექსანდრე ჭავჭავაძე, სამეცნიერო ლიტერატურაში კი „აღსარების“ გადმოთარგმნას ტრადიციულად მხოლოდ ალ. ჭავჭავაძეს მიაწერენ და მის თხზულებათა კრებულებში შეაქვთ. აღნიშნული ლექსის შესახებ პოეტი-აკადემიკოსი ი. გრიშაშვილი წერს: „თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ზოგიერთი სიტყვის სხვაობას, ორივე ტექსტი ერთმანეთს ჩამოჰგავს; მკვლევარს ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, თითქოს იოანე ბატონიშვილს ჭავჭავაძის ტექსტი ეთარგმნოს. რასაკვირველია, ეს არ არის მართალი. ამ ლექსისთვის ვოლტერიანელი ბატონიშვილის სახელის მიცემა, ალბათ, გადამწერლის ბრალი უნდა იყოს“².

პოეტი-აკადემიკოსის ი. გრიშაშვილის მოსაზრება, რომ „ორივე ტექსტი ერთმანეთს ჩამოჰგავს“, შესაძლებელია ითქვას მხოლოდ პირველ და მესამე სტროფზე, რომლებშიც მართლაც გვაქვს „ზოგიერთი სიტყვის სხვაობა“. მაგრამ ეს მსჯელობა არ შეიძლება გავრცელდეს ლექსის მეორე სტროფზე, რომელიც სხვადასხვაა იოანესა და ალ. ჭავჭავაძის სახელით ცნობილ თარგმანებში. სულ სხვადასხვაა მათი ლექსიკა, მათი სარითმო ერთეულები (ერთ ლექსშია: პოენად — ხსოვნად — დაუყოვნად — უშიშოენად, ხოლო მეორეში: ძებნით — გებით — განლებით — სათნოებით). სანიმუშოდ აქვე მოვიყვანთ ორივე თარგმანს:

ბაგრატიონის თარგმანი

პოე, ღმერთო! ვეს ვერ ვინმე მოგწუთომეჲს ჭერეთ ცნობად,
ვის ყოველი დანაბადი გაჩენს, რომელ ჭერ-გირნს ყოვად,
შეისმინე მამაკედავსა, რაკალა მიხმს შენდა თხრობად,
შენდ იმსთველენ მორთოლვარენი აწ ბაგენი ჩემნი ხმობად.

თუცა მეთარ ვარ, მეთარ ვარ მცდელი, მსჯულთა შენთა კვალთა პოენად!
გრძნობით მეთარ ვარ, გარნა გულით შენდა ვიყვი მარად მხსოვნად.
აწ ეპსტერეტ კართა საუკუნოს განხმად მალე დაუყოვნად,
ეპსტერეტ უძრწოლოდ, უდრტეინეღლად მდიდებელი უშიშოენად.

გარნა ვით მრწამს, რომელ ღმერთი, ვისგან ვარ ქმნილ, ვისგან შობილ,
ღმერთა, რომლის სიუხეთა იყვენენ დღენი ჩემნი ტკაობილ,
ვით იქმს ამას, ოდესცა მე ამა სოფლით ეიქნა სპობილ,
საუკუნოდ მიმკუე ტანჭვად და არ იქმნას ჩემთვის ლმობილ!³

ალ. ჭავჭავაძის თარგმანი

ჰე, მაღალო! ვის ვერ ვინმე მოგწუთომეჲს ჭერეთ ცნობად,
ვის ყოველი დანაბადი გაჩენს, რომელ ჭერ-გირნს ყოვად,
შემისმინე მამაკედავსა, რაკა მიჩნდეს შენდა თხრობად,
შენდა მისთვის მორთოლვარენი აწ ბაგენი ჩემნი ხმობად.

² ალ. ჭავჭავაძე. თხზულებანი, ი. გრიშაშვილის რედაქციით, წინათქმით, შენიშვნებშითა და ლექსიკონით, 1940, გვ. 336.

³ S 3686, გვ. 108—109.

შეედი ოდენ, თუმცა შეეციდი, გზათა შენთა კვალთა ძებნით!
სიტყვით მდღარ ვარ, თუარა საქმით მარად ვიყავ შენთან გებით.
საუკუნოს კარს ჩემს წინა ვსჭერებ ახლა კი მე განღებოი,
გსჭერებ განერთობით, განკვირვებით, არა შიშით, სათნოებით.

ეს ვით მრწმენეს, რომელ ღმერთი, ვისგან ვარ მე ჩენილ. შობილ,
ღმერთი, რომლის სიუხვითა იყვნენ დღენი ჩემნი ტუბობილ,
ამად ჰყოფს რად, რომელ ვიქმნა მე ამ სოფლით კვალად სპობილ,
საუკუნოს მიმცეს ტანჯვა და შეიქმნას ამით ღმობილ!*

რა თქმა უნდა, მოყვანილი ლექსების მეორე სტროფების მიხედვით ძნელი იმისი თქმა, თითქოს ერთი და იგივე თარგმანთან გვექონდეს საქმე. გამოცხადებულია მათი ერთმანეთის მიმართ რედაქციულობის საკითხიც. გადამწერლებმა რაღა მიინცდამაინც განსხვავებულ ტექსტს მიაკუთვნეს იოანეს სახელი? ყურადსაღებია აგრეთვე, რომ მეცნიერებათა საკავშირო აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ქართულ ხელნაწერებში (E 96) დაცულია დასახელებული ლექსი, რომლის მთარგმნელადაც იოანე ბაგრატიონია გამოცხადებული.

ჩვენი დაკვირვებით, ზემოთ აღნიშნული ლექსების სახით ვოლტერის „აღსარების“ ორ თარგმანთან უნდა გვექონდეს საქმე. არავითარ შემთხვევაში ხელნაწერის გადამწერელს არ უნდა დავაბრალოთ დასახელებული ლექსის მთარგმნელად იოანეს გამოცხადება. ორივე ტექსტის ხელნაწერს შემოუნახავს სანდო ცნობა ქართული თარგმანის წარმომავლობის შესახებ, რასაც გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება მთარგმნელთა დასადგენად. სახელდობრ, ბაგრატიონის ვადმოთარგმნელ ტექსტს თან ახლავს ასეთი ცნობა: „ვოლტერის მიერ თქმული, ოდეს კვდებოდა და სვინილისად მოვიდა; მეფის გიორგის ძის იოანესაგან თარგმნილი ქართულსა ენასა ზედა რუსულით“⁵. ე. ი. იოანე ბაგრატიონს ლექსი უთარგმნია რუსულიდან. რაც შეეხება მეორე თარგმანს, მის შესახებ ნათქვამია: „თქმული ჟამსა სიკვდილისასა ვოლტერისაგან ფრანციულსა ენასა ზედა, ხოლო ქართულად ვადმოთარგმნილი აღექსანდრე ჭავჭავაძისა მიერ“⁶. როგორც ვხედავთ, ალ. ჭავჭავაძის თარგმანი უშუალოდ დედნიდან, ფრანგულიდან უნდა იყოს შესრულებული. საკითხის გარკვევისთვის საინტერესოა აგრეთვე თხზულების სახელწოდებათა სხვადასხვაობაც. იოანეს თარგმანს თან ახლავს შემდეგი დეტალიზაცია: „თქმული, ოდეს კვდებოდა და სვინილისად მოვიდა“, ხოლო ალ. ჭავჭავაძის თარგმანს მოკლედ აქვს წარწერილი: „თქმული ჟამსა სიკვდილისასა“.

ყოველივე ზემოთქმული, რომ თარგმანების მეორე სტროფი ერთმეორისგან დიამეტრულად განსხვავდება, რომ თარგმნილი ტექსტების სათაურები სხვადასხვაა და ხელნაწერებში რომ იოანეს მთარგმნელობა მიეკუთვნება მხოლოდ განსხვავებულ ტექსტს, უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ: იოანე ბაგრატიონისა და ალ. ჭავჭავაძის სახელებით ცნობილი ვოლტერის ლექსის თარგმანები წარმოადგენს ორ სხვადასხვა თარგმანს.

4 ა. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, 1940, გვ. 162.

5 S 368E, გვ. 108.

6 H 285, გვ. 785.

საკითხავია, რითი უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ აღნიშნული თარგმანების პირველი და მესამე სტროფები, პოეტი-აკადემიკოსის ი. გრიშაშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ერთმანეთს ჩამოჰგავს“? და არა მარტო ჩამოჰგავს, არამედ ერთ-ერთი თარგმანი მეორის აშკარა გაელენასაც კი განიცდის.

საფიქრებელია, რომ იოანე ბაგრატიონმა რუსულიდან გაღმოსარგმნა ვოლტერის ლექსი, შემდეგ, იოანეს თხოვნით თუ პირადი ინიციატივით, ფრანგული ენის კარგმა მცოდნემ ალ. ჭავჭავაძემ უშუალოდ დედნიდან, ფრანგულიდან თარგმნა ის, მხოლოდ ისე, რომ გამოიყენა უკვე არსებული თარგმანი. დედანთან შეჭყერებისას ალ. ჭავჭავაძემ საჭიროდ სცნო პირველ და მესამე სტროფებში მხოლოდ აქა-იქ შეეტანა შესწორებები, ჩადგან თარგმანი ძირითადად შესაფერისად გაღმოსარგმნა ორიგინალს, ხოლო მეორე სტროფი ხელახლა ეთარგმნა, ვინაიდან თარგმანი სათანადოდ არ იყო შესრულებული. ალ. ჭავჭავაძის თარგმანი უფრო გამართულია ენობრივად, დახვეწილია და პოეტურადაც უკეთესად ჟღერს.

მწერალ ნიკო კურდღელაშვილის საოჯახო არქივში (ამჟამად ეს არქივი დაცულია საქართველოს სსრ სახელმწ. ლიტერატურულ მუზეუმში) მივაკვლიეთ დღემდე უცნობ ხელნაწერს, რომელშიც მოთავსებულია ჩვენთვის საინტერესო თარგმანი. ლექსს აწერია: „სოზნანიე ვოლტერა“. ლექსის მოყვანილი სახელწოდება შემდგომში ხელს შეგვიწყობს გამოვავლინოთ ვოლტერის ლექსის ის რუსული თარგმანი, რომლიდანაც მომდინარეობს იოანე ბაგრატიონის ტექსტი. ამავე დროს აღნიშნული ხელნაწერი გვშველის ი. ბაგრატიონისა და ალ. ჭავჭავაძის სახელებით ცნობილი თარგმანების ურთიერთმიმართების გასარკვევად. ახლად მიკვლეული ხელნაწერის ტექსტში გვაქვს რიგი გამოთქმებისა, რომლებიც გვხვდება მხოლოდ იოანეს თარგმანში და, პირიქით, მასში გვხვდება ისეთი გამოთქმებიც, რომლებიც გვხვდება მხოლოდ ალ. ჭავჭავაძის თარგმანში, ე. ი. ახალი ხელნაწერის ტექსტი ასახავს ალ. ჭავჭავაძის მიერ თარგმანზე მუშაობის შუა საფეხურს, თუ თანდათან როგორ ამუშავებდა პოეტი იოანეს ნათარგმნ ტექსტს. აი ისიც:

სოზნანიე ვოლტერა

ჰე, მაღალო! ვის ვერ ვინმე მიგწოთოიეს ჭერეთ ცნობად,
ვის ყოველი დანაბადი გაჩენს, რომელ ჭერ-ვიჩნს ყოფად,
შემისბრნე მომაკვდავსა, რაცა მინდეს შენდა თხრობად,
შენდა იმსთვენ მთრთოლვარენი აწ ბაგენი ჩემნი ხმობად⁷.

შვესცილი ოდენ, თუმცა შევესცილი, გზათა შენთა კვალთა ძებნით!
სოტყვით მცდარ ვარ, თვარა საქმით მარად იეყავ შენთან გებით,
საუკუნოების კარსა ჩემს წინაშე ექსპერტ განდებით,
ექსპერტ განერთობით, განყირკვებით, არა შიშით, სათნობით.

ეს ეთი მრწმენეს⁸, რომელ ღმერთი, ვისგან ეარ ქმნილ, ვისგან შობილ,
ღმერთი, რომლის სიუხეიია იყენენ დღენი ჩემნი ტკობილ,
ამას რად ჰყოფს, რომელ ეიქმნა ამა სოფლითა აღსპობილ,
საუკუნოს მიმცეს ტანჭვას და არ იქმნას ამით ღმობილ!

⁷ ხელნაწერშია: თხრობად.

⁸ ხელნაწ.: მრწმენეს.

იოანესა და ალექსანდრე ქავკავაძის ერთობლივი მთარგმნელობითი საქმიანობა დასტურდება სხვა შემთხვევაშიც. სახელდობრ, ფრანგული მოთხრობის „ვედოქსიას“ გადმოთარგმნის დროს⁹.

დიმიტრი ანიჰოვის სახელმძღვანელო

მათემატიკური მეცნიერებით დიდი ხნის წინათ დაინტერესდნენ საქართველოში. ქართულ ენაზე ხელნაწერების სახით არსებობდა არითმეტიკის სხვადასხვა ნათარგმნი თუ ორიგინალური სახელმძღვანელოც. ამ სახელმძღვანელოების ნაწილმა დღემდეც მოაღწია, ნაწილი კი უკვალოდ დაიკარგა. ასე მაგალითად: დაკარგულად ითვლება არითმეტიკის ხელნაწერი სახელმძღვანელო, რომლის შესახებაც ვახ. „დროების“ კორესპონდენტი ასი წლის წინათ წერდა: „ჩვენ ვნახეთ ამ დღეებში ერთი ქართული ძველი ხელნაწერი წიგნი არითმეტიკა, ლაბორატორია (ალბათ, პლანიმეტრია. — გ. მ.) და გეომეტრია, რომელიც დაწერილია პეტრე დიდის პირველი არტილერისტის უ. გელოვანის მიერ 1710 წელსო“¹⁰.

ასევე დაკარგულად ითვლება ერთ დროს იოანე ბაგრატიონის წიგნსაცავში დაცული „თეორეტიკული და პრაქტიკული არითმეტიკა ყრმათათვის ახლად დაწერილი ორსავე დიმიანზის ინსპექტორის დიმიტრი ანიჰოვისაგან (ონიკაშვილისაგან?)“¹¹.

დასახელებულ წიგნზე სპეციალურ ლიტერატურაში გამოითქვა სხვადასხვა მოსაზრება. ალ. ცაგარელი მას, როგორც ჩანს, ორიგინალურ სახელმძღვანელოდ მიიჩნევდა, რადგან ავტორის გვარს „ანიჰოვის“, მართალია კითხვითი ნიშნის ქვეშ, ონიკაშვილად (ონიკოვად) კითხულობდა. ალ. ხახანაშვილი კი „თეორეტიკული და პრაქტიკული არითმეტიკა ყრმათათვის“ მიიჩნდა ნათარგმნი (ალბათ, რუსულიდან) სახელმძღვანელოდ, თუმცა პირველწყაროზე არ მიუთითებდა. საფიქრებელია, ალ. ცაგარლის მიერ გამოქვეყნებულ ცნობაზე დაყრდნობით, მკვლევარი წერდა: „*Появляются в переводе теоретическая и практическая арифметика для детей инспектора гимназии Аникова, арифметическая задачи и упражнения, тригонометрия*“¹² და სვ.

დიმ. ანიჰოვის და, მით უმეტეს, ონიკაშვილის ავტორობით არც ქართულ და არც რუსულ ენაზე არითმეტიკის არავითარი სახელმძღვანელო არ არსებობს. ალ. ცაგარლის მიერ გამოქვეყნებული ცნობით კი შესაძლებელი ხდება არითმეტიკის სახელმძღვანელოს და მისი ავტორის ზუსტი დადგენა.

რუსეთის მათემატიკის ისტორიაში საკმაოდ ცნობილია დიმიტრი სერგეის ძე ანიჰოვის (1733—1788) დამსახურება მათემატიკური აზრის განვითარების საქმეში. მისი მეცნიერული მემკვიდრეობიდან განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობდა არითმეტიკის სახელმძღვანელო¹³, რომლითაც

⁹ გ. მიქაძე, ალ. ქავკავაძის მთარგმნელობითი მოღვაწეობიდან, „ლიტ. გაზეთი“, 1954 № 5.

¹⁰ დროება, 1870, № 168.

¹¹ А. Цагарели, Сведения, т. I, вып. III, 1994, გვ. 230.

¹² А. Хаканов. Очерки, III 1901, გვ. 349.

¹³ П. М. Рыбаков. „Арифметика“ Д. С. Аникова. Математика в школе, 1956, № 1, გვ. 15—20.

რამდენიმე თაობა აღიზარდა. დიმ. ანიჩკოვის წიგნი პირველად გამოქვეყნდა 1764 წელს და მას შემდეგ რამდენჯერმე გამოიცა. სახელმძღვანელოს ბოლო (მეოთხე) გამოცემა დაიბეჭდა 1793 წელს ქ. მოსკოვში. აღნიშნული გამოცემა, შევსებული და შესწორებული, წარმოადგენს დიდი მოცულობის წიგნს (შეიცავს თითქმის 400 გვერდს) და ეწოდება „Теоретическая и практическая арифметика, в пользу и употребление юношества, собранная из разных авторов, вновь дополненная и исправленная надворным советником, Имп. Московского университета публичным ординарным профессором и обеих онаго гимназий инспектором Дмитрием Аничковым“.

დ. ანიჩკოვის წიგნი იწყება მათემატიკის სწავლების ფილოსოფიური განსაზღვრებით, რომელშიც ავტორი ასკენის, რომ მათემატიკა ამახვილებს აღმაინათა გონებასო. არითმეტიკის თეორიის გადმოცემას ერთვის პრაქტიკული და ხშირად ისტორიული ამოცანები. არითმეტიკული მოქმედებანი სრულდება ჩვენთვის ნაცნობი საშუალებებით. მოცემულია აგრეთვე მოქმედების შემოწმების წესები. ყველა წესი მტკიცდება თეორემების სახით. წიგნის თეორიული ნაწილი ეხება ჩვეულებრივ წილადებსა და ათწილადებს, ფესვის ამოღებასა და ლოგარითმებს. წიგნს დაერთვის სხვადასხვა ქვეყანაში იმ დროს გავრცელებული საზომების დაწვრილებითი მიმოხილვა.

დimitრი ანიჩკოვის წიგნის სრული სახელწოდებისა და ალ. ცაგარის მიერ გამოქვეყნებული ცნობის შეჯერებიდან ნათელი ხდება, რომ ქართულ ცნობაში გადამწერს შეცდომით ჩაუწერია სახელმძღვანელოს ავტორის გვარი: ანიჩკოვის ნაცვლად უნდა იკითხებოდეს ანიჩკოვი. დანარჩენი მონაცემები ზუსტად ემთხვევა ერთმანეთს.

ამრიგად, დადგენილად უნდა ჩაითვალოს, რომ ნამდვილად არსებობდა ცნობილი რუსი მათემატიკოსის დimitრი ანიჩკოვის სახელმძღვანელოს ქართული თარგმანი, რომელიც დღეისთვის მიკვლეული არ არის.

აღნიშნული წიგნი ინახებოდა იოანე ბაგრატიონის წიგნსაცავში, ამიტომ გამორიცხული არ არის, რომ „თეორიული და პრაქტიკული არითმეტიკა“ ეთარგმნათ თვითონ ბატონიშვილებს, ყოველ შემთხვევაში ეს წიგნი მათი დაკვეთით უნდა იყოს გადმოთარგმნილი ქართულად პეტერბურგის ქართული ახალშენის წარმომადგენლების მიერ.

შ. გორცევის შინაოჯახისათვის

გამომცემლობა „მოდოლია როსიამ“ 1906 წლის დასაწყისში მოსკოვში გამოსცა შ. გორცევის მცირე მოცულობის წიგნი — „როგორ იბრძვიან ქართველი გლეხები თავისუფლებისათვის“. მიუხედავად იმისა, რომ დასახელებული წიგნი დაიბეჭდა საკმაოდ დიდი ტირაჟით (25 ათასი ცალი), რევოლუციონერებმა ის ელვის სისწრაფით გაავრცელეს მთელ რუსეთში. სულ მალე კი წიგნმა შეაღწია მეფის რუსეთის ციხეებში პოლიტპატიმართა შორისაც. დასახელებული წიგნის ერთ-ერთი ეგზემპლარი სწორედ პოლიტპატიმარს ჩამოართვეს დაკითხვის დროს ტვერის გუბერნიის ქანდარმთა სამმართველოში. აქედან ის გადაეგზავნა მოსკოვის ბეჰლვითი სიტყვის საქმეთა კომიტეტს იმის დასადასტურებლად, შეიძლებოდა თუ არა მისი ხალხში თავისუფლად გავრცელება. მოსკოვის საცენზურო კომიტეტმა თავისი შინაარსის გამო შ. გორცევის წიგნი სასტიკად აკრძალა და საქმე აღძრა სასამართლოში. მოსკოვის

ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში დაცულია მოსკოვის სასამართლო პალატის ოთხტომიანი სასამართლო-საგამომძიებლო საქმე, რომელშიც აღწერილია ამ წიგნის საინტერესო თავგადასავალი.

რა იყო მიზეზი დასახელებული წიგნის სასტიკი დევნისა? საქმე ისაა, რომ ეს მცირე მოცულობის წიგნი თავისი შინაარსით უაღრესად რევოლუციური ხასიათისაა. მასში ავტორი დიდი სიმბაითით აგვიწერს ქართველი გლეხობის შეიარაღებულ აჯანყებას, კერძოდ კი გურიის 1905 წლის გლეხთა რევოლუციურ გამოსვლებს.

შავბნელი რეაქციის წლებში ავტორი გამოთქვამს საბოლოო გამარჯვების ურყევ რწმენას და ქართველ გლეხობას მოუწოდებს არსებული წყობილების წინააღმდეგ საბრძოლველად. ამ მხრივ განსაკუთრებულად უღერს წიგნის დასკვნითი ნაწილი, სადაც ნათქვამია: „რევოლუცია საქართველოში მხოლოდ დროებით დამარცხდა... ქართველი გლეხობა დაუტოვებს თავისი რუსთანამომკვების ახალ ნიშანს და ხელახლა აღმართავს მრისხანე აჯანყების დროშას. საქართველოს გლეხობას ღრმად სწამს, რომ მშრომელი ხალხი, ბოლოს და ბოლოს, მოიპოვებს გამარჯვებას“.

ასეთია ამ წიგნის მოკლე ისტორია, რომლის შესახებაც მოგეთხრობ: შალვა გოგოძე თავის წერილში.

ვინ არის ავტორი დასახელებული წიგნისა? ამის შესახებ შ. გოგოძე წერს: „შ. გორცევი, ჩვენი აზრით, ფსევდონიმი უნდა იყოს. შორს არ ვიქნებით ქვემარტებისაგან, თუ ვივარაუდებთ, რომ წიგნის ავტორი ქართველია, ის ძლიერ კარგად იცნობს ქართულ ყოფას და მთელ იმდროინდელ ვითარებას. ეტყობა, რომ ავტორი თვითონ იყო მონაწილე რევოლუციონური ბრძოლებისა. შემდგომი კვლევა-ძიება ალბათ ნათელს მოჰფენს ამ წიგნის ავტორის ვინაობას“¹⁴.

რეაქციის მძიმე წლებში, რა თქმა უნდა, ავტორი ვერ გაბედავდა რევოლუციური იდეების პროპაგანდის დროს ნამდვილი გვარით გამოსვლას. ის აუცილებლად ამოფარებოდა მოგონილ გვარს, მიმართავდა ფსევდონიმს. ასეთ შემთხვევაში ფსევდონიმი წარმოადგენდა ავტორის თავდაცვის საშუალებას თვითმპყრობელური რეჟიმისგან.

ფსევდონიმსამოფარებულ პიროვნებაზე მეტად საინტერესო ცნობებს გვაწვდის მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე გრიგოლ ნათაძე თავის გამოქვეყნებულ მოგონებაში, რომელიც დაცულია საქართველოს განათლების მუზეუმში. ეგება რა სტუდენტობის წლებს მოსკოვის უნივერსიტეტში, თავისი ძმის შალვა ნათაძის შესახებ ავტორი წერს:

„შალვა 1905 წელს თანამშრომელი იყო რუსეთში იმ დროს მეტად პოპულარული გამომცემლობისა, რომელსაც სახელად ჰქონდა «Молодая Россия». ამ გამომცემლობამ გამოსცა შალვას ბროშურა: «Как гурийские крестьяне боролись за свободу». მეტად წარმტაცი ფერებით იყო აღწერილი ამ წიგნაქში ეს ამბავი. ყველა გატაცებით კითხულობდა და აქებდა. ახლა რეაქციამ ეს გამომცემლობა დახურა, მთელ მის მასალას კონფისკაცია უყო და მეთაურები დაატუსაღა. მერე ჯერი მიღვა თანამშრომლებზედაც. თუმცა წიგნზე ჩემი ძმის სახელი და გვარი არ ეწერა, რადგანაც «Горцев»-ის ფსევდონიმით წერდა, მაგრამ გამოჩანხს მისი ნამდვილი გვარი და თავს დაეხსნენ.

¹⁴ შ. გოგოძე, ერთი წიგნის ბედი. დროშა, 1967, № 12; მისი ი. ე. ბროშურა, რომელიც გასამართლეს. წიგნის სამყარო, 1971, № 9, 10.

იმ დროს მე და შალვა ერთ ბინაზე ვცხოვრობდით. შემოგვესაუბრნენ. 10 შაშხანაიანი და ხიშტიანი კაცი დაგვეცა თავს. აგვიფორიაქეს ბინა, წაიღეს წიგნები და ჩემი ძმაც თან წაიყვანეს, მერე ციხეში ჩასვეს. მე ციხეში დავდიოდი ერთ ხანად მის სანახავად. ბოლოს, გავიგე რომ ის ციხიდან გაქცეულყო. მეც, რასაკვირველია, ყველა ამის შემდეგ კარგი არა მომელოდა რა. ჩემს კვალს, უეჭველია, ადრე თუ გვიან, მიაგნებდნენ... მდგომარეობა იქამდის დაიძაბა, რომ მე იძულებული გავხდი მოსკოვიდან «გაქცეულიყავა»...¹⁵ როგორც ვხედავთ, „შ. გორცევი“ შალვა ნათაძის ფსევდონიმი ყოფილა. შალვა ნათაძე დაიბადა 1883 წლის ოქტომბერში. მისი მამა იასონ ივანეს ძე ნათაძე (1848—1911) იყო ცნობილი პედაგოგი და ხალხოსნური იდეების მქადაგებელი. იგი თანამშრომლობდა ქართულ პერიოდულ გამოცემებში. ზოგჯერ ფსევდონიმებითაც („ალეველი“, „გარდმოხვეწილი“, „კია-კია-ში“) აქვეყნებდა წერილებს. შალვას გარდა, იასონს ჰყავდა სხვა შვილებიც, რომლებიც თავიანთი საზოგადოებრივი მოღვაწეობით აგრეთვე ცნობილი არიან. უფროსი ვაჟი — გრიგოლ (გიგო) იასონის ძე ნათაძე (1878—1951), ზემომოყვანილი მოგონების ავტორი, იყო ისტორიკოსი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი, რომელიც ადრე თანამშრომლობდა გაზეთ „ცნობის ფურცელში“ „გიგოსა“ და „გან-ნარჩის“ ფსევდონიმებით; შუათანა ვაჟი — ლევან (ლეთ) იასონის ძე ნათაძე (1880—1922) პროფესიით პედაგოგი იყო, ეწეოდა ლიტერატურულ-პუბლიცისტურ მოღვაწეობას „ლეოს“ ფსევდონიმით. რაც შეეხება უმცროს შვილს — შალვას, მან წარმატებით დაამთავრა მოსკოვის უნივერსიტეტი ისტორიის სპეციალობით. ჯერ კიდევ ახალგაზრდა „შალვას“ ფსევდონიმით წერილებს აქვეყნებდა ქართულ პრესაში, შემდეგ მოღვაწეობდა რუსულ პერიოდულ გამოცემებში „გორცევის“, „შ. გორცევისა“ და „შ. ლეონიდოვის“ ფსევდონიმებით. მისი სტატიები დაბეჭდილია 1900—1912 წლების გამოცემებში: „Киевская мысль“, „Речь“, „Современник“, „Утро России“, კრებ. „Коллективист“ (М., 1907) და სხვ. 1906 წელს მან გამოაქვეყნა ბროშურა — „ეროვნული საკითხი“. რევოლუციური მოღვაწეობის გამო იგი დააპატიმრეს, მაგრამ ციხიდან გაიქცა და ემიგრაციაში წავიდა. 1912 წლის 24 დეკემბერს გარდაიცვალა სისხლის მოწამვლით ქ. კონსტანტინოპოლში (სტამბოლში).

შალვა ნათაძის გარდაცვალებას ფართოდ გამოეხმაურა მაშინდელი პრესა. ერთ-ერთი გაზეთი წერდა: „განსვენებული ეკუთვნოდა ადამიანთა იმ ჯგუფს, რომელიც ცხოვრების მიზანს მშრომელი ხალხის ინტერესების სამსახურში ხედავს. ვისაც ის უნახავს და მისი სიტყვები მოუსმენია მღელვარე დროს, მისთვის აშკარაა, თუ რა დიდი დანაკლისია იგი ჩვენთვის. განსვენებული პირველად ეკუთვნოდა ნაროდნიკების ჯგუფს, მაგრამ შემდეგ ცხოვრების დაკვირვებამ და საზოგადოებრივი მეცნიერების სერიოზულმა შესწავლამ იგი მარქსისტების ბანაკში მიიყვანა. უკუღმართმა ცხოვრებამ ის იძულებული გახადა სამშობლოს მხრიდან განიზნულიყო და მოშორებოდა თავის საყვარელ საქმეს. უკანასკნელ დროს ის ათავსებდა ოსმალეთიდან წერილებს რუსულ გაზეთში. რამოდენიმე წერილი მან მოათავსა აგრეთვე გასულ წელს გაზეთ «მნათობში». კარგი მოლაპარაკე, სერიოზული ცოდნით აღჭურვილი,

15 სგმ ხელნაწერი, № 1756, გვ. 98.

გონებამახვილი და მებრძოლი ტემპერამენტის პატრონი, — აი ვინ იყო შალვა ნათაძე! უღმობელმა სიკვდილმა უდროვოდ მოსწყვიტა ის ცხოვრებას...¹⁶.

მოყვანილი ცნობები დაგვეხმარება ქართველი რევოლუციონერის ცხოვრებისა და პუბლიცისტური მოღვაწეობის შემდგომი შესწავლის საქმეში.

თავდორი კიკვაძე

მწერალი და საზოგადო მოღვაწე თევდორე (თედო) გაბრიელის ძე კიკვაძე დაიბადა სოფ. მაკვანეთში (გურია) 1868 წლის აპრილში¹⁷. 1878 წ. შეჰყავთ ოზურგეთის ოთხკლასიან სასულიერო სასწავლებელში, რომელსაც ამთავრებს 1884 წ. შემდეგ სწავლას აგრძელებს თბილისის სასულიერო სემინარიაში. სემინარიაში მისი რედაქტორობით 1887 წ. გამოვიდა ხელნაწერი ჟურნალი „ლაშქარი“, რომელშიც იგი წერილებს ათავსებს ხ ლ ა ფ ო რ თ ა ძ ი ს ფსევდონიმით. სხვათა შორის, აღნიშნულ ჟურნალში თანამშრომლობდნენ აგრეთვე ფილიპე მახარაძე (ფსევდონიმით „ფ. ჯვარელი“) და ნოე ჟორდანიას (ფსევდონიმით „წითელფერაძე“).

თ. კიკვაძემ სემინარია დაამთავრა 1890 წელს და მუშაობა დაიწყო კიათურაში მარგანეცის ცნობილ მრეწველ ნიკოლოზ ლოლობერიძესთან. კიათურიდან ის წერილებს აქვეყნებდა „ივერისა“ და „კვალში“. ამ წერილებში თ. კიკვაძე უმეტესად აშუქებდა ადგილობრივი მუშების ყოფა-ცხოვრებას. მისი ზოგიერთი სტატია კ ა ლ ა რ ა ს ფსევდონიმითაც არის გამოქვეყნებული.

ნიკო ლოლობერიძემ კიათურის მარგანეცის წარმოება სხვას გადასცა, რის გამოც თ. კიკვაძე თავს ანებებს სამუშაოს და 1897—1898 წლებში მუშაობს აკაკი წერეთლის „კრებულის“ რედაქციის გამგედ. პარალელურად თანამშრომლობდა გაზ. „კვალში“, სადაც ლექსებს აქვეყნებდა ფ ა ნ დ ი ს ფსევდონიმით, ხოლო განყოფილებაში „კვირიდან კვირამდე“ წერილებს ბეჭდავდა ხელმოუწერლად (1898 წ.)¹⁸.

1905 წ. თ. კიკვაძე კორექტორად მუშაობდა ახლადდაარსებულ რუსულ გაზეთ „Возрождение“-ში, ხოლო 1906 წლიდან მდივნად იყო გაზეთ „სხივში“. დასახელებული გაზეთის დახურვის შემდეგ თანამშრომლობდა გაზეთებში „განთიადსა“ და „ელვაში“, სადაც მისი წერილები გამოქვეყნებულია მ.-ს ხელმოწერით. არის ცნობა, რომ გაზ. „ელვაში“ თ. კიკვაძე სტატიებს აქვეყნებდა თ. ბ ე კ ა თ ე ლ ი ს ფსევდონიმითაც¹⁹. 1906 წ. ჟანდარმერიაში გაზ. „ელვის“ რედაქცია დაარბია და თანამშრომლები დააპატიმრა. მათ შორის იყო თ. კიკვაძეც.

1907 წლის შემოდგომიდან ის ხელმძღვანელობდა იუმორისტულ ჟურნალ „კვალს“, რომლის ოფიციალური რედაქტორი ასოთამწყობი პლატონ

¹⁶ ჩვენი დროება, 1913, 6 იანვარი, № 9. იხ. აგრ. Речь, 1913, № 7; Утро России, 1913, № 5 და სხვ.

¹⁷ თეოდონ მწერლის ცნობით, მეტრიკულ მოწმობაში შევდომით სწერია 1869 წლის აპრილი (საქართველოს სახელმწ. ლიტერატურული მუზეუმის ხელნაწერი, № 25279).

¹⁸ ამავე სათაურით ხელმოუწერელ წერილებს აქვეყნებდა ნ. ჟორდანიას, როპლიც მან „კვალს“ ხელმძღვანელობდა.

¹⁹ А. А б р а м и ш в и л и, Грузинская периодика. 1968, გვ. 220.

გაჩეჩილაძე იყო. ამ ეურნალში თ. კიკვაძე ზემოთ დასახელებულ ფსევდონიმებთან ერთად იყენებდა ახალსაც. ესენია: ანასინი, ბელასინი, დი, დელიყან-დი, ელვა, ზღვისპირელი, კრიმანჭულიძე, კუდაბზიკა, ლიუციფერ, ორასინი, პროლეტარი, უკუღმართი, უხილავი, ღიბიანი, ჩინოენიკი, ჭყაფშანელი, ხლაფორთი, ??? (სამი კითხვითი ნიშანი).

1909—1912 წლებში თ. კიკვაძე მასწავლებლობს ქ. ოზურგეთში. 1917 წ. თებერვლის რევოლუციის შემდეგ საცხოვრებლად გადმოდის თბილისში და ეწეობა ქართული ენის მასწავლებლად ქალთა მეოთხე გიმნაზიაში. 1927 წლიდან მუშაობდა საქ. სამხატვრო აკადემიაში ქართული ლიტერატურის ლექტორად.

თ. კიკვაძემ ჯერ კიდევ 1889 წელს თ. კ — ძ-ს ხელმოწერით გამოსცა „პატარა მოთხრობა“. 1901 წ. ბათუმში გამოაქვეყნა წიგნი „საბრალო კრიტიკოსი (დაგვიანებული პასუხი ბ-ნ Georgian-ის)“. 1921 წელს სხვებთან ერთად შეადგინა ქართული ენის სახელმძღვანელოები „ჩვენი სკოლა“ (სამ ნაწილად) და „მეგობარი“. 1925 წ. დაბეჭდა საბავშვო მოთხრობები და ლექსები — „ჩვენი მეგობარი“ (სამ ნაწილად).

თ. კიკვაძე მთარგმნელობით მოღვაწეობასაც ეწეოდა. მისი თარგმნილია ნ. რაიკესბერგის წიგნი „მუშათა კითხვა წარსულში და აწმუაში“, რომელიც გამოიცა ბათუმში 1900 წელს და ი. ბ. სტალინის „ლენინი და ლენინიზმი“, რომელიც ქუთაისში დაიბეჭდა 1925 წელს.

თ. კიკვაძე გარდაიცვალა 1939 წელს.

ბიციან ტაბიძის ერთი ლექსის აღრასაბიძათვის

ცნობილ ქართველ პოეტს ტ. ტაბიძეს დაწერილი აქვს შესანიშნავი ლექსი, რომელიც ასეა დასათაურებული: „პოემიდან «თვრამეტი წელი». ბუენოს აირეს... ალუხანდრო და კასტილია“. ლექსს წამძღვარებული აქვს ვრცელი ამხსნელი ტექსტი: „ეს კაცი (ალუხანდრო. — გ. მ.) იყო გორელი ტელეგრაფისტი ალექსანდრე ტატიშვილი. დასტოვა მრავალრიცხოვანი ცოლშვილი და გორიდან წაიდა სამხრეთ ამერიკაში და იქ, არგენტინაში, ცხოვრობდა თექვსმეტი წელიწადი. რევოლუციის დროს დაბრუნდა საქართველოში და გააწყო კოლნიალური ლექანი «ბუენოს აირესის» სახელწოდებით, თეატრალურ შესახვევში. ალექსანდრედან სახელი კასტილიურად ალუხანდროდ გამოიცვალა. გულს უკლავდა მშინდელი ტფილისის შიმშილობა და ამდენი წუხილისაგან გაკოტრდა კიდევ“²⁰.

ჟამთა სიავემ აღნიშნულ სტრიქონებთან ერთად დავიწყებას მისცა ალუხანდროს სახელიც... და ახლა, როცა ტიციანის სტრიქონები ხელახლა დაიბადა, ინტერესმოკლებული არ იქნება ალუხანდროს გახსენებაც. მით უმეტეს, რომ მის შესახებ ხშირად არაზუსტ ცნობებს გადმოგვცემენ.

ალექსანდრე მიხეილის ძე ტატიშვილი დაიბადა 1866 წელს სოფ. მარანაში (გორის რაიონი). ცოლად ჰყავდა ნატალია თადეოზის ასული მშველიძე (კომპოზიტორ შალვა მშველიძის მამიდა), რომელთანაც შეეძინა ხუთი შვილი.

ალექსანდრე ტელეგრაფისტად მუშაობდა ალექსანდრეპოლში (ახლანდელი ლენინაქანი). უყვარდა წიგნების კითხვა და ხალხში ყოფნა. გატაცებუ-

²⁰ ტ. ტაბიძე, რჩეული, 1960, გვ 217.

ლი იყო რევოლუციური იდეებით. რეაქციის პერიოდში დააპატიმრეს კიდევ. შემდეგ დაუწყეს დევნა, რის გამოც იძულებული იყო სამშობლოდან გახიზნულიყო. მან სურამში სახლი გაყიდა და 1908 წელს გაიქცა სამხრეთ ამერიკაში. საბოლოოდ დასახლდა არგენტინის ერთ-ერთ დიდ ქალაქში — ბუენოს-აირესში, სადაც დაყო ათი წელიწადი.

დიდი ფანტაზიისა და იმედების მქონეს, გადაწყვეტილი ჰქონდა ამერიკაში გამდიდრება და შექნილი ქონების საქართველოში წამოღება, ნათესავ-მეგობრებისთვის ხელის გამართვა.

ამერიკაში გამგზავრებისას ალექსანდრეს წვერი ჰქონდა მოშვებული. ბუენოს-აირესში მას, თურმე, „ჩიოს“ ეიხხდნენ, რაც იმათებურად თხას ნიშნავს. ალექსანდრე იძულებული გამხდარა წვერი შეეკრიჭა და ამის შემდეგ ყოველთვის მოკლე წვერს („ბლანქეს“) ატარებდა ხოლმე.

ალექსანდრე დიდი მოყვარული იყო დოლისა. ის სისტემატურად მონაწილეობდა გათამაშებებში და მთელ ნაშთენ ფულს დოლში აგებდა. არგენტინაში მას ალიხანდროს ეიხხდნენ, შემდგომ ეს სახელი მას შემორჩა საქართველოშიც.

რუსეთის 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ ალექსანდრე გახარებული სამშობლოში გამოემგზავრა. მას ეგონა, რომ მშობლიურ ქვეყანაში ყველაფერი ერთბაშად მოწესრიგდა. ალექსანდრე ამერიკიდან დაბრუნდა ისეთივე ღარიბი და გაკოტრებული, ამიტომ მან საცხოვრებლად ხაშური აირჩია. შემდეგ გადმოვიდა თბილისში.

ოპერის გვერდით, თეატრალურ შესახვევში, გახსნა საკომისიო მალაზია. ძირითადად ვაჭრობდა სპარსეთიდან შემოტანილი ნოხებით. მოგება ვერც ამაში ნახა. ამიტომ საკომისიო მალაზია გადააყეთა სასაუზმედ, რომელიც ცნობილია „ბუენოს აირესის“ სახელით. ტიციან ტაბიძემ შემდეგნაირად აგვიწერა „ბუენოს აირესი“:

სახლი რომ მქონდეს,
სახლში წასვლა მაინც ადრეა...
უცნობ პოეტებს თუ ექნებათ
საღმე კრედიტი,
ეს ალბათ მხოლოდ არგენტინაში.
„ბუენოს აირეს“ გვერდითა გვაქვს
და ღვთის წინაშე,
გათუნებამდე ოღონდ მიდი,
არ არის ადრე,
სთუღვმს და ნაღდ მუშტარს ელოდება
იქ ალექსანდრე.

„ბუენოს აირესის“ ხშირი სტუმრები იყვნენ: გ. ტაბიძე, ტ. ტაბიძე, პ. იაშვილი, კ. მაყაშვილი, ალ. არსენიშვილი, ნიკ. მიწიშვილი, ს. კლდიაშვილი, გ. ლეონიძე და სხვ. ჟარტული მწერლობისა და კულტურის მოტრფიალე ალექსანდრე დიდ დახმარებას უწყევდა ახალგაზრდა ჟარტველ მწერლებს, ხელოვნების მუშაეებს. ბევრ მათგანს ნისიად ასაუზმებდა და შინ ატანდა საკმელს, ხშირად კი ანაზღაურებასაც არ თხოვდა თურმე. ყოველივე ამის გამო „ბუენოს აირესი“ დავალიანდა და, ბოლოს, გაკოტრდა კიდევ.

ცნობილი ქართველი მწერალი ნიკოლოზ მიწიშვილი (სირბილაძე) იგონებს: „...იყო პოეტების მეგობარი მეღუქნე: «ბუენოს აირეს», ხაშურელი გლეხი, რომელიც ყოფილა ბრაზილიაში და ბუენოს აირესში უცხოვრია. ლაპარაკობს ესპანურად, კასტილიის კილოკაეზე და ეპქრობს პურ-ღვინით «ევროპულ სასტუმროს» ქვეშ».

ალეხანდროს ღვინო გვათბობდა ჩვენ ცივსა და მშვიერ ღამეებში, როცა ვღარაჯობდით ოპერის ბალში ოპერასა და საკუთარ ლექსებს.

გალარიბდა «ბუენოს აირეს»
შეიქმნა ეპიკური პერის...²¹

მწერალ სერგო კლდიაშვილის მოგონებით, ალექსანდრე „საოცრად გულკეთილი და პატიოსანი იყო და, აბა, თქვენ განსაჯეთ, ასეთ კაცს რა უნდა ეხებოდა ეპიკურაში“. ტიციან ტაბიძეც საგანგებოდ შენიშნავს მის პატიოსნებას:

ერ ნახავთ ვერსად
ასეთ ეპიკარს,
ეპიკარს ლეთისნიერს.
მთელ ქვეყანაზე
მარტო ერთი
ჩვენი ქვეყანა,
გამოზრდის
ასეთ პატიოსან
კომისიონერს!...

„ბუენოს აირესს“ გვერდით ეკრა პატარა ოთახი, სადაც საღამოობით თავს იყრიდნენ ხოლმე ახალგაზრდა მწერლები. ამ ოთახს „ალეხანდროს სალონი“ ეძახდნენ. მწერალ ს. კლდიაშვილის გადმოცემით, „...იმგეარო, როგორც ალექსანდროს სალონი იყო, რა თქმა უნდა, არსად და არასოდეს არსებობდაო“. მწერალი იგონებს: „არა, არსად არ ყოფილა სხვა მეორე თავშესაფარი მთელ ობილიში, სადაც ჩვენ, პოეზიით გატაცებული ახალგაზრდები, საესებით «თავისთავს ვეკუთვნოდით».

ეს სალონი, რა თქმა უნდა ყველაზე უფრო ფანტასტიკური კუთხე იყო ქალაქში. ამ პატარა, სრულიად მოუწყობელ ოთახში, ახალგაზრდა მეოცნებენი დაუფარავად და გულლიად საუბრობდნენ მწერლობაზე და თავიანთ ახალ ნაწარმოებებს აცნობდნენ ხოლმე ერთმანეთს“.

შემდეგ მწერალი იხსენიებს „ალეხანდროს სალონი“ გატარებულ დღეებს, მწერალთა თავშეყრის ამბებს. იგონებს ალი არსენიშვილის შთამაგონებელ ლიტერატურულ საუბრებს, პაოლო იაშვილის მოხდენილსა და შეუღარებელ ექსპრომტებს. თვითონ სალონის მემპატრონეს კი ასეთი გულთბილი სტრიქონებით გვიხანსიათებს:

„ყოველთვის სიყვარულით გვიხსენებ ამ წმინდა გულის მქონე ადამიანს, რომელსაც ჩვენ, ახალგაზრდა მწერლები, დიდად გამოვერჩეოდით, ვინც მამაშვილური სინაზით შემოგვეყურებდა.

ალეხანდროს გულწრფელობა მით უფრო დაუეწიყარია იმ ფონზე, როცა რამდენიმე კაცის გარდა, ავი დედაბერივით ქოქოლას გვაყრიდნენ თავზეო“²².

21 ნ. მიწიშვილი, რჩეული, 1958, გვ. 84—85.

22 ს. კლდიაშვილი, „ალეხანდროს სალონი“, ლიტ. გაზეთი, 1961, № 17.

ალ. ტატიშვილი ძალიან დინჯი კაცი იყო. სიბერეში მას ყურთასმენა და უქვეითდა, მაგრამ მიუხედავად ამისა მაინც ხმადაბლა საუბრობდა. იგი კარგად უკრავდა გიტარაზე და სასიამოვნოდ მღეროდა კიდეც. ქართულ-რუსული ენების გარდა, ალექსანდრე კარგად ფლობდა ფრანგულს, ლაპარაკობდა ესპანურად და ნასწავლი ჰქონდა უსპერანტო. ცნობილი ქართველი ესპერანტისტის გიორგი ბაქრაძის ცნობით, ალ. ტატიშვილი წარმომადგენელი იყო ქართველ ესპერანტისტთა უფროსი თაობისა. ალექსანდრეს მოვლილი ჰქონდა რუსეთი, ნამყოფი იყო სპარსეთსა და საფრანგეთში. ტიციან ტაბიძის მოხდენილი სიტყვით, „ბევრი იარა ამ საწყალმა უცხო ქვეყნებში, არ დაიფიქა ქართველური პატივი სტუმრის“.

ალექსანდრე მეტად გულუბრყვილო იყო. საქართველოში მენშევიკების ბატონობის პერიოდში, როდესაც შიმშილობა იყო, ის ეხვეწებოდა პოეტებს, რომ შეამდგომლობა აღეძრათ მთავრობის წინაშე მის გაგზავნაზე არგენტინაში. მომცენ საბუთი და იქიდან პურს ჩამოეიტან და ჩემს ხალხს შიმშილისგან ეიხსნო.

თავის ლექსში ტიციან ტაბიძემ მშვენიერად აგვიწერა ალექსანდრეს პიროვნება, რომელიც დიდი ფანტასტიკური ფიქრებითა და იდეალებით სუნთქავდა:

შენ რომ გხედავლით
ჩვენ გვეჩოროდა,
რომ შიქარავდნენ
შენთან ყველა
ეოლ-ეერენბი
და შინ-რიდი.

ალ. ტატიშვილმა შემდეგ ისევ ტელეგრაფისტად დაიწყო მუშაობა. სიბერისას პენსიაზე გავიდა. 1932 წელს შემოდგომაზე ახლობლებთან ჩავიდა კასპში, სადაც მატარებლის მოლოდინში სადგურზე ჩაეძინა და ფილტვების ანთება დაემართა. უკვე წლებში შესულმა ვერ გადაიტანა ავადმყოფობა. დაკრძალულია კუკიის სასაფლაოზე.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის აკადემიკოსმა ალ. ბარამიძემ)

Л. Р. КАДЖАИА

НЕКОТОРЫЕ ЗНАКИ ТИПА ГЛАГОЛИЦЫ В ДРЕВНЕГРУЗИНСКИХ РУКОПИСЯХ (XII — XIII вв.)

Известно, что древнейшие славянские письменные памятники сохранились лишь с конца IX и начала X столетия. Они написаны двумя разными алфавитами: мириллицей и глаголицей. Из них древнейшей славянской азбукой считается глаголица¹. По сравнению с кириллицей, буквы которой, по форме простые и четкие, заимствованы из византийского устава, буквы глаголицы очень своеобразны и сложны, состоят из прямых линий, треугольников и кружков. По начертанию букв глаголица не похожа ни на одну из известных разновидностей греческого алфавита². Исследователи с давних пор интересовались происхождением глаголицы, выдвигая по этому вопросу различные гипотезы; источник глаголицы искали в греческом минускульном письме, или, как его называет большинство русских исследователей, в греческой скорописи³, в месопотамской клинописи⁴, в средневековых греческих специальных знаках, которые применялись для обозначения терминов в медицинских, астрологических, алхимических, тахиграфических и других рукописях⁵, в древних рунах и загадочных знаках Причерноморья⁶, в грузинском алфавите⁷ и др.⁸. Но наличие в грузинских рукописях зна-

¹ Д. С. Лихачев, Исторические предпосылки возникновения русской письменности и русской литературы, «Вопросы истории», 1951, № 12, стр. 34; А. С. Львов, К вопросу о происхождении русской письменности, «Русский язык в школе», 1951, № 6, стр. 23; И. А. Константинов, История русской азбуки, «Знание — сила», 1953, № 1, стр. 6.

² Д. Дирингер, Алфавит, М., 1963, стр. 557.

³ И. В. Ягич, Глаголическое письмо, серия «Энциклопедия славянской филологии», вып. 3, II, СПб., 1911; В. И. Щелкин, Учебник русской палеографии, М., 1920, стр. 11—20; Е. Ф. Карский, Славянская-кирилловская палеография, Л., 1928, стр. 355—364.

⁴ А. С. Львов, Указ. соч., стр. 22.

⁵ Е. Э. Гранстрем, О происхождении глаголической азбуки, «Труды отдела древнерусской литературы» Ин-та русской литературы АН СССР, XI, М.-Л., 1955, стр. 300—313.

⁶ И. А. Константинов, Черноморские загадочные знаки и глаголица, Уч. зап. ЛГУ, № 179, сер. фил. наук, вып. 23, 1957, 110—145.

⁷ М. И. Привалова, Об источниках глаголицы, Уч. зап. ЛГУ, № 267, сер. фил. наук, вып. 52, 1960, стр. 17—33.

⁸ В задачи настоящей статьи не входит критический обзор научной литературы. Критические оценки, см. в работах: В. Вячиградова, Проф. Л. П. Якубинский, как лингвист..., Предисловие к кн. Л. П. Якубинского, История древнерусского языка, М., 1953; Л. В. Черепина, Русская палеография, М., 1956, стр. 92—111; И. А. Константинова, Указ. соч., В. А. Истрина, Развитие письма, М., 1961, стр. 258—307.

ков, сходных по начертанию с буквами глаголицы, для них оставалось неизвестным. Мы хотим предложить материал, который для решения проблемы происхождения глаголицы может оказаться важным.

ЗНАКИ В ГРУЗИНСКИХ РУКОПИСЯХ	БУКВЫ ГЛАГОЛИЦЫ	СЛАВЯНСКОЕ НАЗВАНИЕ БУКВ
		БУКИ
		ВѢДИ
		ДОБРО
		ЗЕМЛЯ
		ИЖЕ
		КАКО
		ЛЮДИ
		МЫСЛЕТЕ
		НАШ
		ОН
		ТВЕРДО
		ФЪРЪТ
		ШТА

В фондах Института рукописей АН ГССР хранятся рукописи, снабженные многочисленными сколиями. Они датируются XI—XIII вв. В этих рукописях применяются знаки, которые связывают текст со сколиями⁹. Число этих связующих знаков зависит от количества сколий. Если комментарии оказывались многочисленными, требовалось немало различных связующих знаков, среди которых встречались как цифры, так и условные знаки. Условный знак в тексте стоит на комментируемом слове, тот же самый знак ставится в начале комментария. При помощи этих знаков устанавливается связь между текстом и комментарием. Комментарии обычно писали мелким шрифтом и помещали на полях текста.

Некоторые из вышеупомянутых связующих знаков имеют сходство с буквами славянской глаголицы. Из 38 глаголических букв 13 соответствуют применяемым в грузинских рукописях условным знакам.

Сопоставление условных знаков с некоторыми буквами глаголицы отражено в таблице.

Применение вышеупомянутых знаков в грузинских рукописях наблюдается с XII века. Они встречаются в следующих письменных па-

⁹ Перечень этих знаков см. в статье Л. Р. Каджаиа, Условные знаки в древнегрузинских рукописях с комментариями, «Палеографические разыскания» Института рукописей АН ГССР, II, стр. 32—50 (на груз. яз.).

мятниках: А-109, Сочинения Григория Богослова, XII в.¹⁰; А-1108, Библия XII в.¹¹; Q—1152, Библия XII—XIII вв.; Jer — 43, Гомиллии Григория Богослова, XII—XIII вв.; Jer — 15, Гомиллии Григория Богослова XIII в.¹². Все вышеупомянутые рукописи написаны на бумаге, почерком «нусхури» (строчное).

Естественно, возникает вопрос, откуда попали в грузинские рукописи знаки, сходные с глаголическими буквами. Думается, что источником этих знаков служит греческая письменность, так как вышеупомянутые грузинские тексты переведены с греческого¹³.

В XI—XII вв. в Грузии особенно интересовались переводами произведений экзегетического характера, которые были снабжены схолиями; для связывания текста с комментариями применялась, кроме условных знаков и буквенная цифирь (как грузинская, так и греческая). На полях этих рукописей часто встречаются приписки: „იხილე შეუნიერო“, „შუენიერო ესე აღგილი“, „შეისწავე შეუნიერო“, „შეისწავე შეუნიერო ყოლად“ (обозначающие «речь изукрашена»), а также монограмма, состоящая из двух грузинских унциальных букв «**ო**» (=o) и «**ჟ**» (=p), из коих одна вставлена в другую. Это, по нашему мнению, тоже самое, что и греческое слово *ὄρατον*, гласящее о том, что в указанном месте «речь изукрашена или мысль расцвечена»¹⁴. В греческих рукописях вместо этого слова на полях пишутся две начальные буквы «**ω**» и «**ρ**» в виде монограммы. Вышеупомянутая грузинская монограмма является повторением греческой с той лишь разницей, что она начертана грузинскими буквами.

Ср.:

Условные знаки для связывания текста с комментариями широко были распространены и в византийских рукописях¹⁵. Как в греческих, так и в грузинских письменных памятниках, для этой цели применялись

¹⁰ Ф. Д. Жордания, Описание рукописей Церковного музея, I, стр. 123.

¹¹ Ф. Д. Жордания, Хроника, II, 1897, стр. 36—39 (на груз. яз.); Р. П. Блейк, О древнегрузинских версиях Ветхого Завета, «Известия Кавказского Отделения Московского Археологического Общества», вып. VI, Тифлис, 1921, стр. 1—40; Описание грузинских рукописей Государственного музея Грузии, коллекции А, т. IV, 1954, стр. 92 (на груз. яз.).

¹² Рукописи Jer—43 и Jer—15 хранятся в Крестовом монастыре в Иерусалиме. В Институте рукописей имеются фотокопии этих рукописей; см. описание: R. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la Bibliothèque patriarcale grecque à Jérusalem, Paris, 1926, стр. 41—44, 86—88.

¹³ Большинство из этих рукописей (А—109, Jer — 15, 43) переведено известным грузинским деятелем второй половины XI века Ефремом Мцире.

¹⁴ Е. Э. Гранстрем, О некоторых приемах оформления византийских рукописей, XXV международный конгресс востоковедов, М., 1960, стр. 12.

¹⁵ Там же, стр. 6—9.

почти одинаковые знаки¹⁶. Несомненно, что эти связующие знаки заимствованы из средневековой греческой письменности, так как большинство из них по начертанию совпадает со специальными знаками, которые применялись для обозначения различных терминов в текстах учебного содержания (в медицинских, астрологических, алхимических), для тахиграфии и магических текстов¹⁷.

На основании изложенного следует предполагать, что вышеупомянутые знаки в грузинских рукописях появились следующим путем: грузины, будучи в тесной культурно-литературной связи с византийцами, были хорошо знакомы с той традицией, которая практиковалась в греческих рукописях с комментариями. Переводя тексты, содержащиеся в греческих рукописях и изучая их, писцы переняли эту практику и применили ее в грузинской письменности.

¹⁶ В греческих рукописях со схолиями тоже можно обнаружить знаки, сходные с некоторыми глаголическими буквами. Например: «веди», «добро», «живете», «твердо», см. греч. 72, рукопись Ленинградской Государственной Публичной библиотеки; Сборник снимков с греческих датированных минускульных рукописей до 1200 года (Kirsopp and Silva Lake, Dated Greek Minuscule Manuscripts to the year 1200, Monumenta Palaeographica Vetera), т. I, таб. 31; т. II, таб. 82, 127; т. VII, таб. 491; Gr-48 рукопись Института рукописей АН СССР.

¹⁷ Л. Р. К а д ж а н а, Указ. соч., стр. 37—49.

(Представил: Институт рукописей им.
К.-С. Кекелидзе АН СССР)

ვეფხისტყაოსნის შაბულის თარგაზი

1967 წლის დასაწყისში გამოქვეყნდა სპარსულ მოთხრობათა ქართული თარგმანების კრებული „ბაღდადელი თვალთმაქცი“ იგი დიდი ტირაჟით დაიბეჭდა. კრებულის შემდგენელ-რედაქტორი და მისი დიდი ნაწილის მთარგმნელია მაგალი თოღუა. წიგნი შედგენილია და ტექსტები გადმოთარგმნილია საქმის დიდი ცოდნითა და პროფესიული ოსტატობით.

„ამგზობის ჩვენს ყურადღებას იპყრობს კრებულის რედაქტორისა და წინასიტყვაობის ავტორის მ. თოღუას ცოტა არ იყოს მოულოდნელი მოსაზრებანი ვეფხისტყაოსნის ფაბულისათუ სიუჟეტის თაობაზე. სხვა მოთხრობათა შორის მ. თოღუას გადმოუღია ქართულად და კრებულში შეუტანია ჩარდარევიანი ანუ ოთხადერევის ამბავი, რომელიც ძველადაც, XVIII საუკუნეში, იყო გადმოთარგმნილი და რამდენიმე ბეჭდური გამოცემითაც არის ცნობილი.“

მ. თოღუას ძალიან მოკლედ გადმოცემული აქვს ჩარდარევიანის ერთი ეპიზოდის შინაარსი. მკვლევარი სავანჯბოდ გვაფრთხილებს: „არ ეგონოს შეითხველს, რომ ვეფხისტყაოსნის შინაარსს ვუვებოდეთ. არა. ჩვენ ცოტათი რელიეფურად, მაგრამ ზუსტად გადმოვეით ერთი ეპიზოდი ჩარდარევიანის მეოთხე დასთანისა (მესამე დერევის თავგადასავალი). მსგავსება აშკარაა, ნაკრამ მათ შორის დიდი განსხვავებაა“ (გვ. 6, და-

ყოფა აქაც და ქვემოთაც ჩვენია. — ავტ.).

წინასიტყვაობის ავტორი შენიშნავს, რომ მას სწორედ მსგავსება აინტერესებს და ასევე „მონობილი ქარგა და ამბის დერიტა უთუოდენათესავება უკედავი ქართული პოემის ფაბულას“ (იქვე). 7

მ. თოღუას პირდაპირი მნიშვნელობით ესმის ვეფხისტყაოსნის პროლოგის ცნობილი ადგილი — „ესე ამბავი სპარსული, ქართულად ნათარგმანები... ეპოვე და ლექსად გარდავთქვი“. მას მიანია, რომ ვეფხისტყაოსნის ამბავი სპარსულიდან მომდინარეობს, ოღონდ უშუალო პროტოტიპად არ თვლის ჩარდარევიანის ეპიზოდს. მ. თოღუას ვარაუდით, რუსთველს „ეტყობა, ხელთ ჰქონდა მისი სხვა ვარიანტი, რომელიც ვეფხისტყაოსნის სიუჟეტთან უფრო ახლოს უნდა მდგარიყო, ვიდრე ჩარდარევიანის დასთანთან“ (იქვე).

„ბაღდადელ თვალთმაქცს“ მალე მოჰყვა მ. თოღუას ვრცელი გამოკვლევა „ქილა და დამანას საბასეული ვერსია“ (თბილისი, 1967, გამომცემლობა „მეცნიერება“). თუმცა ეს მონოგრაფია საიმისო საბაბს არძლეოდა, მ. თოღუას მიინც საქიროდ დაუნახავს ჩამოეგდო სიტყვა ვეფხისტყაოსნის ამბის წყაროს შესახებ. აქ იგი ავითარებს და ერთგვარად აღრმავებს „ბაღდადელი თვალთმაქცის“ წინასიტყვაობაში გამოთქმულ შეხედულებას (გვ. 23—26). კვლავ და უფრო ვრცლად გვიყვება ჩარდარევიანის შინაარსს. ისევე

და ისევ შენიშნავს, რომ „ზუტად, მაგრამ რელიეფურად“ გადმოსცა „ის მთავარი და ჩვენთვის (ე. ი. მისთვის. — ავტ.) საინტერესო ფაბულა, რომელიც ჩარდარევიანს დაუცავს“ და რომელიც „უთოდ კავს ვეფხისტყაოსნის ფაბულას“ (გვ. 26, დაყოფა თოდუასია. — ავტ.). მ. თოდუა არც ამ მონოგრაფიით თვლის ჩარდარევიანს რუსთველის უშუალო წყაროდ, ის ფიქრობს, რომ უნდა არსებულყო რომელიღაც მესამე თხზულება, „რომელიც უფრო ახლო იქნებოდა სპარსულ ამბავთან, ქართულად რომ უთარგმნიათ და მერე რუსთველს რომ გაუღუქსავს“ (გვ. 26). მ. თოდუა არ უარყოფს, რომ რუსთველს გაღუქმულ ფაბულაზე თავისი წყარო, „მაგრამ ქართულად რომ არსებულა სპარსული ამბავი და რომ რუსთველმა იგი გამოიყენა, ეს უკვე საეჭვო აღარ უნდა იყოს“ (იქვე). ამ კატეგორიულ დასკვნას თან ახლავს თითქო მისი სიმწვავის შემამსუბუქებელი შენიშვნა: „დღეს ჩვენში უკვე აღარავინ აღარ ფიქრობს, რომ ფაბულის ნასესხობა გენიალურ ქმნილებას ამცირებდეს“ (იქვე).

ქილილა და დამანას საკითხებისადმი მიძღვნილ გამოკვლევაში არის ერთი ახალი შტრიხი, რომელიც ვეფხისტყაოსნის ფაბულის ორიგინალობის გასაბათილებლად არის გამიზნული. როგორც ცნობილია, ვახტანგ VI იყო პირველი რუსთველოლოგი, რომელმაც ბეჯათად დაასკვნა, რომ ვეფხისტყაოსნის ამბავიც (ფაბულაც) ორიგინალურია და ორიგინალურად არის იგი დამუშავებული, რომ ვეფხისტყაოსნის ამბავი „სპარსში არ არის“, რომ რუსთველმა თავისი პოემის „ამბავიც თვითონ გააყეთა და ლექსადაც“ თვითონ გააწყო. ამ შესანიშნავი მოწმობის ძალის შესანელებლად მ. თოდუა უსაფუძვლოდ ამ-

ბობს, თითქო ვახტანგმა სპარსული ზედმიწევნით არ იცოდა და ვითომც „საეჭვოა, მას ღრმად სცოდნოდა სპარსული მწერლობა“ (იქვე). მაშასადამე, ვახტანგ VI მოწმობა ვეფხისტყაოსნის ფაბულის ორიგინალობის თაობაზე საბუთად არ გამოდგებაო; ამაოდ ფიქრობს მ. თოდუა დაარწმუნოს თავისი მკითხველი¹.

ვეფხისტყაოსნის ფაბულას ორიგინალობის საკითხზე საეციალური მოხსენებით გამოვიდა მ. თოდუა რუსთველოლოგიური სემინარის სხდომაზე თბილისის უნივერსიტეტში. მომხსენებელმა მისებურად შეუპირისპირა ჩარდარევიანი ვეფხისტყაოსნის სემინარის მონაწილეებმა მკაცრად გააკრიტიკეს მომხსენებლის მოსაზრებანი (სხდომის მოკლე ანგარიში დაიბეჭდა გაზეთ „თბილისის უნივერსიტეტში“, 17.XII.68).

აღნიშნულის მიუხედავად, მ. თოდუა კვლავ წარსდგა თავისი მოხსენებით მეცნიერული საზოგადოების წინაშე ირანისტთა სემინარზე აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში 1970 წლის 15 სექტემბერს. სემინარის სხდომის ანგარიში ინგა კალაძემ გამოაქვეყნა ჟურნალ „მაცნეში“ (1970, № 4, გვ. 239—240). მოხსენებაში მ. თოდუას გაუმეორებია თავისი ძველი დებულებანი (ჩვენ პირადად ამ სემინარის სხდომას არ დავსწრებივართ), თითქო რუსთველს „თავისივე მრავალგზისი განცხადების თანახმად“ გაუღუქსავს „რომელიც სპარსული თხზულების ქართული პროზაული თარგმანის ტექსტი. თუმცა უკვე ჩვენს „ამირანდარეჯანიანშია მოცემული ვეფხისტყაოსნის თითქმის ყველა ფაბულური რგოლი“. უთქვამს მომხსენებელს, მაგრამ „დღემდე არ ჩანდა ძეგლი, რომელშიც ვეფხისტყაოსნის მთლიანი ჩონჩხი იქნებოდა გამოკვეთილი“. მომხსენებელს

¹ თავისი მოსაზრებანი ვეფხისტყაოსნის ფაბულის თაობაზე მ. თოდუას გამოთქმული აქვს გამოკვლევის რუსულ რეზიუმეშიც: „ჩაიბოლა და დამანას საბასილოვი ვერსია. ან. 335.

განუცხადებია, რომ მან მიაგნო ასეთ ძეგლს, იგიაო პოეტ ხოსრო დეპლევის (ჯარდ. 1325 წ.) მიერ ჩაწერილი ჩარდარეიშინაო.

როგორც ი. კალაძის წერილიდან ჩანს, მოხსენებაც ცხარე კამათი გამოუწვევია. საგულისხმოა, რომ არც ერთ მოკამათეს არ გაუზიარებია მ. თოდუას თვალსაზრისი. ყველას გამოუთქვამს სხვადასხვა ხასიათის კრიტიკული შენიშვნა.

ამგვარად, უკანასკნელი წლების მანძილზე მავალი თოდუა სისტემურად და ენერგიულად აგონებს მკითხველს, თითქო მან მოიპოვა ვეფხისტყაოსნის მთლიანი ფაბულური „ჩონჩხის“ შემცველი სპარსული ნაწარმოები (ასეთად მიიჩნევს ჩარდარეიშინას ერთ ეპიზოდს). მართალია, ის არ არისო ვეფხისტყაოსნის ამბის პირდაპირი წყარო, მაგრამ მიკვლეული მასალა უეჭველად გვიდასტურებს, რომ უნდა არსებებოდა რომელიღაც სხვა თხზულება „რომელიც უფრო ახლო იქნებოდა (იმ) სპარსულ ამბავთან, ქართულად რომ უთარგმნიათ და მერე რუსთველს რომ გაუღუქსავს“.

ერთი სიტყვით, მ. თოდუა გვთავაზობს ვეფხისტყაოსნის ამბის ნასესხობის თეორიის ახალ ვარიანტს.

შედარება რომ უფრო თვალსაჩინო გახადოთ, ჩვენ უცვლელად ვებკვდით ჩარდარეიშინას საცილობელი ეპიზოდის შინაარსის თოდუასეულ ორივე რელაქციას. აქვე ვათავსებთ იმავე ამბის უფრო სრულა და უფრო დაწვრილებითს შინაარსს, რომელიც ჩვენ მიერაა შედგენილი ჩარდარეიშინას თოდუასეულივე თარგმანის მიხედვით². საჭირო შემთხვევებში ვიშველიებთ აგრეთვე ამ ძეგლის ძველი ქართული თარგმანის ტექსტს³.

I

... ერთი შაოსანი რაინდი წყლის პირას ზის და ტირის. მეფის გვირგვინოსან ასულს ამბავი მოუტანეს: შაოსანმა უცნობმა ერთს ხანს იტირა... მერე მონას თავი მოკვეთა და გადაიკარგაო. ამ მტირალი რაინდის ვინაობის გაგებით მეტად დაინტერესებული მეფის გვირგვინოსანი ასული თავის მიჭნურს დააბარებს და ეუბნება: შენ თუ ჩემი ქმრობა გინდა, წადი და იმ კაცის ამბავი გამიგეო! მიჭნური უბრალო კაცივით ჩაიცვამს ტანთ და იმ უცნაური, მტირალი კაცის საძებნელად მიდის... მიაგნებს მის კვალს... ნახავს კიდეცა და უკან გაეკიდება. ან მოკვლავს, ან მის ამბავს გაივებო, გადაწყვეტს. ბოლოს შეხვდება კიდეცა მას, სხვებისგან გაკიდებულს და ისიც თავის თავვადსავალს მოუყვება, თურმე, იგი მეფის შვილი ყოფილა... ჰყვარებია... მისი სატრფო ქაჩებს ჰყოლიათ და ახლა, თურმე, ამაზე გოდებს... შაოსნის საძებნელად წამოსული რაინდი მის ამბავს რომ გაივებს, თავის თავსა და სატრფოს ივიწყებს და აღთქმას დებს: სანამ ამ კაცს არ ვუშევი რამეს, ჩემთვის არ მოვიცილიო! დაიწყებს ხეტიალს მისი დახმარების მიზნით...

(ბაღდადი თვალთმაქცი, გვ. 5—6):

II

ერთ უფლისწულს შეუყვარდა ბასრის მეფის ასული. მისკენ წასვლა გადაწყვიტა და ვეზირს მოეთათბირა. ვეზირმა ჯერ დაუშალა, მაგრამ ვერაფერს რომ ვერ გახდა, ურჩია, ვინმე მაინც წაიტანეო. უფლისწულმა არ ქნა, გადაცმული წავალ მარტო, შენ ჩემს წაცვლად გტოვებ და ხალხს მომიარე. მე თუ მოკვდები, რაც მამადია შენი იყოსო. შემდეგ განზრახ ხმა დაჰყარა,

² ბაღდადი თვალთმაქცი. 1967, გვ. 560—587, 604—607.

³ დარეიშინა ანუ ზღაპრული მოთხრობა, გამოცემა პირველი, თბ., 1876.

სანადიროდ მიედევარო და გზას გაუღდა. როგორც იყო, მიატანა ბასრის მეფის სასახლეს და ქალს ხელი თხოვა. მე სხვა სათხოვარი არაფერი მაქვს, ჩემს ქვეყანაში თავად ნებიერი მბრძანებელი ვარო. ქალი დათანხმდა, ოღონდ პირობა დაუდო. თურმე მის ხალხს ნიმრუზის ქვეყანაში წყლის პირას (შამინარში) ერთი რაინდი ენახა, „ლაგამბარსა და უნაგირს ხშირად ესხა მარგალიტი“. იჭდა და გვინადა. ერთი მსახური ბიჭი ახლდა, ის მოკლა, მერე კი ამხედრდა და მიიშალა. თუ გინდა ცოლად გამოგყვე, ჭერ მისი ვინაობა გამიგეო, დაავალა ქალმა.

უფლისწული წავიდა იმ უცნაური კაცის მოსაძებნად. მთელი ერთი წელიწადი ეხეტა. ის უცხო რაინდი თვეში ერთხელ გამოდიოდა თურმე იმ ადგილას და ერთხელ კიდევაც შეესწრო, როგორც კი ამხედრდა უცნობი, უფლისწულიც გაეკიდა. არ ეპუებოდა, ან მომალეს, ანდა მის ამბავს გაევიგებო. ერთხანს ასე სდია კულში. ბოლოს მალალი ედღობი შემორაგვეული ბალი გამოჩნდა. ის უცნობი რაინდი კარებს მიადგა და იღრიალა. კარები გაუღეს და შიგ შევიდა. როგორც იქნა, უფლისწული და ის უცხო რაინდი ერთმანეთს შეხედნენ. — რა გინდა შენ, რისთვის გამომკიდებხარ, თავი ხომ არ მოგებზრებო? — ჰკითხა რაინდმა. უფლისწულმა თავისი ამბავი უამბო: შენ ჩემი შეყვარებულის მსახურებს უნახიხარ, ჩემს სატრფოს შენი ამბავის გაგება უნდა და ამ ბრწინით გამოგზავნაო. ამაზე იმ რაინდს გული ამოუჯდა, — შენც ჩემსავით შეყვარებული ყოფილხარ და ანეტომ მეცოდებო. კარგი, ჩემს ამბავს გეტყვიო. და დაწერილებით უამბო თავისი თავგადასავალი, რომელიც მოკლედ ასეთია: იგი მეფის შვილი ყოფილა. ბავშვს ცუდი ბედი უწინასწარმეტყველეს და ბედი რომ აეცდინათ, მიწის ქვეშ გადაკარგეს. ერთხელ ტახტზე დამჯდარი მშვენიერი მეფის ასული

დაინახა და შეუყვარდა. კინაღამ გრძნობა დაკარგა. თურმე ფერია იყო, ომანის მეფის ქალიშვილი. სიყვარულისაგან ეაქი ავად შეიქნა. დიდი ამბების შემდეგ კი ქალის მამასთან მივიდა და მისი ხელი თხოვა. მამა უარზე იყო. ვაჟმა ფერიების (ქაჯების) ენა იცოლა და მისი სატრფოს მოსატაცებლად მოსული ერთი ქაჯი ხარად აქცია (ამ ხარზე იყო შემდეგ ამხედრებული), მაგრამ ამასობაში მისი სატრფო ქაჯებმა მოხიბლეს და უგონოდ აქციეს. მას აქეთ იგი ქაჯთა ჭადოთი იყო შეკრული და ვაჟიც ამის გამო გოდებდა.

ეს ამბავი რომ დამთავრდა, უცხო რაინდმა ისევ დაიწყო მოთქმა. მერე წამოვარდა და ველად გაიქრა. უფლისწულმა თავისი შეყვარებული დროებით დაივიწყა და პირობა დადო, სანამ ამ კაცს თავის სატრფოს არ დავაბრუნებინებ, მე ჩემს დანიშნულს არ დავუბრუნებდებიო. ადგა და დაიწყო ხეტიალი შეგობრის საშველად... ბოლოს ყველაფერი კარგად მთავრდება. მიჯნურები თავიანთ სატრფოებს ირთავენ და ბედნიერად მეფობენ.

(ქილია და დამანას საბახელი ვერსია, გვ. 24—25).

ჩარდარვიშინი ანუ ოთხი დერვიშის ამბავი

კონსტანტინეპოლში მეფობდა ხელნწიფე აზადბახთი. ნაღვლობდა უშვილობას. დარდის გასაქარებლად სასაფლაოს ეწვია გადაცემული. იქ ოთხი დერვიში შეყაროიყო. ერთმანეთს უამბობდნენ თავიანთ თავგადასავალს. აზადბახთი გვერდით მოკალათდა და დერვიშების ნაამბობს მიუგდო ყური...

მესამე დერვიშმა თქვა, რომ იგი იყო ღარსის მეფე. მას უამბევს ჰათემ ტარის განმაცვიფრებელ ქველმოქმედებაზე. გადაწყვიტა თვითონაც გულუხვი მწყალობელი გამხდარიყო. ააშენებინა ორმოცკარიანი სახლი. დაჭდა და წყალობის გაკემას შეუდგა. ვილაყ ყალანდა-

რი ეწვია და შემწეობა თხოვა. ერთი ოქროს ფული (დინარი) აჩუქა. შემდეგ ყალანდარი სხვა კარებიდან შემოდინდა და ისევ ითხოვდა წყალობას. მეფე გაბრაზდა. ყალანდარს სიხარბე დასწამა. ყალანდარმა იწყინა. კეთილშობილების არა გცნია რაო, ბასრაში წადი, ზარმაჭინათა გვარის ასულისაგან ისწავლე ქველმოქმედების საქმეო. ფულები დაყარა და წაიდა. მეფე შეწუხდა, მაგრამ გვიანდა იყო. გადაწყვიტა წასულიყო ბასრაში და ყალანდარის ნათქვამი შეემოწმებინა. ტახტი დროებით თავის ეეზირს გადააბარა, თვითონ დერევიშად გამოეწყო და გზას გაუდგა.

დერევიშმა ბასრაში ერთი ბალი ნახა, შიგ მდიდრული სასახლე იყო აგებული. მგზავრი მიიწვიეს. რამდენიმე დღეს გულუხვად უმასპინძლეს. დედოფლისაგან გვაქვს ნაბრძანები სტუმარს კარგად დაუხვდითო. მეერ დერევიში სხვა სასახლეში მოასვენეს. იქაც სამი დღე დიდი პატივით ამყოფეს. ისიც უთხრეს, თუ რამ სათხოვარი გაქვს, დედოფალს მოვახსენებთ, ის ყველაფერს შეგისრულეზსო. დერევიშმა წერილი დაწერა და მეფის ასულს გაუგზავნა, ცოლობა თხოვა. ქალმა არ იუკადრისა, მოსუცი ძიძა გამოუგზავნა და შემოუთვალა, თუ პირობას სრულყოფ, ცოლობაზე თანახმა ვარო. პირობა ასეთი იყო: დერევიში უნდა წასულიყო ნიმრუზის ქვეყანაში და იქაური ამბის საიდუმლოება ამოეცნო.

ბასრელი მეფის ასულისათვის ამბავი მიეტანათ, ნიმრუზის ქვეყანაში ყველა შავით არის შემოსილი. მთვარის მოქცევისას ქალაქის მოსახლეობა მინდვრად გადის უცნაური სანახაობის საკერეტად. თურმე შამხნარი შეირხევა და გამოჩნდება ყვითელ ხარზე ამხედრებული ახალგაზრდა კაცი, თმა წელამდე უცემს, ერთ ხელში ხმალი უჭი-

რავს, მორეში კი ლამაზი ქალის სურათი⁴. გვერდით ახლავს ბიჭი (ყული). ჩამოხტება ხარიდან, ჩამოუვლის იქ მყოფთ და სურათს აჩვენებს, მერმე შიწაზე დაახლის და დახვეს, ბიჭს ხმალს შემოკრავს და თავს წააცლის, დაჯდება, დაიწყებს ცხარე ცრემლებით ტირილს. მერმე წავა და მიიმალება.

ბასრელ ასულს სურს, რომ წახვიდე და იმ შაოსანი მხედრის ამბავი გაიგოო. „თუ ამას გაიგებ, სურვილს ეწვიო, თუ არა და, შენს გზაზე წადიო“, ეუბნება დერევიშს ძიძა.

დერევიშმა გამოიკითხა ბასრელი მეფის ასულის თავგადასავალი. გაეშურა შაოსანის ამბის გასაგებად. ერთი წლის სეტიალის შემდეგ მივიდა ნიმრუზის ქვეყანაში. სამჯერ იხილა ის სცენა, რომელიც ზემოთ არის აწერილი. ერთი და იგივე სურათი რომ მესამეჯერ განმეორდა, დერევიში დაედგნა შაოსანს. „რომ დამინახა, აღრიალდა, გაშმაგდა და სულ დორბლი ჰყარა“. რომ შენიშნა, მღვენელი დერევიშიაო, არა ავნო რა, უკან გაბრუნება მოთხოვა. დერევიში არ მოეშვა, სდია. ერთი ბალი გამოჩნდა, გალავნით შემოზღუდული. შაოსანმა ღრიალით შეაქენა ხარი იმ ბაღში. დერევიშიც შეუშვეს. ლამით დერევიშმა დაინახა, რომ შაოსანი ჯოხით „ურტყამს და ურტყამს იმ ხარს. საწყალი ხარი ბლავის და ბლავის“. შემდეგ რაინდმა საწყალობელი ხელქუჩის მორთო, ხართან მივიდა, მიუალერსა, თვალზე დაუთოცნა, ბალახი დაუყარა, პატიება თხოვა. ბოლოს შეშანებული დერევიში იხმო, რას დამდეგ კულშიო, ჰკითხა. დერევიში თავის თავგადასავალს მოუყვა. „შეყვარებულის უბედურებას შეყვარებული თუ გაიგებსო“, უთხრა შაოსანმა და თავისი ამბავიც უამბო. იგი ყოფილა ნიმრუზის მეფის ერთადერთი შვილა. რომ დაბადებულა, ვარსკვლავთმრიცხ-

⁴ ასეა ჩარდარევიანის ძველი ქართული თარგმანით. შ. თოდუას მიერ გადმოღებული ტექსტის მიხედვით, მხედრის მხლებელ თოთხმეტი წლის ყმაწვილს უჭირავს მოხატული ჩინური პურტელი.

ველებს უთქვამთ, მზის ეტლზეა გაჩენილიო, თოთხმეტ წლამდე მზე და მთვარე არ უნდა აჩვენოთო. ქალაქ გარეთ ბაღი გააშენეს, გარშემო მაღალი კედლები შემოავლეს, მთელი ბაღი ნაბლით დახურეს, რომ სინათლე დაეფარა. ასე ცხოვრობდა და იზრდებოდა უფლისწული ძიძისა და მასწავლებლის თანხლებით. ეს ბაღი მას სამოთხე ეგონა, მასწავლებელი და ძიძა — ადამი და ევა. მეცამეტე ზაფხული დადგა, ვაჟი ვარდის საკრეფად გავიდა. უცნაური ყვავილი ნახა, მოწყვეტა მონირომა, მგარამ ყვავილი ანაზღვეულად გაქრა. თურმე ერთ ადგილას ნაბადი გაგლეჯილიყო და ბაღში შემოჭრილიყო მზის შუქი. ეს შუქი მოჩვენებოდა ყვავილად. ამავე დროს რაღაც ხმა მოესმა, ახედა, ხედავს, რაღაც ქუქრუტანიდან ტახტი ჩამოუშვეს, ზედ ტურფა გოგონა იჭდა და ილიმებოდა, გოგონამ დენი დალა და ეაქს თასი მიაწოდა. „აფსუსს, რომ ადამიანები გუტანლები ხართ, თორემ შენ შეგიყვარებდიო“. ვაჟი გაოგნებული შეპყურებდა ქალს, „მე ფერების მეფის ასული ვარო“, თქვა მან და იმ წამსვე ტახტი ჰაერში აფრინდა. ეაქს გული შეუღონდა და ენა დაემა. ჩინის (ავი სულის) შეყრა დასწამეს. ვერც ერთმა მკურნალმა ვერ უშველა. ასე გავიდა სამი წელიწადი. ვიღაც ვაჟარმა აცნობა მეფეს, ინდოეთში ერთი კუნძულია, იქ ყოველგვარ ავადმყოფობას ჰკურნავენ, უფლისწული იქ წაეყვანო.

დიდი ამალით გაისტუმრეს სნეული უფლისწული. ინდოეთში მან ერთი წელი დაჰყო. განიკურნა. გამოჯანმრთელდა. იქ ისწავლა აქიმობის ხელობა, თან წამოიღო სამკურნალო წიგნები. დაბრუნდა სამშობლოში და ისევ ქალაქ გარეთ ბაღში დასახლდა. დროს წიგნების კითხვაში ატარებდა. დაბრუნების მეორმოცე დღეს მიწა იძრა, ატყდა ქვეა-ქუხილი, ციდან ჩამოფრინდა ტახტი. შიგ იჭდა შაკეანიანი ჩინების მო-

ხუცი მეფე. ყმაწვილმა მისი ქალიშვილი მოთხოვა. დაუყოვნებლივ მიუყვანეს, საშინელი შესახედავი, ჯოჯოს მსგავსი არსება აღმოჩნდა. შენ რომ ქალს ეძებ, იგი ომანის ხელმწიფის ასულიაო, უთხრეს. ვაჟი შეუდგა ომანის ჩინების დასამორჩილებელი წიგნების ცითხვას. მალე ჩამოფრინდა მზეთუნახავის მამა, ომანის ხელმწიფე. „ჩვენ ჩინები ვართ, შენ კი ადამიანი. ჩვენი და შენი დამოყვრება როგორ იქნებაო“, უთხრა მან უფლისწულს. უფლისწულმა, თავისი არ დაიშალა. მალე ის მშვენიერი ასულიც გამოჩნდა. ვაჟმა გაიხარა. ქალმა გააფრთხილა, რომ სამკურნალო ჯადოსნურ წიგნს არ შელეოდა. ერთხელ, მთვრალს, მანაც დატყუეს ის წიგნი. „რა ჰქენი, შენ უღმერთო! ჩემი დარიგება დაგაიწყდაო?“ ეს თქვა ქალმა და უგონოდ დაეცა მიწაზე. ვაჟი გამოუდგა წიგნის მიმტაცებელს, იგი კი შეიპყრო, მაგრამ წიგნი სხვას ეგოდა ხელთ და გაქცეულიყო. შეპყრობილი პირი უფლისწულმა ლოცვების საშუალებით ხარად აქცია (ამ ხარზე ამხედრებული დაჭირითობდა შემდეგ). ჯადოსნური წიგნი დაიკარგა. ფერიათა მეფის ასულს აღარა ეშველა რა. იგი დაბნედილი დარჩა. ამიტომაც უფლისწული შეპირებული, სცემს ხარს, ტირის და მოთქვამს. „იქნებ ვინმე გამოჩნდეს, დამეხმაროს და იმ ჩემს საწადელს მანიოსო“, დაამთავრა მან თავისი თავგადასავლის თხრობა.

გადრვიშებულ ფარსის მეფეს ხუთი წელიწადი უხეტიალნია ნომრუხელი უფლისწულის საშველი წამლის საძებნელად. ბოლოს კონსტანტინეპოლში მოხვედრილა და სხვა დერვიშებს შეყრია. აზაღბახთმა რომ დერვიშების ამბები მოისმინა, ყველას აღმოუჩინა დახმარება და თავიანთ საწადელს მიაცხვეინა. ნომრუხელ უფლისწულს შერთო ომანის მეფის ასული, ხოლო ფარსის ხელმწიფეს (დერვიშს) ერგობასრის დედოფალი.

ჩარდარვიშიანის შინაარსის გაცნობის წემღვრე ყველა დაკვირვებული მკითხველი ადვილად დარწმუნდება, რომ მას არაფერი საერთო არ შეიძლება ჰქონდეს ვეფხისტყაოსანთან. ჩარდარვიშიანი უარესობამდე ზღაპრულ-ფანტასტიკური მოთხრობაა, ჯადოსნური ზღაპარია, სადაც ამბის მიმდინარეობას წარმართავს და განასაზღვრავს ჯადოსნური ძალა, ჯადოსნური წიგნების ცოდნა, შელოცვები და მისთანანი. ადამიანთა საზოგადოებაში იჭრებიან, მათზე წემოქმედებას ახდენენ და მათი ცხოვრების ბედს განაგებენ ზღაპრული სულები, ჭინები, ფერიები.

რა შეიძლება საერთო ჰქონდეს ტარიელთან დამთხვეულ შოასან ახალგაზრდას, რომელიც ხარად ქცეულ ბოროტ სულზე ამხედრებულა, მთვარის მოქცევაზე მოჩვენებასავით გაივლევს საზოგადოების წინაშე, ჯადოთი შებნედილი თავისი ფერიისატრფოს დასტირის და მისი სურათის დემონსტრაციით თავს აცოდლებს მნახველს.

რა შეიძლება საერთო ჰქონდეს ფერიათა მეფის უნიათ ასულს ნესტანდარეჯანის მაღალ ემოციურსა და მაღალ ინტელექტუალურ საკაცობრიო უკვდავ სახესთან?

რა ანათესავებს უბადლო რაინდ ავთანდილს დერვიშად განცხადებულ ფარსის ხელმწიფესთან?

და კიდევ რამდენი ამგვარი კითხვის დასმა შეიძლება! ყოველივე ეს ძალიან კარგად იცის მ. თოლუამ. ის კიდევაც ამბობს, რომ დარვიშიანისა და ვეფხისტყაოსნის ამბებს შორის დიდი განსხვავებაა, რომ „ამ ორ თხზულებას შორის განსხვავება უფრო მეტია და თვალში საცემი, ვიდრე მსგავსება, მაგრამ აქ სწორედ ეს მსგავსება გვაინტერესებს“ (ბალდადელი თვალთმაქცი, გვ. 6, დაყოფა ჩვენია. — ავტ.).

კეთილი და პატიოსანი. ახლა ორი-ორღე სიტყვა ამ მსგავსებაზე.

ჩვენ გადაჭრით ვაცხადებთ, რომ ჩარდარვიშიანის შინაარსის ტენდენციური დალაგებისა და ტენდენციური გადმოცემის გზით ცდილობს მაგალითად მკითხველს შეუქმნას მოხსენებული მსგავსების ილუზია. საილუსტრაციოდ საკმარისი იქნება რამდენიმე ნიშანდობლივი მაგალითის დამოწმება.

„ერთ უფლისწულს შეუყვარდა ბასრის მეფის მეფის ასული. მისკენ წასვლა გადაწყვიტა და ვეზირს მოეთათბირა...“ (მ. თოლუა, II). „მტირალი რაინდის ვინაობის გაგებით მეტად დაინტერესებული მეფის გვირგვინოსანი ასული თავის მიჭნურს დაიბარებს და ეუბნება: თუ შენ ჩემი ქმრობა გინდა, წადი და იმკაცის ამბავი გაიგეო! მიჭნური უბრალო კაცივით ჩაიკვამს ტანთ და იმ უცნაური, მტირალი კაცის საძებნელად მიდის...“ (მ. თოლუა, I).

ნამდვილად საქმე სულ სხვაგვარადაა: „ერთი უფლისწული“ მესამე დერვიშია, სპარსის ხელმწიფე. ყალანდარმა მას ხელმწიფობა დასწამა, კეთილშობილების ამბავი ბარმაქიანთა გვარის ბასრელი ქალიშვილისაგან ისწავლეო. ხელმწიფემ გადაწყვიტა ის ქალი ენახა და მისი ამბავი გაეგო. ეს არის და ეს. „ერთ უფლისწულს შეუყვარდა ბასრის მეფის ასული (და) მისკენ წასვლა გადაწყვიტაო“, თავიდან ბოლომდის მოგონილა. არაფერი ამის მსგავსი რამ ჩარდარვიშიანში არ არის.

ასევე მოგონილა, თითქო ბასრელი მეფის ასულმა „თავის მიჭნური დაიჯარა და უთხრა...“ დერვიში (ფარსის ხელმწიფე) ბასრელი მეფის ასულის მიჭნური არ ყოფილა, არც იცნობდა მას. ქალს ეუთი არ დაუბარებია დავალების მისაცემად.

დერვიში რომ ბასრაში მივიდა, მართლაც დარწმუნდა ბასრელი ასულის უსაზღვრო ქველმოქმედებასა და კეთილშობილებაში. მსახურებმა დერ-

ვიშს უთხრეს, რასაც კი თხოვ დედოფალს, ყველაფერს აგისრულებსო. დერვიშმა გულში გაიფიქრა: „ვითხოვ რამეს, ვნახაე, რას მეტყვიან-მეოქი“. ადგა და შეუთვალა ქალს: „მინდა ვთხოვოთ, რომ ცოლად გამომყვეთო“. ბასრელი მეფის ასულმა ძიძის პირით აცნობა თანხმობა, ოღონდ პირობა დაუდვა, ჭერ ნიმრუზელი ქაბუჯის ამბავი გამოგლო.

სადაა აქ ფარისის მეფის მიჭნურობა, სიყვარულის ვაჟო მისი ბასრაში გაშურება, ბასრელი ასულის მიერ თავისი მიჭნურის დაბარება და სხვა?!

ასევე ტენდენციურია, თითქო ნიმრუზელი უფლისწული „წყლის პირას წის და ტირის“. ჩარდარვიშიანში მოთხოვნილია, რომ ქალაქის გარეთ, მინდვრად, შამბნარში (ან ჩალიანში) გამოჩნდა ხარზე ამხედრებული ახალგაზრდა კაცი, მაყურებელს სურათი აჩვენა, თავის მსახურ ბიჭს თავი წააცალა, იქვე ჩამოჭდა და მწარედ ატირდა. სად არის აქ, რომ ხაროსანი „წყლის პირას წის და ტირის“? სად არის აქ საერთოდ ნახსენები წყალა? ყველაფერი ეს მოგონილია იმისათვის, რომ შეიქმნას ვეფხისტყაოსანთან ხელოვნური მსგავსების ვითარება („ნახეს, უცხო მოყმე ვინმე ჯდა მტირალი წყლისა პირას“). ასევე ხელოვნურად ამსგავსებს მკვლევარი ვეფხისტყაოსანსა და ჩარდარვიშიანს, როდესაც ნიმრუზელი რაინდის „ბედაურზე“ ამბობს „ღამა-ბაჯარსა და უნაგირს ხშირად ესხა მარგალიტი“. მართალია, ეს სიტყვები მკვლევარს ბრჭყალებში აქვს ჩანებული, მაგრამ ამით საქ-

მეს არა ეშველება რა. მეტიც. დამოწმებული სიტყვების ბრჭყალებში მოთავსება კიდევ უფრო უსვამს ხაზს მ. თოდუას სურვილს, რომ საანალიზო სურათი ვეფხისტყაოსანს დაამსგავსოს (შდრ. „ხშირად ესხა მარგალიტი ღამა-ბაჯარ-უნაგირსა“).

მ. თოდუას მონათხრობის მიხედვით, შაოსანი ქაბუჯის „სატრფო ქაჯებს ჰყოლიათ და ახლა, თურმე, ამაზე გოდებს“ (I). ნამდვილად კი, შაოსანის სატრფო იყო ფერია, იგი არაფის გაუტაცნია და არაფის დაუტყვევებია. ფერიათა მეფის ასული ჯადოსნური ხერხით იყო დაბნედილი, მას მხოლოდ მოსულიერება სპირდებოდა.

როგორც მკითხველი ხედავს, ზოგ რამეს და, რაც მთავარია, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანს, მაგალი თოდუა თვითონ თხზავს, ხოლო ზოგ რამეს ისე ალაგებს და ისეთ იერს აძლევს, რომ ვეფხისტყაოსანთან მსგავსების ხელოვნურ ვითარებას ჰქმნის. ერთგან მკვლევარი შენიშნავს, რომ ჩარდარვიშიანში „დაახლოებით ასეთი ამბავი იკითხებაო“ (ქილილა და დამანას საბასეული ვერსია, 24), მაგრამ სხვაგან ო რ გ ზ ი ს ხაზგასმით ამბობს, რომ მან ზ უ ს ტ ა დ და რ ე ლ ი ე ფ უ რ ა დ გადმოსცა ჩარდარვიშიანის მისთვის საინტერესო ეპიზოდის შინაარსი. ჩვენ არ ვიცით, რას ნიშნავს შინაარსის რ ე ლ ი ე ფ უ რ ა დ გადმოცემა, სიზუსტის მხრივ კი მკვლევარი მეტისმეტად სცოდავს.

„მსგავსი „საბუთების“ - წყლობით ამაოდ ცდილობს მაგალი თოდუა გამოაცოცხლოს და ძალა შემატოს ვეფხისტყაოსანის ფაბულის ნაესხობის ძველ თეორიას.

ალექსანდრე ბარამიძე
დავით კობიძე

„ქალის კულტის“ შესახებ რუსთველის პიესაში

გაზ. „ლიტერატურულ საქართველოში“ (17.VI.1966) სათაურით «ქალისა და სიყვარულის პრობლემა „ვეფხისტყაოსანში“» გამოქვეყნებულია დოც. ალ. ფოცხიშვილის კრიტიკული რეცენზია ჩვენს წერილზე „რუსთველური ქალის კულტი და მისი ფესვები“ („მნათობი“, 1965, № 2). საჭიროდ მიგვაჩინია, რეცენზენტის შენიშვნებს პუნქტობრივად ვუპასუხოთ.

პატ. რეცენზენტს, ჩვენი აზრით, ზუსტად არ აქვს გათვალისწინებული „კულტურის“ ცნების შინაარსი, რომელსაც არსებითი მნიშვნელობა აქვს, როცა ლიტერატურის ან საზოგადოებრივი წესჩვეულებების ისტორიაზე ვმსჯელობთ. „კულტურა“ ჰქვია ადამიანთა ერთობლივი ცხოვრების და მატერიალური დოვლათის შექმნის წესებს, თუნდაც ეს ადამიანები განვითარების მეტად დაბალ დონეზე იდგნენ. ყოველი კულტურა მასში მონაწილე ადამიანებს გარკვეულ მოვალეობებს აკისრებს და გარკვეულ მორალურ-ეთიკურ წარმოდგენებს უმუშავეს. იგი არაფერს ან თითქმის არაფერს არ ქმნის ისეთს, რაც ადამიანის ბუნებას ეწინააღმდეგება. მაგრამ კულტურა მაინც შეტია, ვიდრე ბუნება: ადამიანს, რომელიც ამა თუ იმ საზოგადოების წევრია, ახასიათებს გარკვეული თვისებები, რომელიც არა აქვს ადამიანს, როგორც მხოლოდ ბუნების შვილს და რომელიც ამ პიროვნებასაც

არ ექნებოდა, სხვა საზოგადოებაში აღზრდილი რომ იყოს. ამგვარ საზოგადოებრივად შემუშავებულ თვისებათა რიცხვს ეკუთვნის ნაწილობრივ ადამიანის წარმოდგენებიც ვაჟისა და ქალის ურთიერთობაზე (როგორც ცნობილია, სხვადასხვა საზოგადოებაში ეს წარმოდგენები ურთიერთგანსხვავებულია, თუმცა ამ საზოგადოებათა წევრებს ადამიანური ბუნება ერთნაირი აქვთ). ხოლო რადგან ადამიანთა ურთიერთობის ეს წესები რაღაც ფარგლებში პირობითია, ისტორიულად შემუშავებულია, მათი მიგრაციაც ანუ ერთი საზოგადოებიდან მეორეში სესხებაც საევბით კანონზომიერია.

ასეთი საყოველთაოდ მიღებული შეხედულებები ვაჟისა და ქალის ურთიერთობაზე რუსთველის ეპოქაშიც არსებობს, რაც ნათლად ჩანს „ოქროს ხანის“ ლიტერატურულ ძეგლებში, მათ შორის ვეფხისტყაოსანში. ასეთ შეხედულებათა რიცხვს ეკუთვნის, მაგ. აზრი, რომ თუ კაცს ქალი უყვარს, იგი სიყვარულისაგან „ველად იჭრება“ და მოვალეცაა, რომ გაიჭრას, რადგან ამ მოქმედების გარეშე მისი გრძნობა ნამდვილი არ არის. პატ. რეცენზენტი ამტკიცებს, თითქოს „არც ვეფხისტყაოსანში“ და, მით უფრო, არც ქართულ საზოგადოებრივ ყოფაში. გაჭრის არავითარი სავალდებულო წესი არ არსებობს“. მაგრამ ავტორის ეს დებულება პირდაპირ წინააღმდეგობაშია მასლების ჩვენებასთან. ჯერ ერთი, რუს-

თველს თვითონ აქვს ნათქვამი „გაქრა ხელია მიჯნურთაო“, ე. ი. გაქრა მიჯნურთა სავალდებულო საქმეა, მიჯნურთა ვალაო. სიტყვის „ქელი“ და გამოთქმის „ქელია“ მნიშვნელობა ნათელია, თუნდაც, ვეფხისტყაოსნის ეპოქაშივე შექმნილი „ამირანდარეჯანიანის“ შემდეგი ადგილიდან: ძლეული მტრის მოკვლა „არ კბუთა ხელი არსო“ (ე. ი. რანდის საქმე არ არისო, რანდი ვალდებულია ძლეული მტერი დაინდოსო). მეორეც, ვეფხისტყაოსნის იდეალურ გმირებს ეს მცნება — რომ „გაქრა ხელია მიჯნურთა“ — სწამთ არა მხოლოდ როგორც ზოგადი კეშმარტება, არამედ როგორც საკუთარი პრაქტიკული მოვალეობა, რომელიც მათ სიყვარულმა დააყისრა. როდესაც შერმადინი ტარიელის სამებრად მიმავალ ავთანდილს სთავაზობს „წამოგყვები, წამიტაეო“, ავთანდილი მას ასე პასუხობს:

რა მიჯნური ველთა რბოდეს, მარტო
უნდა გასაქრელად

კაცი ცრუ და მოღალატე ხაშს ლახვითა
დასაქრელად.

ეს ადგილი რომ მარტივი ვინთ გადმოვცეთ, იგი შემდეგს ნიშნავს: მიჯნური თუ გაქრილია, ე. ი. უკაცრიელ ადგილებში ხეტილობს, იგი მარტო უნდა ხეტილობდესო. თუ ეს პირობა დავარდვი, ე. ი. ამ ხეტიალში მხლებელი წაიყვანე, მე თინათინის წინაშე „ცრუ და მოღალატე“ ვიქნებიო. ამგვარად, ავთანდილის აზრით, ევლად გაქრა, უფრო ზუსტად კი მარტო გაქრა მიჯნურის ვალა თავისი სატრფოს წინაშე. ანალოგიური ადგილების მოყვანა „ვეფხისტყაოსნიდან“ ბევრისა შეიძლება. მაგრამ რუსთველის შეხედულების საილუსტრაციოდ ესეც სავსებით კმარა.

ეს შეხედულება მხოლოდ რუსთველს არ ეკუთვნის, არამედ მისი თანამედროვეებისთვისაც საერთოა, რასაც, სხვათა შორის, „ქართლის ცხოვრების“ ჩვენ მიერ დამოწმებული ადგილები მეტყვე-

ლებს. მემბტიანე („ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი) ფაქტების მშრალ თხრობას არ მისდევს — ამაში პატ. რეცენზენტი მართალია, რამდენადაც იგი საყოველთაოდ ცნობილ კეშმარტებას გადმოგვცემს. მაგრამ ვანა მტკიცება უნდა იმას, რომ ფაქტების „შელამაზებისას“ მემბტიანე თავისი ეპოქის გემოვნებით ხელმძღვანელობს? „გაქრაზე“ მემბტიანე ბევრჯერ ლაპარაკობს, უფრო ზუსტად — იმდენჯერ ახსენებს მას, რამდენჯერაც სიყვარულზე ან ქალის სილამაზზე სიტყვას ჩამოაგდებს ხოლმე. ამ მრავლიდან ჩვენ მოვიყვანთ აქ მხოლოდ ორ ადგილს, რომელიც პატ. რეცენზენტს აქვს ციტირებული (ფრჩხილებში შევნიშნავთ, რომ რეცენზისი მიხედვით მკითხველს რჩება შთაბეჭდილება, თითქოს ეს ერთი ადგილია, ავტორის მიერ არასწორად გვებულო, რეცენზენტის მიერ კი სწორად, იმ დროს როცა ნამდვილად ერთი ციტატი 42-ე გვ-ზეა, მეორე კი 38-ზე). ერთ ადგილას მემბტიანე ამბობს, რომ თამარის მშვენიერებისგან მოხიბლული ბერძენთა უფლისწული „იყო გაქრიანა და გახელებით“ („ქართლის ცხოვრება“, 1959, II, გვ. 42). თუ რეცენზენტს ჰგონია, რომ სიყვარულისაგან „გაქრა“ ანუ ველთა რბოლა ჩვეულებრივი მოვლენაა, რომ იგი ადამიანის ბუნებიდან უშუალოდ გამოდინარეობს, მაშინ რატომ ეპარება მას ეკვი მემბტიანის სიტყვათა კეშმარტებაში? ხოლო თუ იგი ფიქრობს, რომ ეს არ არის ბუნებრივი, რომ ეს დაუქვარებელი გეზობიადებაა, რომ ბერძენთა კეთისის ძე სინამდვილეში არ გახელებულა და ევლად არ გაქრილა, მაშინ საკითხავია: რაღა ევლად რბენა მოიგონა მემბტიანემ ისტორიული ფაქტის შესალამაზებლად. თუ კი ეს „გაქრა“ და „ველთა რბოლა“ მის მშობელ საზოგადოებაში სიყვარულს გამოქვადენების ბუნებრივი ან სავალდებულო გზად არ ითვლებოდა?

მეორეგან მემატჩანე მოგვიხსრობს, რომ თამარისთვის ისეთი ქმარი უნდა მოეძებნათ, რომელიც თავისი ქველბრთ ღირსი იქნებოდა იმ რომანტიული შარავანდით შემოსილი ძველი ეპოქისა, როცა გამოჩენილ გმირებს უცხოვრიათ და მიჯნურობისთვის ველად გაქრილან (ქ. ცხ., II, გვ. 35). შემდეგ ჩამოთვლილია ეს გმირები — ანტიკური ისტორიისა და მითოლოგიის, აღმოსავლური საგმირო ეპოსის, ბიბლიის, ქართული საგმირო ეპოსის პერსონაჟები. არც ერთი ამ გმირისთვის არც ერთ ლეგენდას არასოდეს არ მიუწერია „ველად გაქრა“. ეს მათ მხოლოდ ჩვენმა მემატჩანემ მიაწერა. საკითხავია: ნუთუ დიდი გამჭრიახობა უნდა იმის მიხვედრას, რომ მემატჩანემ ეს „ისტორიული“ (ნამდვილად კი ლეგენდარული) ფაქტები თავისი დროის გემოვნების მიხედვით შეაყვათ?

დასკვნა ნათელია: რუსთველის ეპოქაში ველად გაქრა მიჯნურობის გამომწვევების ნორმალურ და ბუნებრივ გზად ითვლებოდა. ბუნებრივია თუ არა მიჯნურობის ასეთი გამომწვევება მართლაც? ფსიქოლოგიური კომპარირების რაღაც ელემენტი ამ შეხედულებაში, არასაკვირველია, ურევია. მაგრამ უდაკოა, რომ ეს არაა ადამიანის ბუნებიდან უშუალოდ გამომდინარე საყოველთაო მოვლენა. მაშასადამე, რუსთველის ეპოქისთვის დამახასიათებელი ეს წარმოდგენა სიყვარულზე პირობითია. იგი რუსთველის ეპოქის სპეციფიკური სარაინდო ანუ ფეოდალურ-წოდებრივი კულტურის კუთვნილებაა.

სხვა საკითხია: რუსთველის პოემაში სიყვარულის ხატვა — კერძოდ, გამიჯნურებულ გმირთა მოქმედება — ამოიწურება თუ არა იმ ქვევით, რასაც მათ უკარანახებს ავტორის მშობელ საზოგადოებაში მიღებული წარმოდგენები? რასაკვირველია, არ ამოიწურება. რუსთველისთვის, როგორც სიყვარულს მხატვრისთვის, სახელმძღვანელოა სა-

კუთარი დაკვირვება სიყვარულის ბუნებაზე, საკუთარი ინტუიცია და არა მის საზოგადოებაში მიღებული პირობითი წარმოდგენები (იხ. ჩვენი წერილი, გვ. 150—153). მაგრამ ეს უკვე ისეთი საკითხია, რომლამდისაც პატ. რეცენზენტი არ მიდის და ამიტომ აქ ამ დებულების ილუსტრაციას აღარ შევუღლებთ.

ჩვენ იმიტომ შეგჩერდით ვრცლად „გაქრის“ მოტივზე, რომ თვით რეცენზენტმა მას დიდი ყურადღება დაუთმო. ასევე პირობითია ვეფხისტყაოსანში და მის თანამედროვე საერო ქართულ მწერლობაში ასახული ყველა ის შეხედულებები სიყვარულზე, რომელიც ჩვენს წერილში გვაქვს დამოწმებული. რა თქმა უნდა, შეიძლებაოდა სათითაოდ ყველა ამ წარმოდგენების პირობითობა; მაალი კულტურის კულტურა და გვემტყიცებინა იმ წესით, რა წესითაც „გაქრის“ მოტივის პირობითობა ვაჩვენეთ. მაგრამ, ეფიქრობთ, რომ ამ შრომას აქ შეიძლებაოთ თავი აყაროდით. რადგან საამისოდ უფრო მარტივი გზაც არსებობს, რომელიც საშუალებას გვაძლევს საკითხი უფრო ზოგადად გადავწყვიტოთ. პარტიკულურ რეცენზენტს უნდა ვკითხოთ: ის მოტივები და წარმოდგენები სიყვარულზე, რომელთა „პირობითობაში“, „კონვენციონალიზაში“ მას ეკვი ეპარება, ყველა საზოგადოებაში არსებობს, სადაც კი მიღებულია ან დაშვებულია ვაჟისა და ქალის ურთიერთტრფობა? ან ეს მოტივები ყველა იმ ხალხების ღირიკულსა და ეპიკურ მწერლობაში გვხვდება, რომელთაც კი სიყვარულისთვის უმღერიათ? თუ პო, მაშინ ეს მართლაც ადამიანის ბუნებიდან უშუალოდ გამომდინარე წარმოდგენებია და კულტურული ისტორიულ გავლენებსა და ურთიერთკავშირებთან საერთო არაფერი აქვთ. თუ არა, მაშინ ეს პირობითი, კულტურისეული, ისტორიულად შემუშავებული წარმოდგენები ყოფილა!

არა გვეონია, რომ ამ ჩვენ მიერ დას-
მულ კითხვას პატ. რეცენზენტმა დად-
ებითად უპასუხოს. უფრო მეტიც შეიძ-
ლება ითქვას — ჩვენ მიერ დამოწმე-
ბულ წარმოდგენათა უმნიშვნელოვანე-
სი ნაწილი, ყოველ შემთხვევაში, ამ
წარმოდგენათა მთელი კომპლექსი არ-
აღ, მსოფლიო ისტორიაში ცნობილი
არც ერთი ხალხის კულტურაში არ მე-
ორდება, გარდა მე-8—11 საუკუნეების
არაბული სამყაროსი, მე-12 საუკუნის
დასავლეთ ევროპისა და ამავე ეპოქის
საქართველოსი. დასკვნა ნათელია: ეს
ურთიერთდამთხვევა უმიზნო ვერ იქ-
ნება. იგი რაღაც ისტორიულ კავშირზე
მიუთითებს.

გამონაკლისს ამ „პირობითობათა“
შორის მხოლოდ ერთი შეადგენს: ესაა
ლიტერატურულ მოტივად ქცეული
რწმენა, რომ სიყვარული არის უმაღ-
ლესი ნეტარება და უმაღლესი სიკეთე.
ეს რწმენა, რა თქმა უნდა, თავისთა-
ვად, ტრადიციას არ საკუროებს. მაგრამ
ტრადიციას საკუროებს ამ რწმენის ისე
ღიად აღიარება, როგორც ამას ტრუბა-
დურთა პოეზიაში და ზოგ ქართულ ლი-
ტერატურულ ძეგლში ვხვდებით, ვეფ-
ხისტყაოსნის ჩათვლით. თუ რეცენ-
ზენტს ჰგონია, რომ მე-12 საუკუნემდე
ქართველმა ავტორებმა არ იცოდნენ, რა
არის სიყვარული და რა ძალა აქვს მას,
იგი ძალიან ცდება. ამოტ კურაპალატის
ტრფილების მოკლე ეპიზოდი „გრი-
გოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ფსიქო-
ლოგიურად ზუსტი ინდივიდუალური
შტრიხებით უხვად აღჭურვილი პატა-
რა რომანია — ერთ-ერთი ყველაზე
ძლიერი სატრფიალო ეპიზოდთაგანი
მსოფლიო ლიტერატურაში. მაგრამ ამ
სიყვარულს პავიოგრაფი ავტორი
ჰგმობს. ეს მისთვის ეშმაკის ცდუნებაა
და წარწყმედის გზა. ასეთია დასავლეთ
ევროპის ქრისტიანული ლიტერატურის
თვალსაზრისი. დაახლოებით ერთსა
და იმავე დროს დასავლეთ ევროპაშიც
და ჩვენშიც ჩნდება საერო ლიტერატუ-

რა, რომელიც ამის დიამეტრალურად
საწინააღმდეგო თვალსაზრისს ადგას.
რატომ ხდება ეს? იმაზე ბუნებრივი
არაფერია, რომ ყველა სხვა ფაქტო-
რებთან ერთად (სოციალური დაწი-
ნაურება და ა. შ. ამას ჩვენ ხაზგასმით
აღვნიშნავთ ჩვენს წერილში, გვ. 151),
როგორც საკუთრივ კულტურული ფაქ-
ტორი, დაეუშვათ ჩვენი მეზობელი და
ევროპისთვისაც საკმაოდ კარგად ცნო-
ბლი ისლამური კულტურის გავლენა,
რომლისთვისაც შემოხსენებული ასეე-
ტური ტენდენცია უტბოა და რომელ-
საც ამ ხანისთვის უკვე სატრფიალო
ლიტერატურის მდიდარი ფონდი აქვს
წექმნილი.

ამგვარ დამკვებას მეტად უხვი და,
ამასთან, კარგად ცნობილი მასალები
ამართლებს, რომელთა უარყოფასაც
პატ. ოპონენტი არ ცდილობს. ამიტომ
იმაზე ლაპარაკი აქაც ზედმეტია. შეე-
ნიშნავთ მხოლოდ, რომ თუ ოპონენტს
სურს. ჩვენი წერილის დებულება უარ-
უხოს, მას უსათუოდ უნდა მოეპოვებო-
დეს პასუხი ასეთ კითხვაზე: თუ სიყვა-
რულზე იმ შეხედულებების წარმოშო-
ბაში, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა
ლაპარაკი, არაბული სამყაროს გავლენა
არ მონაწილეობდა, მაშინ რატომაა,
რომ სიყვარულის ამ საეციფიკურ სა-
ხეს ჩვენში არაბული სიტყვა — „მიჯ-
ნურობა“ დაერქვა? ნუთუ რეცენზენტს
ჰგონია, რომ ქართული ენა იმდენად
ღარიბი იყო, რომ ამ ცნების გამოსახ-
ტავად საკუთარ „სიტყვას ვერ მოძებნი-
და“ („სიყვარული“, „ტრფიალი“, „გუ-
ლის თქუმაი“, „სურვილი“ და მრავა-
ლი სხვა).

არავინ არ უარყოფს, რასაკვირვე-
ლია, რომ ევროპაშიც და ჩვენშიც,
ნას შემდეგ, რაც საზოგადოებამ (კერ-
ძოდ — სამხედრო-ფეოდალურმა წო-
დებამ) დიდ კეთილდღეობასა და პო-
ლიტიკურ სიმწიფეს მიიღწია, საეკლესიო
ლიტერატურის გვერდით საერო
ლიტერატურა აუცილებლად უნდა წარ-

მომობილიყო და სამიჯნურო მოტივიც მასში სათანადო ადგილს დაიკავებდა. ეს ისევე გარდუვალად მოხდებოდა, როგორც გარდუვალად მოხდებოდა ევროპაში შუასაუკუნეთა ძლევა ანუ რენესანსი, ანტიკური ხელოვნება და ფილოსოფია რომც არ „აღმოჩინათ“. მაგრამ ერთია, რა „მოხდებოდა“ და მეორეა, რა მოხდა. მოხდა ის, რომ ჩვენ წინაპრებს აღმოსავლური საერო სატრფიალო ლიტერატურის მაგალითი ჰქონდათ ივალწინ, ხოლო ევროპელთ — ანტიკური ცივილიზაციისა და, როცა ახალი, საერო ლიტერატურისა და ხელოვნების შექმნა დაიწყო, მათ, პატ. რეცენზენტის ნების მიუხედავად, ამ კულტურულ ფასეულობებზე თვალის დახუჭვა არ ისურვეს (ფრჩხილებში შეენიშნათ, რომ პატ. რეცენზენტი ტყუილად იგონებს „გულისტკივილით“ იმ დროს, როცა ქართული საერო ლიტერატურის წარმომობაში გავლენების ფაქტორს უშვებდნენ. ეს ფაქტორი ჭერ არც ერთ მეცნიერს არ უარუყვია და ათუ პატ. ოპონენტს ამისთვის ვერცელი ლიტერატურის გაცნობა ზედტუტ შრომად მიაჩნია, მას შეუძლია იხილოს კ. კეკელიძის ნაშრომი — „ქართული ლიტერატურის ისტორია“, 1941, ტ. II).

რეცენზიის მამხილებელი პათოსი, ძირითადად, სწორედ ამ უკანასკნელ საკითხს — არაბული კულტურიდან ქართულ სარაინდო კულტურაში სესხების საკითხს ეხება და პატ. რეცენზენტს იგი იმდენად არსებითად მიუჩნევია, რომ პოლემიკის „აქრძალულ ილეთსაც“ კი მიმართავს ჩვენი შეხედულების გაუმბრალოება-გაყალბების გზით. „მინც რას წარმოადგენს ეს ბედუნური პოეზია, რომელიც ნ. ნათაძეს ქართული საერო მწერლობის და ევროპული სარაინდო ლიტერატურის სათავედ მიაჩნია?“ — კითხულობს რეცენზენტი და პასუხობს: „მის ამომწურავ შეფასებას ვკითხულობთ თანამედროვე არაბი ლიტერატურის ისტო-

რიკოსის ხანა აღ-ფახურის შრომაში: „არაბული ლიტერატურის ისტორია“, მოსკოვი, 1959 წ. იგი წერს: „ისლამადელი პოეზიის იდეები მეტად მარტივია. ეს იდეები ბედუნის გარემომცველი სამყაროს ღვიძლი შვილია. პოეტი არც ცდილობს შეეხოს რთულ და ღრმა იდეებს. მისი აზროვნება ისევე პრიმიტიულია, როგორც მისი ცხოვრება. ესაა იბუნში იმის, რომ ისლამადელ პოეზიაში თითქმის სრულიად არ გვხვდება აზრთა ლოკუკური თანმიმდევრობა... ისლამადელ პოეტთა გრძნობებიც ასევე პრიმიტიულია...“ ბედუნური პოეზიის ყველაზე გამოჩენილი წარმომადგენლის — იმრ ულ-ყაისის პოეზიას აღ-ფახური ასე ახასიათებს: „იმრ-ულ-ყაისის ლირიკა, — ეს არის ლირიკუხეში მოუკრიდებლობისა და აშკარა ნატურალიზმისა. პოეტის მონათხრობი ამბები, ისე როგორც მთელი მისი ცხოვრება, საკსეა გაშიშვლებული უნამუსობით...“ „ამ პოეზიაში იღებს სათავეს რუსთველური „ქალის კულტი“ და სასიყვარულო წარმოდგენები?“ — დასძენს პატ. რეცენზენტი ამ ციტატას.

ამ მსჯელობაში დაახლოებით იმდენივე შეცდომაა, რამდენიც დებულბაა. ჭერ ერთი, იმრ-ულ-ყაისი არ არის ისე ხელწამოსაკრავი პოეტი, როგორც ეს რეცენზენტს ჰგონია და ამაში შეიძლება რეცენზენტის მიერ ციტირებულ ხანა აღ-ფახურიზე ბევრად უფრო დიდი ავტორიტეტები დავიმოწმოთ (ნიკოლსონი, არბერი და სხვ., რაც შეეხება ხანა აღ-ფახურის შრომას, იგი თვითონ ნეტად პრიმიტიული მეთოდოლოგიით არის დაწერილი და სრულებით არაა სარწმუნო თავის იმ ნაწილში, რომელიც ლიტერატურულ თხზულებათა ანალიზს შეეხება). მართალია, იმრ-ულ-ყაისის „იდეები“ მეტად პრიმიტიულია, მაგრამ ასევე პრიმიტიულია ჰომეროსის იდეებიც, გარემოც და მორალიც, რამაც ხელი არ შეუშალა ჰომეროსის მომდევნო ეპოქების მწერლობა-

ჰელმთან ვიზიტის შესახებ, რომელმაც მას გულთბილი მიღება მოუწყო. ვილჰელმის მიერ წარმოთქმულ სიტყვას ევროპის ყურადღება მიუპყრია და ეს ვიზიტი შეფასებული იქნა, როგორც გერმანიის სურვილი რუსეთთან დაახლოებისა.

წერილში მითითებულია, რომ უკანასკნელი ორი წლის განმავლობაში გერმანიასა და რუსეთს შორის საგრძნობი წინააღმდეგობანი გამოვლინდა. ამ მომენტისათვის კი უნდა მომხდარიყო სააღმზრდელო ხელშეკრულების განახლება, რაც ურთიერთმეგობრული დამოკიდებულების დამკვიდრების მომასწავებელი გახდებოდა. ილია აზრით, რუსეთ-გერმანიის ასეთი დამოკიდებულება არ აწყობდა საფრანგეთს. უკანასკნელს ინგლისმა შეუტრყია პოზიცია ეკვიპტეში. «საფრანგეთის მოქმედებები ინგლისი და იტალია ბევრ ღონეს ხმარობენ ხელიდან გამოაყალიბონ საფრანგეთის ხელშეშობა ზღვა და შეტევა დაიწყო კიდევ, როდესაც საფრანგეთის მდგომარეობა შეირყა პანამაში. ამაზე ინგლისი წააქეზა „სამთა კავშირმა“»¹⁷.

გერმანიამ, — განაგრძობს ავტორი, — ინგლისი და საფრანგეთი გადაჰყიდა ერთმანეთს ეკვიპტის საკითხზე და თვითონ დაუმეგობრდა რუსეთს. მისი პოლიტიკა მიმართულია იქით, რომ ხუთი სახელმწიფოს ძალატანებით საფრანგეთს შეამციკრებინოს ჭარი და ამით უშიშარი გახადოს იგი. თუ გერმანიამ ამას ვერ მიადგენდა, მისი პოლიტიკა მიმართული იქნებოდა იქით, რომ საფრანგეთისათვის რუსეთი და ინგლისი ჩამოეცილებინა და საომარად მარტო დაეხელთებინა.

გაზეთის 1894 წლის 24 და 26 აგვისტოს ნომრებში (№№ 182, 183) დაბეჭდილი წერილები ეძღვნება „სამთა კავშირში“ შემავალი ქვეყნების ურთიერთგაგებისა და ერთიანი პოლიტიკის საკითხს, რომელიც დიდ ზეგავლენას ახდენდა ევროპის ქვეყნების მდგომარეობაზე. წერილში მითითებულია, რომ ამ ქვეყნების მთლიანობა ირდევდა, რადგან თავი იჩინა ურთიერთუნდობლობამ. კერძოდ, ჯერ იტალიამ იბრუნა პირი საფრანგეთისაკენ, შემდეგ კი ავსტრიამ. თავისი მოკავშირეების ასეთი პოზიციის შედეგად გერმანია იძულებული გახდა თვით დადგომოდა საფრანგეთთან საერთო ენის პოვნისა და მისი გულის მოგების გზა: დაიწყო მოლაპარაკება ჯარებისა და შეიარაღების შემცირების საკითხზე. გერმანია იძულებულია ეს გააკეთოს, რადგან მისი ეკონომიკა ვერ უძლებს დიდ სამხედრო ხარჯებს და შესაძლოა დამარცხდეს ყოველგვარი ომის გარეშე. უფრო დიდ გაჭირვებაშია იტალია. დიდი ვალდებით იგი ვაკოტრებადღა მისული, რასაც იწვევს გაუთავებელი საომარი მზადება.

შემდეგ წერილის ავტორი ამახვილებს ყურადღებას იმ საკითხზე, რომ ევროპას სხვა საზრუნავიც გაუჩნდა, ყველა სახელმწიფოში იწყო გაძლიერება: ნარქისტთა კავშირებმა და სახელმწიფო მესვეურნი ნაკლებად იცლიან სავაჭრო პოლიტიკისათვის. ამას დაერთო ჩინეთ-იაპონიის ომი, რომელიც ძირითადად კორეის საკითხის გამო ატყდა და რომლისადმი არანაკლებ ინტერესს იჩენენ რუსეთი და ინგლისი. ევროპის სახელმწიფოები მოთმინებით ელიან ამ ომის დამთავრებას. მისი შედეგები განსაზღვრავენ ევროპის ქვეყნების შემდგომ საერთაშორისო დამოკიდებულებას.

ილია ფიქრობს, რომ გერმანიის საფრანგეთისაკენ შემობრუნება ვილჰელმის ერთგვარი უკანდახევა უნდა იყოს. ვილჰელმი ისეთი პირია, რომელიც თა

¹⁷ „სამთა კავშირი“: გერმანიის, ავსტრია-უნგრეთისა და იტალიის სამხედრო კავშირის შესახებ.

ზე უდიდესი გავლენა მოეხდინა. მეორეც, ჩვენ არსად არ ვამტკიცებთ, რომ ქართულ მწერლობაზე ან ევროპულ პოეზიაზე იმრ-ულუყისმა გავლენა მოახდინა. პირიქით, იმრ-ულ-უყისის ბჭკარედი ჩვენ მოგვყავს იმის საილუსტრაციოდ, რომ მისი „მულაკიდან“ არ გამოიყვანება ქალის რაინდული კულტი, როგორც ამას ზოგი ფიქრობს. როდესაც ჩვენ ვლაპარაკობთ სამიჯნურო ლიტერატურის მოტივების სესხებაზე, ჩვენ მხედველობაში გვაქვს (და ამას ნათლად ვუთითებთ) არა ბელუნიური პოეზია VI საუკუნისა, არამედ სახალიფოს განვითარებული ლიტერატურა ორისაში და მეტი საუკუნით გვიან, რომელიც ცვილნაციისა და კულტურის სულ სხვა დონეზე დგას. მესამეც, ჩვენ არსად არ ვამბობთ, რომ არაბულმა გვლენამ ვანაზღერა სამიჯნურო კულტურა საქართველოში ან დასავლეთ ევროპაში. პირიქით, არაბული, ქართული და დასავლეთ ევროპული ლიტერატურის შედარებით ჩვენ იმ დასკვნამდე მივდივართ, რომ სამიჯნურო კულტს საქართველოში და დასავლეთ ევროპაში აქვს საერთო თვისებები, რომელიც არაბულ წყაროებს არა აქვთ და რომ, მაშასადამე, ეს თვისებები არაბულ გვლენაზე ვერ დაიყვანება. ესენია საკუთრივ „კულტი“ ქალისა, ანუ სიყვარულის ამაძღლებელი ძალის რწმენა და სატრფოს „სამსახურის“ მცნება ხმლითა და კეთილი საქმით (შვენიშნავთ ფრჩხილებში, რომ ეს დებულებაა სწორედ ის „ახალი“, რასაც რეცენზენტი ჩვენ შრომაში ვერ ხედავს). დაბოლოს, ჩვენ არსად არ გვიტყვამს, რომ ეფთხისტყაოსანში დახატული სიყვარული დაიყვანება ყველა ამ ლიტერატურულ მოტივზე, რომელთა მიგრაციასაც ჩვენ ზემოთ შევებეთ. რუსთველი, მართალია, იცნობს კიდევ და სცნობს კიდევ რაინდული სიყვარულის მცნე-

ბებს, მაგრამ მის მიერ სიყვარულის ხატვა, როგორც უკვე ვთქვით, ამ მცნებებზე არ დაიყვანება (იხ. ჩვენი წერილი, გვ. 151—153).

ნუთუ ეს ყველაფერი ჩვენს წერილში ისე ბუნდოვნადაა ნათქვამი, რომ პატ. რეცენზენტს მხედველობიდან ვანორჩა? ჩვენ ნათლად გვაქვს გავლებული სადემარკაციო ხაზი, თუ სად თავდება არაბული გვლენა სამიჯნურო კულტის ჩამოყალიბებაზე საქართველოსა და დასავლეთ ევროპაში და სად იწყება დასახელებული ქრისტიანი ხალხების დამოუკიდებელი შემოქმედება ამ დარგში. შემდეგ, ასევე ნათლად გავლებული გვაქვს ზღვარი რუსთველის პოემის იმ სატრფილო მოტივებს შორის, რომელიც მას საერთო აქვს თავის თანამედროვე ქართულ მწერლობასთან (ესაა მიჯნურობის რაინდული კულტის მცნებები) და იმ მოტივებს შორის, რომელიც მისი პირადი პოეტური ინტუიციის ნაყოფია. მას შემდეგ — და მხოლოდ მას შემდეგ, რაც გვლენის საზღვრები მოგხაზვთ, შეგვიძლია ჩვენ მკვიდრი, სარწმუნო და მეცნიერულად დასაბუთებული მსჯელობა პოეტის ორიგინალობის ხარისხსა და ხასიათზე. ნუთუ პატ. რეცენზენტს სურს, რომ რუსთველის ორიგინალობის დებულება, ამ მყარი მეცნიერული საბუთთანობის მაგიერ, მხოლოდ დეკლარაციულ განცხადებებს ემყარებოდეს? ან იქნებ მას ჰგონია, რომ რუსთველსა, სახალხო მთქმელების მსგავსად, მხოლოდ თხზვა იცოდა და კითხვა არა, რომ იგი თავისი დროის დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ლიტერატურის ცოდნის გარეშე მუშაობდა?

ახლა მთავარი საკითხი: იყო თუ არა მართლაც რუსთველის ეპოქის საქართველოში ქალის კულტი? დიახ, იყო და რეცენზენტის ლიტონი განცხადება, თითქოს ეს რამდენიმე მკვლევარის ფანტაზიის ნაყოფია, ვერაფერს აკლებს იმ ნათელ ფაქტებს, რომლებიც ამას

მოწმობენ. რეცენზენტს ტყუილად ჰგონია, რომ ქალის თავყანება, რომელიც ვეფხისტყაოსანში აისახა, იგივეა, რაც ქალის ტრადიციული პატივისცემა საქართველოში, რომელიც, მისი სიტყვით, პროტოხეთური სამყაროდან მოდის. ქალის პატივისცემა ვრცელდება ანაერთოდ ქალზე — დედაზე, დაზე, ცოლზე. ნათესავსა და უცხოზე. ქალის თავყანისცემა, რომელიც ვეფხისტყაოსანშია გამოხატული — უფრო მეტიც, რომელზედაც აგებულია ვეფხისტყაოსანი — მხოლოდ სატრფო ქალის თავყანისცემას ნიშნავს. სატრფო ქალს რაინდი უნდა ემსახუროს — მისთვის, მისი ინტერესებისათვის, მისი ხათრით. მის ღირსად გახდომისთვის გმირობა და კეთილი საქმე უნდა ჩაიდინოს. სიყვარული ადამიანს ამაღლებს: ესაყ სურს, რომ სიყვარულის ღირსი იყოს („მიჯნურთ ზნეობა“ არ აკლდეს), ის მოვალეა, რომ ყველა იმ ღირსებით იყოს შეგემობილი, რომელიც პროლოგის 23-ე სტროფშია ჩამოთვლილი. აი, სწორედ ამ ორ წარმოდგენას, რომელიც საფუძვლად ედება რეალურ სატრფიალო ურთიერთობასაც და ლიტერატურულ სამიჯნურო მოტივსაც გარკვეულ ეპოქებში და ქვეყნებში (პირველი — სიყვარული ამამალღებელი ძალაა და მეორე — სატრფოს უნდა ემსახურო ხმლითა და კეთილი საქმით) ეწოდება ქალის კულტი. ჩვენ არ შეგვიმოწყობია „მოსკოვში გამოცემული ფრანგული ლიტერატურის სახელმძღვანელო“: საიდანაც, პატ. რეცენზენტის ცნობით, მას ამოკრეფილი აქვს თავისი ინფორმაცია ევროპული სარაინდო პოეზიის შესახებ. მაგრამ ეს ცნობა, ალბათ, იქაც არის, იმიტომ რომ არ შეიძლება არსებობდეს შუა საუკუნეთა ლიტერატურის სახელმძღვანელო, რაც უნდა მოკლე იყოს იგი, რომელშიც ეს ფაქტი, გაკვრით მაინც, ნახსენები არ იქნება. ისტორიული და ლიტერატურათმცოდნეობითი ცნებების შინაარსი რაიმე გაეთვა-

ლისწინებინა, პატ. რეცენზენტი, უთუოდ, იმასაც შენიშნავდა, რომ მის მიერ მოტანილი ციტატი ივ. ჭავჭავიძელის შრომიდან მის საწინააღმდეგოდ მეტყველებს: „რაინდული სიყვარული“, რომელზედაც ი. ჭავჭავიძელი ლაპარაკობს, „ქალის კულტის“ სინონიმია.

ჩვენს წერილში ეს საკითხი ვრცელდება განილული და აქ ამ არგუმენტაციის გაშეორება ზედმეტია. დამატებით მოვიყვანთ მხოლოდ ერთ ცნობას „ქართლის ცხოვრებიდან“. „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი მოგვითხრობს, რომ შამქორის ბრძოლის წინ ქართველმა მხედართმთავრებმა ქარს შემდეგი სიტყვებით მიჰპართეს: „...მოვიგონეთ (გაეხსენეთ. — ნ. ნ.) ...ვინმე გმირნი გოლითანი, სახელის მძებარობისათვის არამრიდნი სიკუდილისანი, და კინძე მიჩნურნი და მნათობთა მათთა ჰოვანებითა ყოვლად უწყალოდ მქნელნი ჭორცთა და სულისანი. აჰა, ჩუენცა კელნი ჭრმლად და სულნი ღმრთად“ („ქართლის ცხოვრება“, II, გვ. 70).

თუ მხედართმთავრებმა ქარს ამ სიტყვებით მიჰპართეს, ეს იმას ნიშნავს, რომ რამდენიმე ათეული ათასი მეომარი მართლაც „ქალის კულტის“ აღმსარებელი ყოფილა და თავისი სატრფოსთვის სისხლის დაღვრას იყო მონდობებული. თუ მემბტიანე ამ ფაქტსაც „აღამაზებს“, როგორც პატ. რეცენზენტი ხევა ფაქტებთან დაკავშირებით ფიქრობს, მაშინ იმას მაინც ხომ ნიშნავს ეს ცნობა, რომ მემბტიანის მკითხველს საზოგადოებაში, ე. ი. თამარის კარზე, სატრფოს სამსახური ხმლითა და საგმირო საქმით, მართლაც საყოველთაოდ გაზიარებული რწმენა ყოფილა!

ახლა ორიოდ სიტყვა დასაუღეთ ევროპის კურტუაზული ლიტერატურის არაბული წყაროების თეორიაზე, რომლის შესახებაც პატ. რეცენზენტი მსჯელობს. „ფრანგული ლიტერატურის ისტორიაში“, რომელიც პატ. რეცენზენტმა ერთხელ უკვე დაიმოწმა, თურ-

მე, წერია: „მუსულმანი ხალხების ენა-სა და კულტურასთან დასავლეთ ევროპელი ხალხების მცირე ნაცნობობა გვაფიქრებინებს, რომ ორივე შემთხვევაში მსგავსი პოეტური იდეები და წარმოდგენები წარმოიშენენ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად“. ამ ციტატიდან რეცენზენტი ასკენის, რომ „მამასადანი, ტრუბადურული პოეზიის არაბული საწყისის თეორია სრულიადუ არ ყოფილა კარგად დასაბუთებული“, როგორც ამას ნ. ნათამე წერს. მაგრამ, ჯერ ერთი, იმაზე მსჯელობისათვის, თუ როგორაა „დასაბუთებული“ ესა თუ ის თეორია — კარგად თუ ავად — თვით ამ თეორიის ავტორთა შრომებს უნდა მივმართოთ და არა მათ შეფასებას „ფრანგული ლიტერატურის ისტორიაში“. მეორეც, რატომ სჯერა პატ. ოპონენტს ი, რასაც ამ „ისტორიის“ ავტორებს „აფიქრებინებს“ დასავლეთების მცირე ნაცნობობა აღმოსავლეთთან და არ სჯერა ის, რასაც დასახელებული თეორიის ავტორები ფიქრობენ, რა თქმა უნდა, სათანადო არგუმენტაციის მოშველებით? (ამ თეორიის ავტორები ფიქრობენ, რომ არაბული იდეები ევროპაში შევიდა ჯვაროსნული ლაშქრობებიდან და ესპანეთიდან, რომელიც იმხანად ნახევრად არაბული იყო და ნახევრად ქრისტიანული). მესამეც, ჩვენ არსად არ ვამბობთ, რომ ეს კარგად დასაბუთებული თეორია უდავო ქვეშარტებას შეიცავს. მაგრამ ის ფაქტი, რომ ქართულ მხატვრულსა და ისტორიულ მწერლობაში (მე-12—13 სს.) იგივე არაბული მოტივები აღმოჩნდა ნასესხები, რომელსაც ამ თეორიის ავტორები არაბული სამყაროდან ევროპაში შემოტანილად თვლიან, მეტად არსებით საბუთს წარმოადგენს ამ თეორიის სასარგებლოდ.

ამგვარად, ეს გარემოება ამ თეორიას მხარს უჭერს. მეორე გარემოება კი ამ თეორიას არა მარტო მხარს უჭერს, არა-

მედ აზუსტებს კიდევ მას. ეს ის გარემოება გახლავთ, რომ საქართველოს სინამდვილეში ჩანს ის, რაც არის დასავლეთ ევროპაში, მაგრამ არაბულ სინამდვილეში არ არის. ეს არის საკუთრივ ქალის კულტი; ქალის თავადება და სამსახური. მამასადანი, ერთი და იგივე არაბული იდეები (მარტივი, ნაკლებ ჰუმანური, ნაკლებ მომხიბლავი დღევანდელი ადამიანის თვალსაზრისით), ერთი მხრივ, ქართველებმა და, მეორე მხრივ, დასავლეთ ევროპის ზოგმა ხალხებმა ერთი მიმართულებით გადაამუშავეს — მათ ქალის რაინდული სამსახურის ანუ კულტის სახე მისცეს. მიზეზი? — მიზეზი, როგორც ჰიპოთეზურად დავუშვით ჩვენს წერილში, ორია: ერთია ქრისტიანული რელიგია, მეორეა ფეოდალურ ურთიერთობათა ერთგვარობა საქართველოში და დასავლეთ ევროპაში, რომელიც არაბული სამყაროს სოციალური ურთიერთობებისაგან არსებითად განსხვავდებოდა.

როგორც ვხედავთ, საკითხები რთულია და ბევრია და ყოველი მათგანის გაკვევას ქართული, არაბული, დასავლეთევროპული ისტორიული მასალების შემდგომი შესწავლა სჭირდება. შეიძლება, რასაკვირველია, ყველა ამ ხალხთა ლიტერატურისა და ისტორიის გაღრმავებულმა შესწავლამ ზემოთ წარმოდგენილ მსჯელობას ნიდაგი გამოაცალოს (ბევრი იმაზე „უდავო“ თეორიებიც დარევეულა). მაგრამ ამას მასალები და საბუთიანობა სჭირდება. ჯერჯერობით კი ჩვენ საამისო საბუთებს ვერ ვხედავთ.

დასასრულ, პატ. რეცენზენტის რამდენიმე ფაქტობრივი შეცდომის შესახებ (მოვეყვებით რეცენზიას თავიდან).

1. პატ. რეცენზენტს მიაჩნია, რომ ქართული „რენესანსის საკითხის გადაწყვეტა“ არ არის დამოკიდებული იმაზე, „თუ როგორ გადაეწყვეტთ საქართველოში სიყვარულსა და ქალის კულტის გაჩენის საკითხს“. ჯერ ერთი, „სიყ-

ვარულის კულტი“ არ არსებობს (არსებობს მხოლოდ „ქალის კულტი“) მეორეც, რენესანსული ლიტერატურისა და ხელოვნების მთავარი სპეციფიკური მოტივი, რომელიც მას შუა საუკუნეებისგან ასხვავებს, სწორედ სიყვარულის მოტივია, რადგან ამ მოტივის ლიტერატურაში ეკლესია ყველაზე მეტად ებრძოდა.

2. დომ ქალის კულტი საქართველოში მე-12 საუკუნეში გაჩნდა, ეს, ავალიშვილისა და ნ. ნათაძის გარდა და მათზე აღრე, თქვა ნ. მარმა (1910 წ.) და ბევრმა მკვლევარმა და პუბლიცისტმა გაიშეორა.

3. ჩვენს წერილში ლაპარაკია არა „მორალურ“ წარმოდგენებზე სიყვარულის შესახებ, არამედ „მორალურ“ წარმოდგენებზე ანუ გაერცელებულ წარმოდგენებზე. თუ სადმე კორექტურული შეცდომით „მორალური“ ეწერა, პატ. რეცენზენტი უნდა მიმხედარიყო, რომ „მორალური“ აქ უაზრობა იყო.

4. დებულება, რომ „ვეფხისტყაოსნის გმირებს სატრფოს გულის მონადირება სრულიადაც არ სჭირდებათ“, რადგან მათ თვით ქალები უმხელენ სიყვარულს, პოემის სრულ გაუგებრობას ნიშნავს. რატომ ცდილობენ გმირები სატრფოს „თავი კარგად გააჩვენონ“? რატომ უარყოფს ტარიელი ქაჩეთის ციხესთან ავთანდილის გეგვას იმის შიშით, რომ ნესტანის თვალში მისმა მეგობრებმა არ დაჩრდილონ? ნუთუ პატ. რეცენზენტს ჰგონია, რომ, ავტორის ჩანაფიქრით, თუ ტარიელი ან ავთანდილი თავისი სატრფოს თვალში უსახელოდ გამოჩნდებიან ან მიჯნურის რომელიმე მოვალეობას თავიდან აიცილებენ, მათი სატრფო მათ სიყვარულს არ უარყოფს?

5. მართალია, ვეფხისტყაოსანში ქალი უმხელს კაცს სიყვარულს და არა პირიქით, მაგრამ ეს მხოლოდ მეფე-ქალისადმი უკიდურესი რიდის გამოხატულებაა და არ ნიშნავს, რომ სიყვა-

რულში კაცს ინიციატივა არა აქვს. როგორ ჰგონია პატ. რეცენზენტს: რუსთაველის კონცეფციის მიხედვით წარმოსადგენია, რომ თინათინმა ან ნესტანმა სიყვარული გაუმხილონ ავთანდილსა და ტარიელს, თუ წინასწარ არ ეცოდინებათ, რომ ვაჟის გულს ისინი უკვე ამორჩეული ჰყავს? (ამას პოემაში მხოლოდ ფაქტები სჩადის, მაგრამ ეს რუსთაველური „მიჯნურობის“ მცნებებს არ ეხება).

6. მართალია, ტრუბადურული პოეზია და კურტუზული „ქალის კულტი“ გამომუშავდა როგორც ქმრიანი ქალისადმი ტრფიალება, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ სატრფოს გულის მონადირების რეივე მეთოდები, რაც გათხოვილი მანდილოსნისთვისაა განუკუთვნილი, ქალწულზედაც არ ვრცელდება. კერძოდ, ეს ხდება ეპიკაში. მაგ., „ნიბელუნგების სიმღერა“ სარაინდო ანუ კურტუზული კულტურის ნაწარმოებია, მაგრამ ზეგფრიდის მიერ ქრიმშილდეს საცოლედ მოგება სწორედ რაინდული სიყვარულის მცნებათა მიხედვით წარმოებს (შდრ. აგრეთვე „პარციფალი“). ასე რომ, ამ მხრივ ვეფხისტყაოსანში მოცემული „ქალის კულტის“ გავრცელება ქალწულ მეფეზე არაფერს გასაკვირს არ შეიცავს.

7. სატრფოსადმი ერთგულება „ვეფხისტყაოსანში“ მართლაც არსებობს როგორც პირობითობა (იხ. პროლოგის სტროფები 25, 26), ოღონდ ჩვენ არ ვიცით, რატომ უნდა გვეხსენებინა იგი უფრო „ფერიანად“, ვიდრე ყველა დაპარჩენი პირობითობები? მაგრამ თუ პატ. რეცენზენტს ჰგონია, რომ ერთგულები გრძნობა პოემაში მხოლოდ პირობითობას ემყარება, იგი ცდება. ეს არის არა მხოლოდ პირობითობა, არამედ ცხოველი და უშუალო ემოცია (იხ. ავთანდილის ტანჯვა ფაქტების ეპიზოდში).

8. ფატმანის მიმართ რუსთველი არ ხმარობს სიტყვას „სიძვა“, როგორც პატ. რეცენზენტს ჰგონია.

9. „მიჯნურობა“ რომ რჩეულთა ხედვებია, ეს, სხვა რომ არაფერი იყოს, პროლოგის 23-ე სტროფშია ნათქვამი. ფატმანს „აკრძალული“ კი არ აქვს მიჯნურობა, როგორც პატ. ოპონენტს ჰგონია, არამედ იგი მისთვის მიუწვდომელია: ფატმანი არ არის ის სრულყოფილი ადამიანი, რომელიც მაღალი სიყვარულისთვის ანუ მიჯნურობისთვის არის მოწოდებული.

10. პატ. ოპონენტს მოჰყავს კომპოზიციები, სადაც „დედობითი სქესის წარმომადგენელი პირველ ადგილზეა“ და ამით ქალის ტრადიციულ პატივისცემას ამტკიცებს („ქალ-ვაჟი“, ანუ ქალი და ვაჟი, „და-ძმა“, ანუ და და ძმა და ა. შ.). მაგრამ ენის არა მარტო ლინგვისტიკური, არამედ პრაქტიკული ცოდნის სისუსტეზე მეტყველებს, როდესაც ამათ რიცხვში დასახელებულია „დედამიწა“, „დედაბოძი“, „დედაკაცი“. მამ გამოდის, რომ „დედამიწა“ ნიშნავს: „დედა და მიწა“, „დედაბოძი“ ნიშნავს: „დედა და ბოძი“, „დედაკაცი“ ნიშნავს: „დედა და კაცი“?

11. „ნიკოლოზ გურაბანიძე“ საქართველოს ისტორიამ არ იცის. მან იცის თამარის თანამედროვე კათალიკოსი ნიკოლოზ გულაბერისძე, რომელმაც

თავისებური „თეორიული“ გამოკლევა დაწერა ქალთა უფლებებზე საქართველოში თამარის მეფობის გამართლების მიზნით. ამ შრომის საბაზია იმის გარკვევა, თუ რატომ მოავლინა დედობა ჩვენში ქრისტიანობის საქადაგებლად ქალი — წმ. ნინო — და არა მამაკაცი. ამის ერთ-ერთ მიზეზად (რიცხვით შესამედ) ავტორს დასახელებული აქვს „ღირსებაი დედათა პატივისაი“. ამგვარად, ქალი განმანათლებლის გამოგზავნის მიზეზი საქართველოში, ავტორის აზრით, ჩვენში არსებული ქალის პატივისცემა იყო. პატ. რეცენზენტი, პირიქით, ფიქრობს, რომ ქალის პატივისცემა ჩვენში ქრისტიანულ ეპოქაში ღვთისმშობლისა და წმ. ნინოს როლმა განაპირობა (მაშინ რაღა იქნა „პროტოხეთური სამყაროდან მომდინარე“ ქალის პატივისცემის ტრადიცია?) უნდა ითქვას, რომ მე-12 საუკუნის კათალიკოსის კონცეფცია ამ საკითხში უფრო მეცნიერულია და უფრო ახლასოციალურ თვალსაზრისთან ისტორიულ მოვლენებზე, ვიდრე პატ. ოპონენტისა: ნიკოლოზ გულაბერისძე კერძო ფაქტს ხსნის სოციალური ფონით, იმ დროს როცა პატ. რეცენზენტი მთელ სოციალურ გარემოს ორი კერძო ფაქტით (უფრო ზუსტად: ორი ლეგენდით) ხსნის.

ზემოთქმულით პატ. რეცენზენტის დებულებები ამოიწურება.

ნოღარ ნათაძე

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებულმა ევფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენმა კომისიამ)

შეიკრიბნენ ფოლკლორისტები

1971 წლის 26—29 იანვარს ჩატარდა ფოლკლორისტთა საკოორდინაციო საბჭოს XI სა-
ვეცნიერო კონფერენცია, რომელიც საბჭოთა სა-
ქართველოსა და საქართველოს კომპარტიის 50
წლისთავს მიეძღვნა.

ფოლკლორისტთა საკოორდინაციო საბჭო, რო-
მელიც შექმნილია საქართველოს სსრ მეცნი-
ერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერე-
ბათა განყოფილებასთან, ათეულ წელზე მეტია
ნაყოფიერად ემსახურება საქართველოში ხალ-
ხური შემოქმედების მეცნიერულ შესწავლას. იგი
აერთიანებს რესპუბლიკის ფოლკლორისტული
მუშაობით დაინტერესებულ ყველა სამეცნიერო
და სასწავლო დაწესებულებას. მის საქმიანობას
წარმართავს შ. რუსთაველის სახელობის ქარ-
თული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის
ფოლკლორის განყოფილება პროფესორ შ. ჩიქო-
ვანის ხელმძღვანელობით.

საკოორდინაციო საბჭოს მუშაობაში ქართუ-
ლი ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტისა და
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლ-
კლორისტიკის კათედრის (გამგე პროფ. ქს. სი-
ნარულიძე) მხარდაჭერა აქტიურად აჩიან ჩამ-
ბული თბილისის სახელმწიფო კონსერვატორია,
ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის
ფოლკლორის განყოფილება, აფხაზეთის და სამ-
ხრეთ ოსეთის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტი-
ტუტები, თბილისის, თელავის, გორის, სოხუმის,
ქუთაისის უმაღლესი პედაგოგიური სასწავლებ-
ლები, ზოგიერთი რაიონის მხარეთმცოდნეობის
მუზეუმები და სხვ.

მრავალფეროვანი იყო საკოორდინაციო კონ-
ფერენციის პროგრამა. დღის წესრიგში იდგა
ქართული თეოკონიის, ზღაპარმცოდნეობის,
ფოლკლორში ქართველთა უძველესი რწმუნების
ასახვის, ხალხური ლირიკის, ქართული ფოლ-
კლორის ისტორიოგრაფიის, ლიტერატურულ-
ფოლკლორული ურთიერთობის, ხალხური აზ-
როვნების, აფხაზური და ოსური ნართული ეპო-
სის ცალკეული საკითხები.

კონფერენცია შესავალი სიტყვით გახსნა
შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერა-
ტურის ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორმა
ა.დ. ა. ბარამიძემ.

ღიდი ინტერესი გამოიწვია საკოორდინაციო
საბჭოს თავმჯდომარის, ინსტიტუტის ფოლ-
კლორის განყოფილების გამგის, პროფესორ
შ. ჩიქოვანის მოხსენებამ — „ქართული თეო-
კონიის საკითხები“. მან აღნიშნა, რომ ქარ-
თულ ერს, მართლთა, მდიდარი მითოლოგია
ეჭვს, მაგრამ რადან აღრინდელ ლიტერატუ-
რაში მისი ასახვა არ მოგვეპოვება, ქართული
მითოლოგიის ძირითად წყაროდ რჩება „ცოცხა-
ლი სინამდვილე“ აკვის ფოლკლორით, რელი-
გიური წარმოდგებით, კულტმსახურებით, მა-
ტერიალური ძეგლებითა და წესჩვეულებებით.
მომხსენებელმა მოუცა მებრძო საულისხმო აღ-
სკენა, რომ „ღუთმესულ დაბადება“ გვიხიდა-
საუბს პირველ დღის ნასახთა შემადგენლობას,
რომლის საშუალებითაც ქართულ წარმართულ
პანთეონს ემატებოდა ღვთაება — ბერი ბუქნა
პაატონი და თერგ-ული.

კონფერენციის ონაწილთა წინაშე საინტე-
რესო მოხსენებითწარდგა ქართული ლიტერა-
ტურის ისტორიისინსტიტუტის უფროსი მეც-
ნიერ-თანამშრომელ ფილოლოგიურ მეცნიერე-
ბათა კანდიდატი (ოქროშიძე) — „მეფთუნახა-
ვის მხატვრული სე ქართულ ზღაპარში“.

კ. ვამსახურდიას „ავის ყვავილობის“ მაკა-
ლოზე ლიტერატურულ-ფოლკლორული ურ-
თიერთობის სიარტის საკითხები გაამუქა
პროფესორმა ა. მანამ. რომანის სიუჟეტურ-
ფაბულურ ქსოვიდ ღრმად ჩაწვდომის საფუძ-
ველზე მომხსენებელმა წარმოადგინა შეპირსიტ-
ყვიერი მასალისაი მწერლის დამოკიდებუ-
ლების თავისებულება. ფილოლოგიურ მეცნი-
ერებათა კანდიდას ფ. ზანდუკელმა თავის
მოხსენებაში ხაზიდაუსვა ნ. ნაკაშიძის საბავშვო
ნაწარმოებების ხსებრ სიტყვიერებასთან ურ-
თიერთობის საკითხს. მოწონება დაიმსახურა
თემამ „ი. მოსაშვიის პოეზია და ფოლკლორი“,
რომელიც წაიკით ფილოლოგიურ მეცნიერე-
ბათა კანდიდატმა ბარნოვმა. გ. ქელიძის მოხ-
სენება ეხებოდა წერეთლისა და ხალხური
მულეების ა. ბერიშვილის შემოქმედების
ურთიერთობას.

ცხარე კამათი ახრთა სხვადასხვაობა მო-
კვეე პროფესორ ხინთიბიძის მოხსენებას —

„ადამიანი, როგორც მოაზროვნე უძველესი ზე-სარსიტყვეთების მიხედვით“.

საქიორდინაციო საბჭო და, კერძოდ, შ. რუს-თაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოლკლორის განყოფი-ლება ბუერს აკეთებს ხალხური სიტყვეთების მოამაგეთა დეაულის დასაფასებლად. ინსტიტუ-ტის უფროსი მეცნიერ-თანამშრომლის გ. მცა-ბერძინის მოხსენება შეეხებოდა ცნობილი მოლ-ცაფის ნესტორ ბაკურაძის ფოლკლორულ-მემ-კრებლობით მუშაობას. საუფლისხმოა, რომ კონ-ფერენციის მუშაობაში მონაწილეობდა და სიტყ-ვით გამოვიდა ნ. ბაკურაძის ქალიშვილი ა. დი-ლიაშვილი. კონფერენციას დაესწრნენ შეილი-შვილი — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკა-დემიის აკადემიკოსი ა. ბაკურაძე და სხვა ნათე-სკეები.

ასლებურად იყო წარმოდენილი ქართული სამონადირეო პოეზიის ზოგიერთი საკითხი ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის დ. გოგოჭურის მოხსენებაში — „ხევსურული სამონადირეო პოეზია“.

გაშუქდა ხალხური სიტყვეთების ისტორიო-გრაფიის საკითხებიც. მსმენლებმა მოიწონეს ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის ბ. ბარდაველიძის მოხსენება — „ეროვნულ-გან-მთავისუფლებელი ბრძოლის დღეები მე-19 საუ-კუნის ხალხურ პოეზიაში“. სიანტერესო იყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლ-კლორისტიკის კათედრის თანამშრომლის დ. ბერ-ძენიშვილისა („ბაბადა „შეამეყარა ყოჩაღის“ ვარიანტები“) და ა. ს. პუკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უკავოგიური ინსტი-ტუტის დოცენტის ი. მაისურაძის (ფოლკლორ-ისტული მასალები ქურნაში „ჯგერა ვაზი-ს.“) მოხსენებები.

ნართების ეპოსის კვლევა მიუძღვნა სამხ-რეთ-ოსეთის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუ-ტის თანამშრომლებს ზ. აგუას, ს. ჯიგოევის, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის ა. ბიამირიოვის, დ. გულისას ხელობის აფხაზე-თის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინს-ტიტუტის უფროსი მეცნიერ-თანამშრომლის, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის შ. სალაყაიას მოხსენებები.

ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატმა ს. ზუხბამ მოგვცა აფხაზურ ზღაპრთა ყოფი-ერების საკითხების ანალიზი

ფოლკლორში ქართველ უძველეს რწმე-ნის ისახეს დაუთმეს თანხი მოხსენებები

ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატებმა F. შამანაძემ („ხალხური ლექსები სამყაროს წარმოშობის შესახებ“), გ. ახელაიანიმა (ჩეჩელის კულტის მორტივი „ვარშაყაიანი“), შ. ჩაჩა-ვამ („დემონური პერსონაჟები ქართულ ზღა-პარში“), ნ. გოგოჭურმა („არტიზმ ეწოდება ამარანს დარეჯანის-ძე“).

მოსხვებით გამოვიდნენ აგრეთვე ფილოლო-გიურ მეცნიერებათა კანდიდატები თ. ქურდო-ვანიძე („ხალხური ლირიული ლექსის კომპო-ზიციის საკითხები“), ა. სპარსიაშვილი („თუ-ნური ქორ-ბელაია“), გ. შეთაკური („შეღარე-ბა და მეტაფორა ქართულ ხალხურ პოეზიაში“); ახალგაზრდა მკვლევარები — ბ. აბაშიძე (დალი, დილა, ცისკარი“), გ. ჯავახიშვილი (ანტ. ფერ-ცხადის პოემა „წყაობას“ ფოლკლორული წყაროები“), გ. არაბული („ფშავ-ხევსურული სიტყვილო პოეზიის მსახურული სახეები“), ორიგინალური დაკვირვებები წარმოადგინა თა-ვის მოხსენებაში ვევექიორის მხარეთმცოდ-ნეობის მუზეუმის დირექტორმა გ. ელიაშვილმა („ტაონიმიის ისტორიულ-ენიკური მნიშვნე-ლობა“).

1970 წელს საქართველოში ჩატარებული ფოლკლორული ექსპედიციების მუშაობის შე-დეგებზე კონფერენციას მოამსენეს პროფესორ-მა ქსენია სიხარულიძემ (თბილისის უნივერსი-ტეტი), პროფ. ა. ცანავამ და მეცნიერებათა კან-დიდატმა დ. გოგოჭურმა (ლიტერატურის ინს-ტიტუტი), დოცენტმა ა. გვენცაძემ (თელავის პედინსტიტუტი), დოცენტმა ალ. კიკიაძემ (სო-ხუმის პედინსტიტუტი), დოცენტმა ა. ახელე-ლიანიმა (ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტი-ტუტი).

კონფერენციის მუშაობაში მონაწილეობა მი-იღო და სიტყვა გამოვიდა აკადემიკოსი ს. ყა-ჯიჩიშვილი. იგი შეუხა პროფესორ მ. ჩიქოვანის მოხსენებას და მაღალი შეფასება მისცა მეც-ნიერულ დასკვნებს ქართული თეოგონიის კვლე-ვის გზაზე.

კონფერენციის მუშაობის ოთხი დღის მან-ძილზე შედგა შეიდი სხდომა. ყოველი სხდომის შემდეგ იმართებოდა გაცხოველებული შეც-ნიერული ბაკურობა, კამათში მონაწილეობა მი-იღეს პროფესორებმა ალ. დლონტმა, ი. მეგრე-ლიძემ, ტ. რუხაძემ, მეცნიერებათა კანდიდატებ-მა თ. ოჩიაურმა, შ. ჩიჯავაძემ და სხვებმა.

გიორგი ბელიძე